

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXI. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Ezerszínű ókor

Egyiptomtól a késő római Hispániáig

A TEMATIKUS LAPSZÁM SZERKESZTŐI:
SZÉKELY MELINDA – PRISKIN GYULA

nka

– MMXIX TAVASZ –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSAK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
NAGY GÁBOR DÁNIEL, PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, LENGYEL ÁDÁM, SÁNTA TAMÁS, SZABÓ SÁNDOR

Számunk az EIKKA Alapítvány, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáraiért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:

www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu, belvedere@jgypk.szte.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Veres Ildikó, COMPUTHERIUM Kft.

Címlapon: A Bika csillagkép a denderai templom pronaoszájának mennyezetén,

Egyiptom, Kr. u. 1. század első fele

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalomjegyzék – Contents

SZÉKELY MELINDA	
Előszó	5

TANULMÁNYOK – STUDIES

PRISKIN GYULA	
Az óravigília Peftjauneith koporsóján	
The hour vigil on Peftjauneith's coffin	
DOI 10.14232/belv.2019.1.1	6

FRÖHLICH IDA	
Dávid változó arcai a deuteronomiumi történetírásban	
The changing faces of David in the Deuteronomic historiography	
DOI 10.14232/belv.2019.1.2	25

DÁVID NÓRA	
„Onnan egy másik helyre mentem...” Geográfia 1 Henok 20–36-ban	
„And from there I travelled to another place...” Geography in 1 Enoch 20–36	
DOI 10.14232/belv.2019.1.3	39

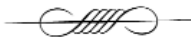
ORMOS BÁLINT	
„Micsoda gazdaság (villa) az, ha nincsenek városi díszítményei, sem falusi kelléktára?”	
Róma és vidékének mentális koncepciója a közép-itáliai villák tekintetében	
a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokban	
„What kind of villa (farm) is that if it has neither the furnishings of the city nor the appurtenances of the country?”	
The Mental Concept of Rome and its Countryside from the Aspect of Central Italian Villas in the First Century BCE and the First Century CE.	
DOI 10.14232/belv.2019.1.4	49

JANZÓ MIKLÓS	
„Vivere omnes beate volunt...” Seneca és a Tabula Cebetis párhuzamai	
„To live happily is the desire of all men...” Parallels between Seneca and the Tablet of Cebes	
DOI 10.14232/belv.2019.1.5	80

ILLÉS IMRE ÁRON	
Troesmis város törvénye a Kr. u. 2. század végéről	
The Municipal Charter of Troesmis from the End of the 2nd Century AD	
DOI 10.14232/belv.2019.1.6	89

AGÓCS NÁNDOR Savariából jöttek They came from Savaria DOI 10.14232/belv.2019.1.7	100
HERMANN HARRAUER – KOVÁCS ISTVÁN Néhány megjegyzés a <i>καρακάλλιον</i> kapcsán Some notes on <i>καρακάλλιον</i> DOI 10.14232/belv.2019.1.8	129
SZÉKELY MELINDA Theodosius, a „látható isten”. Pacatus vallásáról Theodosius, the „visible God”. On the religion of Pacatus DOI 10.14232/belv.2019.1.9	139
SZÉLL GÁBOR Eretnekség és igazhitűség az 5. századi Gallaeciában Heresy and Orthodoxy in Gallaecia in the 5th Century DOI 10.14232/belv.2019.1.10	150
FERÓ ESZTER Zsolnay-titok másképp: egyiptománia a magyar iparművészetben Zsolnay's secret in a new light: Egyptomania in Hungarian applied arts DOI 10.14232/belv.2019.1.11	166
TÉKA – REVIEW	
GÖNCZI GERGŐ A római elit átalakulása 193–284 között The Transformation of the Roman Elite between 193–284 DOI 10.14232/belv.2019.1.12	179
KAPI PÉTER Magyarország története az ókorban. Kelták és rómaiak An Ancient History of Hungary. Celts and Romans DOI 10.14232/belv.2019.1.13	183
VAJDA OLGA Isis megújult szentélye. Egy kiállítási katalógus ismertetése The renewed shrine of Isis. Review of an exhibition catalogue DOI 10.14232/belv.2019.1.14	186

Előszó

2018. május 24. és 26. között a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara adott otthont a XIII. Magyar Ókortudományi Konferenciának. A hazai ókortudomány legfontosabb eseményének rendezési jogát kétévenként egy-egy jelentős felsőoktatási képzőhely kapja meg. A szegedi háromnapos konferenciára több mint 160 ókortudós, közöttük klasszika-filológus, ókortörténész, régész, filozófus, művészettörténész, vallástörténész érkezett és tartott előadást. Az Ókortudományi Társaság fennállásának 60. évfordulója még különlegesebbé tette a tudományág országos rendezvényét. A megnyitón Ritoók Zsigmond akadémikus beszélt a Társaság múltjáról és a jelen feladatairól.

A Konferencián megemlékeztünk a száz éve született Szádeczky-Kardoss Samu professzor úrról, aki Kolozsváron született 1918. január 21-én, a tanulmányait már Szegeden végezte. 1945-től a szegedi egyetemen tanított egészen 1988-ig, nyugdíjba vonulásáig. 2004. november 10-én 86 évesen halt meg Szegeden. Kiváló klasszika-filológus, elismert egyetemi tanár volt, kutatási területe a görög és római irodalomtól a késő római történelmen át az avarok koráig terjedt. Iskolateremtő tudományos és oktatói életművet alkotott. Tisztelettel emlékezünk rá.

A jelen kötetben a *XIII. Magyar Ókortudományi Konferencián* elhangzott ókortörténeti témájú előadásokból válogattunk. A témák spektruma és a felölelt időszak is igen tág, az ókori Egyiptomtól a Közel-Keleten át egészen a késő római korig találunk benne tanulmányokat. Óegyiptomi szövegeket, valamint görög és latin nyelven alkotó szerzők műveit, feliratokat és papiruszokat vizsgálunk, és segítségükkel tesszük teljesebbé az ókori világ színes, tanulságos és máig titokzatos történelmét. Kiadványunk így szemlélteti a magyar ókortörténészek kutatási területeinek széles palettáját. A kötetben helyet kaptak nemzetközileg elismert professzorok munkái is. Fröhlich Ida professzor asszony *Dávid változó arcai a deuteronomiumi történetírásban* címmel írt tanulmányt. Herman Harrauer, a bécsi egyetem tekintélyes papirologus professzora pedig Kovács Istvánnal, a SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola Antikvitás Programjának doktoranduszával közös munkát jegyez, a *karakallion* ruhadarab történetéről, eredetéről ír interdiszciplináris megközelítésben. Tükrözi a korszerű ókortudomány szemléletét, mely szerint az adott kor, téma feldolgozásához minden rendelkezésre álló forrástípust, így az irodalmi és feliratos forrásokat, a régészet és a művészettörténet emlékeit (és a rokon tudományterületek szemléletét) is fel kell használni.

Reméljük, hogy a jelen válogatás közleményei mellett, hogy komoly tudományos értéket képviselnek, a rokon szakterületek művelői számára is hasznosak lehetnek, és az egyetemi ifjúság, sőt a szélesebb olvasóközönség érdeklődését is felkeltik az ókor sokszínű világa iránt.

Szeged, 2019. január

Székely Melinda

PRISKIN GYULA, PHD

priskin.gyula@gmail.com

egyiptológus, tanársegéd (SZTE BTK)

Az óravigília Peftjauneith koporsóján

The hour vigil on Peftjauneith's coffin

ABSTRACT

According to the Graeco-Roman zodiacs, the appearance of the full moon on the day of the autumnal equinox signified the moment in the astral myth of Osiris when the god was resurrected. The paper argues that the concise version of the hour vigil on the interior surface of the lid of Peftjauneith's coffin refers to the same mythical episode. Similarly to a few other coffins of the 26th dynasty, Peftjauneith's composition includes a short exhortative text, a visual list of the hour goddesses, together with their names (twelve for the day, and twelve for the night), and the figure of Nut who is unusually depicted as swallowing the sun and giving birth to the moon. The even distribution of the hours points to the equinox, while the juxtaposition of the sun and the moon captures the rising of the full lunar disc. The whole scene thus refers to a detail of the hour vigil not documented elsewhere, namely, that it was ideally performed when the full moon coincided with the day of the equinox. With its setup, the hour vigil of Osiris on Peftjauneith's coffin is a forerunner of the later Graeco-Roman zodiacs.

KEYWORDS

hour vigil, Peftjauneith, 26th dynasty, coffin decoration, Osiris, astral myths

DOI 10.14232/belv.2019.1.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Priskin Gyula (2019): Az óravigília Peftjauneith koporsóján. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 6–24. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A görög-római korban a denderai templomban két híres ábrázolás rögzítette az Oziriszhez és családjához kötődő asztrális mítoszok kiemelkedő égi eseményeit. Az egyik ilyen ábrázolás a denderai kör alakú zodiákus, mely a templom tetején elhelyezett második keleti Ozirisz-kápolna mennyezetén található,¹ míg a másik a denderai lineáris zodiákus, mely a pronaosz mennyezetén látható.² Ezek az ábrázolások már pusztán azért is különlegesek, mert közösen jelenítik meg a hagyományos egyiptomi csillagalakzatok (északi csillagképek, dekánok, az órákat megszemélyesítő istennők) szimbólumait az állatöv tizenkét, általunk is jól ismert csillagképekével (Kos, Bika, Ikrek stb.). Az állatövi jegyek tulajdonképpen egy általunk a mai napig ismert és használt elméleti séma a nap éves útjának beosztására, és éppen ennek a keretrendszernek a jelenléte teszi lehetővé, hogy az Oziriszhez kapcsolódó égi mítoszok kronológiáját rekonstruálni tudjuk az említett denderai ábrázolásokon keresztül. A denderai zodiákusok elbeszélése szerint tehát Ozirisz újjászületése azon a napon történik meg, amikor az őszi napéjegyenlőség egybeesik a teliholddal, majd nem sokkal ezután, azaz az őszi napéjegyenlőséget követő újhold (láthatatlan hold) napján Ízisz megfogam Hóruszsal, néhány hónappal később, a téli napforduló idején az anyja méhében magzatként létező Hórusz növekedése igazi lendületet vesz, végül a tavaszi napéjegyenlőséget követő első holdsarló feltűnésével a gyermek Hórusz világra jön.³

Ozirisz égi létezésének kiindulópontja az a kitüntetett pillanat, amikor a telihold feltűnése egybeesik az őszi napéjegyenlőség napjával. Ahogy ezt máshol is kifejtettem,⁴ nem nehéz belátni, miért is tekinthettek erre a napra különlegesként az egyiptomiak, és köthették ehhez a naphoz Ozirisz újjászületését. A napéjegyenlőség napján – ahogy ezt maga az elnevezés is mutatja – a nappal és az éjszaka pontosan egyenlő hosszúságú, és amikor a telihold éppen ezen a napon tűnik fel, akkor tulajdonképpen valóban egyenrangú éjszakai partnere a napnak, hiszen a naphoz hasonlatos teljes fénylő korong formájában a hold pontosan ugyanannyi időt tölt az égen, mint maga a napkorong. Ez a nap tehát hibátlanul kifejezi a tökéletes világrendet, egyiptomi megfogalmazással a *maat*-ot, amikor a világot befolyásoló különböző erők – illetve ezen erők legfontosabb égi képviselői és szimbólumai, a nap és a hold – ideális egyensúlyba kerülnek.

Kézenfekvő és egyszerű magyarázatot adni az őszi napéjegyenlőség és telihold egybeesésének fontosságára, de tegyük hozzá, hogy – amint láttuk, a denderai zodiákusok formájában – az erre vonatkozó egyértelmű bizonyítékaink csak a görög-római időkből maradtak fenn. Felmerül tehát a kérdés, hogy az elképzelés a teliholddal egybekötött őszi napéjegyenlőség fontosságáról, illetve maga az Oziriszhez köthető mitikus égi kronológia, a Ptolemaiosz-kor újítása volt-e, vagy ezek az eszmék már korábban is jelen voltak az egyiptomiak gondolkodásában, de az általunk is ismert ideológiai keretrendszer (állatövi jegyek) hiánya miatt jelenlétük a korábbi forrásokban jórészt észrevétlenül marad. A közelmúltban két kísérletet is tettem arra, hogy kimutassam

¹ CAUVILLE 1997. 60. t.

² CAUVILLE 2012. VIII. t.

³ PRISKIN 2015. 142–152.

⁴ PRISKIN 2015. 163.

⁵ PRISKIN 2016.

az oziríanus asztrális mítoszok nyomait a dinasztikus korokban, egyrészt a Ramesszeumban található csillagászati diagram,⁵ másrészt a 26. dinasztia korában élt Benati sírjában található szoláris jelenetek vizsgálatával.⁶ Jelen tanulmány ugyanebbe a sorba illeszkedik, és azt állítja, hogy a szintén a 26. dinasztiaira datálható Peftjauneith koporsója további bizonyítékokkal szolgál arra,⁷ hogy az Oziriszhez kapcsolódó égi mítoszok már jóval a Ptolemaiosz-kor előtt ismertek voltak.

Peftjauneith a Delta templomkörzeteinek felügyelője volt, mint ahogy ezt a minden bizonnyal Észak-Egyiptomból származó koporsóján felsorolt címek jelzik: a templomkörzetek igazgatója (*hrp-hw.wt*), a két ureusz Haroériszének szolgája (*hm Hr.w-wr wšd.tj*), Alsó-Dioszpolisz főpapja (*hm-ntr jw n Jmn Wšs.t mh.wj*), az istenanya, a nagy Neith főpapja (*hm-ntr Nj.t wr.t mw.t ntr*).⁸ Életéről nem tudunk többet, hiszen a gazdagságáról árulkodó pompásan díszített koporsója (1–2. ábra), benne a tulajdonos múmiájával, nem szabályos ásatáson került elő, hanem a 19. század elején tevékenykedő műgyűjtő, Giovanni d'Anastasi kollekcijából származik.⁹ A két részes, fedélből és aljból álló antropoid koporsó ma a leideni antik régészeti múzeumban (Rijksmuseum van Oudheden) van kiállítva,¹⁰ és külső megjelenése – az istenekre jellemző sávok paróka, a szakáll, és a zöldre festett arc – az elhunytat Oziriszsel azonosítja. A mellrészen széles gallér alatt az ég megtestesítője, a térdeplő Nut istennő látható, széttárt szárnyas karokkal. Fejét pirosra festett napkorong díszíti, amelyben nevének hieroglif jelei tűnnek fel. Az előoldal többi, alsó részét a Napvilágra való feljövétel könyve (Halottak Könyve) 72. fejezetének szövege borítja;¹¹ minden egyes hieroglifa aprólékosan kidolgozott és festett önálló műalkotás. Kétoldalt Ízisz és Nephthüsz, valamint a négy Hórusz-fiú, Imszeti, Hapi, Duamutef, és Kebehsenuf alakja látható, akik a hozzájuk tartozó rövid mondások szerint védelmet nyújtanak az elhunyt számára. Ízisz és Nephthüsz az előoldal lábrészén is feltűnik ugyanebben a szerepben. A hátoldalon a Piramis-szövegek 690. fejezetének részlete olvasható (*Pyr. §§2103a-2105c*).¹²

A koporsó aljának belső oldalán a Nyugat istennője (Imentet) látható profilból ábrázolva, teste mellett lelógó karokkal, fején pedig a nevének megfelelő égtáj hieroglif jelével (2. ábra). A körülötte olvasható szövegek, nem egyedi módon, az ég istennőjével, Nuttal azonosítják, és szintén az elhunyt testének épségét, illetve az istennő védelmező szerepét hangsúlyozzák. Jelen tanulmány tulajdonképpen tárgya a fedél belső oldalán látható ábrázolás (3. ábra). Középen Nut istennő meztelen alakját látjuk szemből, feje fölé nyújtott karokkal, melyek hosszú hajzuhatagát fogják körbe. Az egész ábrázolás rokonítható tehát azokkal a képekkel, ahol Nutot oldalról ábrázolják, amint az eget jelképező testével a föld fölé borul, lábaira és kinyújtott kezeire támaszkodva.¹³ Lábai keleten, míg kezei nyugaton vannak, hiszen az egyiptomi elképzelések

⁶ PRISKIN 2017.

⁷ A szakirodalomban elterjedt a Peftjauneith alak használata, azonban a név helyes olvasata minden bizonnyal *Pf-tšw-^c.wj-Nj.t* Peftjauauneith (nyelvtanilag helyesen *Pšy=f-tšw-m^c.wj-Nj.t* „a lélegzete Neith kezében van”), lásd RANKE 1935. 128.

⁸ RAVEN – TACONIS 2005. 146.

⁹ RAVEN – TACONIS 2005. 146.

¹⁰ Hálás köszönetemet fejezem ki a Rijksmuseum van Oudheden munkatársainak, amiért a koporsóról készített képanyagot és dokumentációt (LEEMANS 1890.) a rendelkezésemre bocsátották.

¹¹ ALLEN 1974. 65.

¹² SETHE 1910. 512–513.

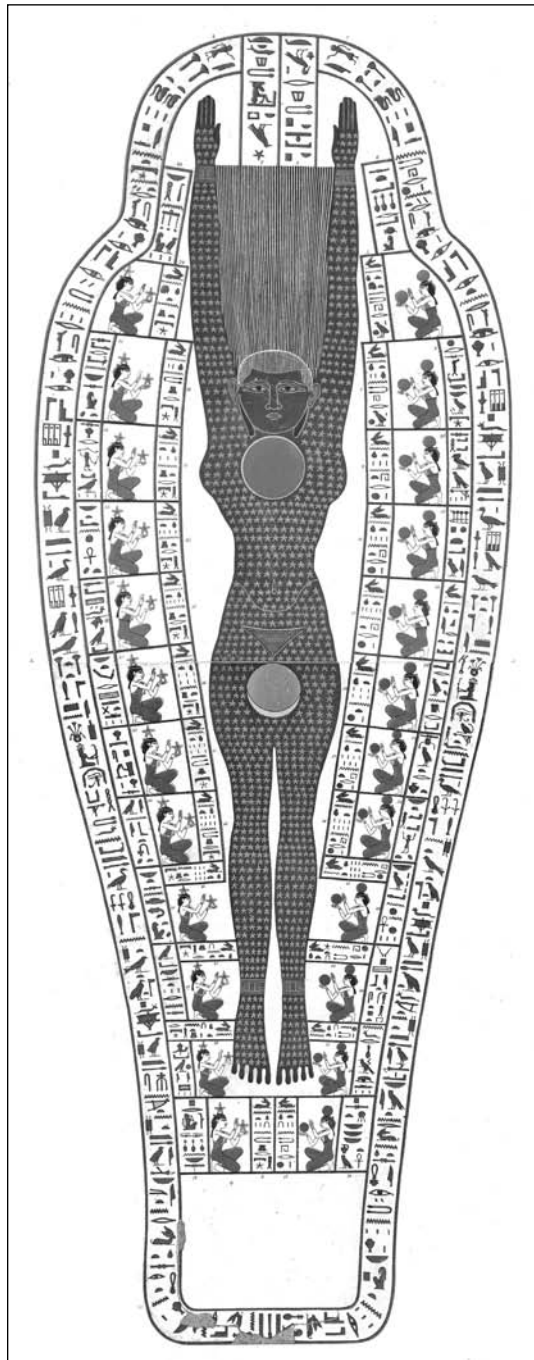
¹³ HORNUNG 1999. 112–135.

ÁBRA 1 Pefstjauneith koporsójának elő- és hátoldala (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden szívességéből)

ÁBRA 2 Pefcjauneith koporsójának belső dekorációja (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden szívességéből)

ÁBRA 3 Az óravigília síkra vetített kompozíciója Pefstjauneith koporsófedelének belső oldalán (LEEMANS 1890. V–VI. t. nyomán)

szerint Nut istennő az, aki reggel megszüli a felkelő napot, este pedig lenyeli a napkorongot, lehetővé téve a napisten számára, hogy fenntartsa a világot alapjaiban meghatározó kozmikus körforgást. Peftjauneith koporsóján Nut bőrének színe fekete, és testét teljes egészében apró ötágú csillagok borítják, kétséget sem hagyva afelől, hogy az istennő az éggel azonos. Őlénél a hold, szájánál pedig a nap szimbólumát látjuk. Kétoldalt térdeplő női alakok jelenítik meg a nappal és az éjszaka tizenkét-tizenkét óráját, és a fedél belső peremére írt két párhuzamos szöveg az Ozirisz, illetve az elhunyt teste feletti virrasztást hangsúlyozza. Mindezek a szöveges és ikonográfiai elemek természetes kapcsolatot teremtenek az óravigília rituáléjával. Ebben a tanulmányban azt igyekszem bebizonyítani, hogy Peftjauneith koporsója nem egyszerűen csak utalást tesz az óravigíliára, hanem a fedél belsején feltűnő jelenet úgy határozza meg ennek a rituálénak az ideális időpontját, hogy az összecseng a későbbi zodiákusok által hordozott információval, mely szerint – az isten asztrális mítoszában – Ozirisz feltámadása azon a napon történt, amikor a telihold az őszi napéjegylenlőség napjára esett.

Az óravigília

Az óravigília (a nemzetközi szakirodalomban gyakran német eredetű kifejezéssel *Stundenwachen*) néven ismert rituálé legteljesebb leírásai a görög-római kori templomokból származnak.¹⁴ Ekkor a nappali és éjszakai órák ritmusához igazított virrasztás az év negyedik hónapjában (khoiak) megrendezett Ozirisz-misztériumok részét képezte.¹⁵ A misztériumok központi eleme volt Ozirisz mintegy félméteres figurájának elkészítése földből, amelybe gabonamagvakat vetettek, hogy aztán ezek kicsírázzanak, és jelképesen életre keltsék az istent. Az óravigília fontos szertartása során tehát eme figura fölött virrasztottak a nap huszonnégy óráján keresztül, miközben elsiratták, mágikus védelemben részesítették, majd felélesztették Oziriszt.¹⁶ A ceremónia során tulajdonképpen szintén ítéletet mondtak az elhunyt felett, akire aztán megigazultként tekintettek. Különböző istenek személyesítették meg az Oziriszt feltámasztó, megvédelmező, és megítélő résztvevőket, akik közül a legfontosabbak – Ízisz, Hórusz, Nephthüsz, Anubisz, Thot – amúgy is szorosan kötődtek a túlvilág uralkodójához.¹⁷ Fontos megjegyezni, hogy az óravigília a halott testi integritását helyreállító balzsamozási rítusok után történt, közvetlenül az elhunyt, illetve Ozirisz túlvilági újjászületése előtt, vagyis végső soron az óravigília eredményezi azt, hogy az isten, és a vele azonosított halandó, feltámad halottaiból.

Nyilvánvaló azonban, hogy az óravigília korábbi előképekre megy vissza. Legkorábbi megjelenése talán az Óbirodalomra tehető, hiszen a Piramisszövegeknek a sírkamra nyugati falára vésett mondásai szoros párhuzamba állíthatók a későbbi rituáléval.¹⁸ Mint ahogy Peftjauneith koporsójának fedelén is az óravigília Nut alakja mellett tűnik fel, ezek a mondások is rendre megemlítik az ég istennőjét az elhunyt testének helyreállításával kapcsolatban. Nut találkozik

¹⁴ JUNKER 1910.; PRIES 2011.

¹⁵ PRIES 2011. 17–26.

¹⁶ SMITH 2017. 450.

¹⁷ HAYS 2010. 6.

¹⁸ HAYS 2009. 57–58.

a halottal, visszaadja annak szívét, szarkofágként körbefogja és védelmezi őt. A téma és a megszövegezés miatti hasonlóságok alapján tehát minden bizonnyal ezeket a mondásokat egy olyan rituálé keretében recitálták, melynek célja és felépítése nagymértékben megegyezhetett az óravigiliával.¹⁹ A Középbirodalom idején keletkezett Koporsószövegek bizonyos mondásai szintén többször olyan formában tesznek utalásokat különböző rituális tevékenységekre vagy Ízisz és Nephthüsz szerepére Ozirisz elsiratásában, amelyek könnyen a görög-római óravigília előzményeinek tekinthetők.²⁰

Ugyanakkor néhány, jellemzően Aszjútból előkerült középbirodalmi ládakoporsó nem csak a Koporsószövegek mondásait rögzíti, hanem ezeken jelennek meg először hangsúlyosan maguk az órák is halotti kontextusban. A koporsók szintén négyszögletes fedelének alján, tehát tulajdonképpen ugyanazon a helyen, ahol Peftjauneith esetében is látjuk az óravigiliát, táblázatba rendezve tűnnek fel a dekánok nevei, vagyis azok a csillagok, amelyeknek a felkelését az egyiptomiak figyelték a keleti horizonton az éjszakai órák meghatározásához.²¹ Nagyon leegyszerűsítve, a táblázat harminchat oszlopában, megfelelő a civil naptár ugyanennyi tíznapos periódusának, mindig tizenkét dekán neve szerepel rézsútosan elcsúsztatva, hiszen egy-egy ilyen csillag tíz napig jelölte az éj egy adott óráját. Bár ezeknek a táblázatoknak mindenképp volt valós, csillagászati megfigyelésekre támaszkodó alapjuk, a koporsófedeleken azonban inkább szimbolikusan a halott eligazodását segítették a túlvilág égi szféráiban.²² Mindazonáltal a középbirodalmi koporsófedeleken megjelent diagonális csillag-táblázatok is aláhúzzák az idő strukturáltságának fontosságát az egyiptomi túlvilági elképzelésekkel összefüggésben.

Az óravigília teljes, a nappali és az éjszakai órákat is magában foglaló kompozícióként először az Újbirodalom elején, Hatsepszut Deir el-Bahariban felépített emléktemplomában jelenik meg.²³ Bár itt a rituálé során elmondott himnuszok, különösképpen a nappali órákhoz kapcsolódóan, elsősorban a napisten és teremtményeinek biztonságos átjutását hangsúlyozzák egyik órától a másikba,²⁴ az éjszakai órákhoz kötődő szövegek párhuzamai a Napvilágra való feljövétel könyvének bizonyos részeivel azt sugallják, hogy maga az egész mű ugyanúgy beilleszthető halotti kontextusba is.²⁵ Szintén szoros kapcsolatba hozható az óravigiliával az Ozirisz balzsamozási csarnokát bemutató ábrázolás, mely először az I. Széti által Abüdoszban építtetett Oszireionban jelenik meg.²⁶ Ez a két részből álló tabló szintén egyesíti a szoláris és funeráris motívumokat, hiszen egyrészt a két napbárka találkozását mutatja, másrészt pedig azt a pillanatot, amikor Hórusz feléleszti a balzsamozási ágyán fekvő elhunyt Oziriszt. Itt is harminchat isten nyújt segítséget Hórusznak, akiknek a száma megegyezik a dekánok számával, vagyis általuk ismételtelen az órák kerülnek megidézésre Ozirisz feltámadásával kapcsolatban.²⁷

¹⁹ HAYS 2009. 58.

²⁰ ASSMANN 2005. 260–279.; GRAJETZKI 2014. 150.

²¹ NEUGEBAUER – PARKER 1960. 1–3.; 1–23. T.

²² GOEBS 2008. 23.

²³ BARWIK 1998.; SHEIKHOESLAMI 2010. 381.

²⁴ ASSMANN 1999. 73–91.

²⁵ SHEIKHOESLAMI 2010. 381.

²⁶ ROBERSON 2013.

²⁷ ROBERSON 2013. 66–67, különösen 318. j.

Az Oszireionban megörökített újjászületési jelenet később két Ramesszida uralkodó sírjában is feltűnik.²⁸ Szintén ekkor, VI. Ramszesz sírjában jelenik meg először két kompozíció, a Nappal könyve és az Éjszaka könyve,²⁹ melyek nagyban átfedik az óravigília témáját. A Harmadik Átmeneti Kor végén (25./26. dinasztia) az így kialakuló, az éjszaka és a nappal tizenkét-tizenkét órájára istennők formájában is utaló kompozíció már néhány magánsír dekorációjának is a részét képezi.³⁰ Ezzel párhuzamosan az óravigília átfogó, de tömör ábrázolása már nem csak a sírok falain, hanem a 25–26. dinasztia koporsóin is megjelenik.

Az óravigília a koporsókon

Az Újbirodalom korától kezdődően a különböző típusú antropoid koporsók külső felületén gyakran megjelennek, rövid feliratok kíséretében, azok az istenek, elsősorban Nut, Ízisz, Nephthüsz, Anubisz, és a négy Hórusz-fiú, akik kiemelkedő szerepet játszanak az órák ritmusához igazított virrasztási rituálé folyamán.³¹ Az óravigília ábrázolása a koporsókon és szarkofágokon különösen nagy hangsúlyt kap a Harmadik Átmeneti Kor végén, a 25. dinasztia idején. Ekkor a tetet közvetlenül közrefogó antropoid koporsót jellemzően egy ívelt fedelű, négy sarkán rövid oszloppal ellátott ládakoporsóba helyezték.³² Ez a kiképzés tulajdonképpen kozmogramként is funkcionált: a koporsó négy sarka az eget tartó négy oszlopot, és egyben a négy égtájat, jelenítette meg, míg az íves fedél maga volt az ég. Ennek megfelelően a domború fedél külső oldalán gyakran feltűnik az éjszakai és nappali napbárka, míg a belső oldalt Nut istennő szemből ábrázolt, kezéit a feje fölé nyújtó alakja borítja, akit két oldalról az órákat megtestesítő istennők fognak körbe.³³ Ez az ábrázolás természetesen nagyon közeli rokonságban van azzal, ahogy az óravigília megjelenik Peftjauneith koporsófedelének belső oldalán. Az idő beosztását tehát itt már nem a dekáncsillagokra tett utalás idézi meg, hanem az óráknak megfelelő istennők felvonulása. Alapvető egyiptomi gyakorlat volt, hogy elvont dolgokat, illetve az elvont dolgok sorát, isteni vagy emberi figurák processziójaként ábrázolták; az órákat istennők képviselték, hiszen a megfelelő egyiptomi kifejezés (*wnw.t*) nőnemű volt.³⁴

Minthogy a 25. dinasztia uralkodói Núbiából származtak, az óravigília Egyiptomtól délre is népszerűsége tett szert, még azután is, hogy a núbiai fejedelmek elveszítették fennhatóságukat Egyiptom felett, legalábbis erről tanúskodik két núbiai uralkodó, Anlamani és Aszpelta szarkofágja (i.e. 7. század vége/6. század eleje), melyekre az egyiptomi koporsókon megjelenő kompozíció másolatait vésték fel.³⁵ Tegyük ehhez hozzá, hogy az egyiptomi kulturális mintákat követő núbiai uralkodók el-Kurruban található, csillagos mennyezettel kialakított sírjaiban szintén megtaláljuk

²⁸ ROBERSON 2013. 1.

²⁹ ROULIN 1996.; MÜLLER-ROTH 2008.

³⁰ SHEIKHOESLAMI 2010. 386–389.; ROBERSON 2013. 1.; GRECO 2014. 186–190.

³¹ COONEY 2015. 283–284.

³² TAYLOR 2003. 117.

³³ SHEIKHOESLAMI 2010. 381–383.

³⁴ VON LIEVEN 2017. 107–110.

³⁵ SOUKIASSIAN 1982.

az Ozirisz balzsamozási csarnokát ábrázoló jelenetet,³⁶ mely – ahogy azt korábban említettem – szintén erősen kötődött az óravigiliához.

Hasonló módon szoros kapcsolatban állnak az óravigília témájával az ún. „tizenegy-tizenegy” típusú koporsók, melyek szintén a 26. dinasztia idején váltak népszerűvé Egyiptom több részén is.³⁷ Ezeknek az antropoid koporsóknak a fedelén mindkét oldalon tizenegy-tizenegy istenség felvonulását láthatjuk, akiknek a funkciója az volt, hogy a nappal és az éjszaka tizenkét-tizenkét órára történő felosztása során létrejövő, összesen huszonkettő köztes mezőt védelemben részesítsék (a tizenkét nappali óraistennő között tizenegy elválasztó mező van, szintúgy a tizenkét éjjeli óraistennő között).³⁸ A huszonkét védő istenség ábrázolásával nem csak az órák maguk, hanem úgymond a köztük lévő idő is védelemben részesült, és így az elhunyt újjászületése még teljesebb oltalmat kapott.

A szemből, csillagokkal borított meztelen testtel és feje fölé emelt kezekkel ábrázolt Nut istennő szintén jellemzően olyan környezetben jelenik meg, amelynek, ha néha áttételesen is, de köze lehet az óravigiliához. Az istennő ilyen pózban először Merneptah fáraó (19. dinasztia) szarkofágjainak fedelén tűnik fel; a négy tagból álló szett harmadik elemét aztán Pszusennész fáraó hasznosította újra (21. dinasztia).³⁹ Nut mellett egyrészt az Amduat második órájának részletét látjuk, másrészt számos figurát, akik a dekánokat, a bolygókat és az északi csillagképeket ábrázolják. Itt is különösen a dekánook hozhatók kapcsolatba az idő meghatározott egységekre osztásával és az óravigiliával. Nagyon hasonló Nut-ábrázolások a Ptolemaiosz-korból is ismertek, például a hermopoliszi katakombák egyikéből,⁴⁰ illetve Hórnedzsitef koporsófedelének belsejéről.⁴¹ A csillagképekkel és dekánokkal körülvett Nut testén itt ugyan nem a holdat és a napot látjuk, mint Peftjauneith esetében, hanem négy napkorongot, de a két jelenet hasonlósága szembetűnő. Az óravigília sokkal konkrétabban jelenik meg egy 30. dinasztiára datálható koporsó fedelén, bár ebben az esetben a szemből ábrázolt istennő mellett csak a nappali és éjszakai órák megnevezéseit olvashatjuk, az időegységeket szimbolizáló nőalakok hiányoznak.⁴²

Peftjauneith koporsójának külső részén a különböző istenek által elmondott védelmező szövegek nyilvánvalóan beleillenek az óravigília kontextusába, de talán a hosszabb feliratok is kötődnek tágabb értelemben ugyanehhez a témához. A hátoldalon olvasható libációs szöveg egy olyan mondas részlete a Piramisszövegekből, amelynek első mondata Ozirisz újjáéledését írja le (*Pyr*: §2092a).⁴³ Az előoldalon a Napvilágra való feljövétel 72. mondása szerepel azon a helyen, ahol korábban kisebb vízszintes regiszterekben jellemzően ehhez a halotti szöveggyűjteményhez kapcsolódó vignettákat, illetve – mint a „tizenegy-tizenegy” koporsók esetében is – az óravigiliához kapcsolódó jeleneteket és szövegeket láthattunk.⁴⁴ Úgy tűnik a 72. mondas alapvetően fontos volt

³⁶ SHEIKHOESLAMI 2010. 380.

³⁷ ELIAS – LUPTON 2014.

³⁸ ELIAS – LUPTON 2014. 125–126.

³⁹ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 38–39, 16. t.; COONEY 2015. 285.

⁴⁰ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 54–56, 26. t.

⁴¹ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 61–62, 28. t.

⁴² ANDELKOVIĆ – ELIAS 2015.

⁴³ SETHE 1910. 510.

⁴⁴ SCHREIBER 2012. 259.

annak érdekében, hogy az elhunyt megfelelő áldozatokban részesüljön a túlvilágon, és talán valamilyen módon kapcsolódott a 71. fejezethez, mely tulajdonképpen az óravigília negyedik órájához köthető mondás.⁴⁵ Mindenesetre a Későkorban és a Ptolemaiosz-korban a Napvilágra való feljövétel könyvének 72. mondása a legnépszerűbb felirat a koporsók előoldalán.⁴⁶

Végül jegyezzük meg, hogy a 26. dinasztia idejéből három olyan belső (antropoid) koporsó is ismert, melyek a fedél belső oldalán szinte azonos módon jelenítik meg az óravigíliát, mint Peftjauneith koporsója. Ezeken is szemből látjuk a karjait felfelé kiterjesztő Nutot, amint a nappali és éjszakai órákat megszemélyesítő istennők sorakoznak a két oldalán. Honszutfnaht koporsója a közép-egyiptomi el-Hibéből került elő,⁴⁷ Peftjauaiaszeté Thébából,⁴⁸ míg Ramósze koporsója még délebről, Edfu nekropoliszából származik.⁴⁹ Honszutfnaht és Ramósze Peftjauneithhez hasonlóan a jelenetet szintén kiegészíti az Ozirisz feletti virrasztásra utaló rövid formulával, míg Peftjauaiaszet koporsófedelén az órák istennői külön-külön rövid beszédekben szólítanak fel az isten védelmét szolgáló virrasztásra.⁵⁰ A három koporsó eltérő származási helye is azt mutatja, hogy az óravigília motívuma széles körben ismert és elterjedt volt a 26. dinasztia idején Egyiptomban.

Az óravigília Peftjauneith koporsóján

A Nut istennőhöz kapcsolódó jelenet Peftjauneith koporsófedelének belső oldalán tehát egy olyan rituáléra, illetve az ahhoz kapcsolódó kompozícióra tesz utalást, amely az egyiptomiak elképzelése szerint alapvető fontosságú volt a kozmikus rend fenntartásához, és egyben a megigazult túlvilági lét elnyeréséhez. Ez a kompozíció, a ránk maradt régészeti anyag alapján (lásd fentebb), különösen nagy jelentőségre tett szert a szaiszi korban, azaz Peftjauneith koporsójának dekorációja, beleértve a fedél belső oldalát is, ebbe a jól dokumentálható trendbe illeszkedik bele. Az itt következő elemzéssel azonban azt kívánom bebizonyítani, hogy ez a dekoráció néhány figyelemre méltó sajátossággal is bír, melyek közelebb vihetnek minket annak megértéséhez, miért is töltött be olyan fontos szerepet az óravigília Ozirisz – és persze minden egyes halott – kultuszában. Ennek érdekében sorra megvizsgálom a jelenet egyes elemeit.

Nut kinyújtott karjai között két oszlopban rövid felirat olvasható. Minthogy Merneptah koporsófedelén ugyanezen a helyen Nut szavai szerepelnek,⁵¹ nagyon valószínű, hogy Peftjauneith esetében is neki kell tulajdonítanunk a következő kijelentéseket:

$dw^{\bar{3}}.t.jmn.t\ hr\ h^{\bar{3}}.t=k\ p.t\ htp.t\ hr\ b^{\bar{3}}=k$

A túlvilág a holttested alatt rejtőzik, az ég a lelked alatt nyugszik.⁵²

⁴⁵ GEE 2006. 80.

⁴⁶ SCHREIBER 2012. 259.; RITNER 2016. 185.

⁴⁷ SPELEERS 1923. 89–91.

⁴⁸ MIATELLO 2018.

⁴⁹ BRESCIANI ET AL. 2003.

⁵⁰ MIATELLO 2018. 65–82, 92.

⁵¹ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 16. t.

⁵² LEEMANS 1890. V. t.

Az egyes szám második személyű hímnemű szuffixum névmás egyértelművé teszi, hogy itt a megszólított maga az elhunyt, és a két rövid kijelentés tulajdonképpen leírást ad a testét tartalmazó koporsó kozmográfiájáról. A koporsó alja, a belső oldalán megjelenített Nyugat istennőjével a túlvilágnak (*duat*) felel meg, hiszen a nyugati égtáj az, ahol a halottak tartózkodnak, míg a koporsó fedele Nut alakjával értelemszerűen az égi szférákkal azonos, ahol az elhunyt *bája* (spirituális lényének azon összetevője, amely őt egyedivé teszi, azaz a fordításban leegyszerűsítve: lelke) elnyeri örökkévaló létét.⁵³

Nut alakjától jobbra a nappali órák tizenkét térdeplő istennőjét látjuk, mindegyikük napkorongot visel a fején és napkorongot tart a kezében. Az ellentétes oldalon az éjszakai órák istennői sorakoznak azonos testtartással, de fejükön és kezükben nem napkorong, hanem ötágú csillag van. Minden istennőhöz két rövid felirat tartozik, egyrészt az óra számszerű meghatározása, másrészt az óra (az istennő) neve. Bár a nevek szó szerinti jelentése többnyire egyértelmű, kevés fogalmunk van arról, hogy az egyes órák miért viselik az adott megnevezéseket. Tegyük hozzá, hogy az órák nevei más hasonló kompozíciókban eltérőek is lehetnek.⁵⁴

A nappali órák:

– *wnw.t tp.jt n hrw sh^c nfr:w R^c*

A nappal első órája: Ré tökéletességei feltűnnek.

– *wnw.t 2 n hrw hsr-kk.w*

A nappal második órája: A sötétség eloszlatója.

– *wnw.t 3 n hrw sh^c b³.w ntr:w*

A nappal harmadik órája: Aki üdvözli az istenek *báit*.

– *wnw.t 4 n hrw šsp-h^c.wj*

A nappal negyedik órája: Aki fényessé teszi a két feltűnést.

– *wnw.t 5 n hrw wnw.t-jgr.t*

A nappal ötödik órája: A csend órája.

– *wnw.t 6 n hrw ^cr.wt-ndr*

A nappal hatodik órája: A biztosan álló kapu.

– *wnw.t 7 n hrw s³w.t-r-jb*

A nappal hetedik órája: Aki boldoggá teszi a szívet.

– *wnw.t 8 n hrw nb.t-h^{cc}*

A nappal nyolcadik órája: Az öröm úrnője.

– *wnw.t 9 n hrw nb.w-^cnh^c.w*

A nappal kilencedik órája: Az élők úrnője.

– *wnw.t 10 n hrw wps³-bj³-sqbh.t-hp.wt*

A nappal tizedik órája: Aki beragyogja a mennyeket és lehúti az evezőket.

⁵³ GOEBS 2008. 14–17.

⁵⁴ GRECO 2014. 187.; MIATELLO 2018. 97–108.

– *wnw.t 11 n hrw nfr-m³.w*

A nappal tizenegyedik órája: A szép látványú.

– *wnw.t 12 n hrw psd-nb.w-hnm.t-^cnh*

A nappal tizenkettedik órája: Aki megvilágítja a szigeteket és egyesül az étellel.

Az éjszakai órák:

– *wnw.t tp.jt n.t grh nb thn.w*

Az éjszaka első órája: A csillogás úrnője.

– *wnw.t 2 n.t grh s^cr-n-nb.t=s*

Az éjszaka második órája: Aki felemeli úrnőjét.

– *wnw.t 3 n.t grh shr-dw*

Az éjszaka harmadik órája: A rossz elrettentője.

– *wnw.t 4 n.t grh nb.t-^cnh.t*

Az éjszaka negyedik órája: Az élet úrnője.

– *wnw.t 5 n.t grh ^c3-šf.yt*

Az éjszaka ötödik órája: Aki fenségében nagy.

– *wnw.t 6 n.t grh nb-t-dsr-št³.w*

Az éjszaka hatodik órája: A titkok kiválasztásának úrnője.

– *wnw.t 7 n.t grh hr.j-<t>p=s-^ch³-hr=s*

Az éjszaka hetedik órája: A feljebbvalója, aki harcol érte.

– *wnw.t 8 n.t grh jm.j-nbj.t*

Az éjszaka nyolcadik órája: A lángolóban lévő.

– *wnw.t 9 n.t grh nb.t snd*

Az éjszaka kilencedik órája: A félelem úrnője.

– *wnw.t 10 n.t grh mkj.w-rn=s*

Az éjszaka tizedik órája: Aki megvédi az ő nevét.

– *wnw.t 11 n.t grh hsf-hmj.w*

Az éjszaka tizenegyedik órája: Az ártás elűzője.

– *wnw.t 12 n.t grh ptr-nfr.w-n-nb=s*

Az éjszaka tizenkettedik órája: Aki látja urának tökéletességét.⁵⁵

Az órák szimmetrikusan és egyenletesen helyezkednek el Nut két oldalán, s bár ez az elrendezés természetesen eredhet egyszerű esztétikai megfontolásokból, a jelenet egésze utalhat arra a kitüntetett pillanatra is, amikor a nappali és éjszakai órák egyensúlyba kerülnek az év folyamán. Azt gondoljuk, hogy Egyiptomban, csakúgy mint más preindusztriális társadalmakban, a hétköznapokban szezonális órákkal számoltak.⁵⁶ Ez azt jelenti, hogy eltérően a modern gyakorlattól az év minden szakában a nappalt is és az éjszakát is mindig tizenkét-tizenkét órára osztották.

⁵⁵ LEEMANS 1890. V–VI. t.

⁵⁶ CLAGETT 1995. 48–49.

Ennek következményeként értelemszerűen nyáron a nappali órák hosszabbak voltak és az éjjeliek rövidebbek, és fordítva, télen az éjjeli órák voltak hosszabbak és a nappaliak rövidebbek. Az év során csak két alkalommal kerültek egyensúlyba az órák: a tavaszi és az őszi napéjegyenlőség napjain minden óra ugyanolyan hosszúságú volt, azaz a nap valóban huszonnégy egyforma órából állt (ekvinokciális órák).

Ugyanakkor jegyezzük meg, hogy bizonyos írott és képi források azt sugallják, hogy az egyiptomiak nem csak ismerték az ekvinokciális órák fogalmát, hanem valamilyen formában használták is azokat. Az Újbirodalomtól kezdve néhány fennmaradt dokumentum felsorolja a nappali és éjszakai órák különböző számát az év meghatározott napjain, jellemzően a tizenkét hónap első és tizenötödik napján.⁵⁷ Ennek természetesen csak akkor van értelme, ha az alapul vett órák egyenlő hosszúságúak. Az ekvinokciális órák vizuális formában jelennek meg Szenenmut sírjának mennyezetén, ahonnan az egyiptomi csillagászati diagram – az asztronómiai jelenségek rövid feliratokból és rajzokból álló tárháza – először teljes formájában ránk maradt.⁵⁸ A diagram északi felén tizenkét kört látunk, melyek a kapcsolódó megnevezések szerint a tizenkét hónapnak felelnek meg. Minden egyes kör huszonnégy egyenlő részre van osztva. Bár a körök kapcsolata az órákkal széles körben elfogadott,⁵⁹ azt már kevesebben fogalmazzák meg, hogy a minden hónapra érvényes, egyenletes huszonnégy részre osztás az ekvinokciális órákra, és talán azok használatára utal.⁶⁰

Amennyiben a Peftjauneithnél ábrázolt órákat a szezonális órák keretrendszerében értelmezzük, akkor is az egész jelenet szimmetrikus és egyenletes elrendezésével a napéjegyenlőség kozmikus egyensúlyát sugallja, bár ez az utalás mégsem kényszerítő erejű, hiszen minden nap tulajdonképpen tizenkét nappali és tizenkét éjszakai órából állt, mégha ezek hosszúsága jobbára el is tért egymástól. Ha az ekvinokciális órák használatát feltételezzük, akkor a koporsófedél órái egyértelműen a napéjegyenlőségre vonatkoznak, hiszen csak ekkor áll elő az a helyzet, hogy mind a nappal, mind az éjszaka tizenkét órát foglal magában. Tegyük hozzá azonban, hogy az egyiptomi ábrázolásokon mindig tizenkét nappali és tizenkét éjjeli óraistennő jelenik meg, tehát sohasem mondjuk tizennégy nappali és tíz éjszakai óra. Ez azt jelenti, hogy vagy minden ábrázolás a napéjegyenlőség ideális pillanatára utal, ami nem kizárható, hiszen az óraistennők mindig szimbolikus környezetben tűnnek fel, vagy ezek a női istenalakok valóban a szezonális (változó hosszúságú) órákat képviselik. Bárhogy is legyen, az órák mindenképpen egyenletes eloszlásban és egyensúlyban tűnnek fel Peftjauneith koporsófedelének belső oldalán.

Az órákat mindkét oldalon körülvéve, a koporsófedél belső peremén két párhuzamos szöveg olvasható:

*j w³d.tj jp n.t hrw ntj rs hr Wsjr jrj=tn rs hr N jw w^c nb jm=tn r wnw.t=s mj jrj=tn hr n
nb=tn Wsjr wnn-nfr m^{3c}-hrw*

Ó, a nappal két számon tartott ureusza, kik virrasztanak Ozirisz felett! Virraszatatok N felett, minden egyes közületek az ő órájában, hasonlóan ahhoz, ahogy cselekedtek uratok, Ozirisz, a tökéletes létezésű és igazhangú számára!⁶¹

⁵⁷ CLAGETT 1995. 98–105.; HOFFMANN 2017. 148.

⁵⁸ NEUGEBAUER – PARKER 1969.

⁵⁹ DORMAN 1991. 141.; CLAGETT 1995. 120, 162 168. j.

⁶⁰ SHEIKHOLESLAMI 2010. 379.

⁶¹ LEEMANS 1890. V–VI. t.

*j w³d.tj jp n.t grh ntj rs hr Wsjr jrj=tn rs hr N jw w^c nb jm=tn r wnw.t=s mj jrj=tn hr n
nb=tn Wsjr wnn<-nfr> m³-hrw*

Ó, az éjszaka két számon tartott ureusza, kik virrasztanak Ozirisz felett. Virraszatos N felett, minden egyes közületek az ő órájában, hasonlóan ahhoz, ahogy cselekedtek uratok, Ozirisz, a tökéletes létezésű és igazhangú számára!⁶²

Ezek a szövegek újfent egyértelművé teszik, hogy a kapcsolódó ábrázolások kontextusa az órávigília. Míg a Nut kezei közötti kijelentéseket maga az istennő mondja, itt nyilvánvalóan az elhunyt kérleli a megszólítottakat, a két ureuszt, hogy asszisztáljanak az újjászületéséhez ugyanúgy, ahogy azt Ozirisz esetében is teszik. A két ureusz (*w³d.tj*) jelentheti az uralkodó két koronáját,⁶³ de kozmikus szinten az ureuszok – a koronákkal való azonosítás okán is⁶⁴ – a két legfeltűnőbb égitesttel, a nappal és a holddal is azonosak lehetnek.⁶⁵ Erről van szó Peftjauneith koporsóján is: a két megszólított, a nappallal és az éjszakával összefüggésbe hozott ureusz aligha lehet más, mint a Nut testén feltűnő nap és hold. A szöveg egyik nehezen lefordítható kifejezése a két ureusz jelzője (*jp*), melynek hagyományos fordítása „tapasztalt, respektált”;⁶⁶ a szó gyöke azonban a számolásra utal, és a két fő égitestre vonatkoztatva azok jól megfigyelt, számon tartott voltára célozhat, mint ahogy a kifejezés lunáris szövegösszefüggésben gyakran valóban a teliholddal kapcsolatban tűnik fel.⁶⁷

A két ureusz, vagyis a nap és a hold jelzőjének – „számon tartott” – jelentésére a Nut testén feltűnő két égitest ad magyarázatot. Az istennő szájánál vörösre festett korongot látunk, vagyis a nyugaton a horizont alá bukó napot. Az istennő ölénél halványsárga korong tűnik fel, alján a félreérthetetlen holdsarlóval. Ez világosan mutatja, hogy bár máshol Nut testén valóban többször is megjelenhet a napkorong, az értelmezés, mely szerint Peftjauneith koporsóján is a napot látjuk két különböző fázisában,⁶⁸ helytelen. A sárga korong és a sarló egyértelműen a teliholdat jeleníti meg, hasonlóan ahhoz, ahogy például a telihold a denderai templom pronaoszának mennyezetén van ábrázolva, kiegészítve a korongba írt *udzsat-szemmel*.⁶⁹ További két érv bizonyítja, hogy itt valóban a holdról van szó. Egyrészt a koporsó aljának belső oldalán a Nyugat istennője által elmondott szöveg egy részlete a nap- és a holdisten megnevezésével szintén megidézi a két égitestet:

*rnpi b³=k n bw nb wnn=k jm wstn=k hr nb nh³ nn hsf=k nn sn^c p³y=k m-hnw=j jnk mw.t=k
r^c nb wh³=j hm=k q=k prj=k hn^c R^c wstn=k hn^c Dhwtj*

A bád örvendezik minden helyen, ahol vagy, akadálytalanul lépdelsz az Örökkévalóság Ura körül, nincs ellenfeled. Ami a tiéd, azt nem fordítják vissza bennem. Anyád vagyok minden nap. Megelőzöm a pusztulásodat. Belépsz és előjössz Rével, és akadálytalanul haladsz Thottal.⁷⁰

⁶² LEEMANS 1890. V–VI. t.

⁶³ ERMAN – GRAPOW 1926. 269.

⁶⁴ GOEBS 2008. 33–174.

⁶⁵ KAPER 2003. 56.

⁶⁶ ERMAN – GRAPOW 1926. 66.; MIATELLO 2018. 92.

⁶⁷ VON LIEVEN 2000. 84–86.

⁶⁸ MIATELLO 2018. 96.

⁶⁹ CAUVILLE 2012. VII. t.

⁷⁰ LEEMANS 1890. VII–VIII. t.

Másrészt nem példa nélküli, hogy a koporsófedél belső oldalán feltűnő Nutot a nappal és a holddal együtt ábrázolják. Az i.sz. 2. század elején Thébában elhunyt Szótér koporsóján Nutot kétoldalt az óraistennők és az állatöv jegyei veszik körbe, feje fölé nyújtott karjai között pedig két bárka jelenik meg.⁷¹ Az egyik bárka utasa a napkorongba rajzolt, botjára támaszkodó idős napisten, azaz a lenyugvó nap, míg a másik bárka a telihold jelképét, a holdkorongba rajzolt *udzsat-szemet* hordozza. Mindezek egyértelművé teszik, hogy Peftjauneith koporsóján is Nut szájánál (nyugaton) a lenyugvó napot, ölnél (keleten) a felkelő holdat látjuk: az égi jelenségek körforgásában ez a szituáció havonta egyszer, a telihold idején fordul elő. Ilyenkor a teljes pompájában megjelenő holdkorong leköveti a nap példáját: a napnyugtával párhuzamosan a telihold felkel a keleti horizonton, végigvándorol az égen, és a napfelkeltével párhuzamosan lenyugszik a nyugati horizonton.

A Peftjauneith koporsófedelének belsején feltűnő ábrázolások tehát két fontos kozmikus pillanatot örökítenek meg: az órák szabályos és egyenletes elrendezése a napéjgyenlőség napját, míg a Nut testére festett két égitest a telihold feltűnését jelöli ki. A két esemény egybeesése az ősz folyamán, ahogy azt a bevezetőben is említettem, a görög-római zodiákusok tanúsága szerint Ozirisz asztrális újjászületésének a pillanata volt. Amikor a telihold az őszi napéjgyenlőség napjára esett, a világot befolyásoló erők különleges egyensúlyba kerültek, hiszen a teljes holdkorong, a nap méltó párjaként, ugyanannyi időt töltött az égen az éjszaka során, mint sokkal fényesebb társa a nappal folyamán. Peftjauneith ábrázolásai ugyanezt a kedvező „csillagállást” idézik fel az ő sikeres újjáéledése érdekében, és egyben bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a túlvilági létezéshez vezető egyik legfontosabb rituálé, az óravigília ideális időpontja ugyanerre a napra, vagyis az őszi napéjgyenlőség és a telihold együttes feltűnésének napjára esett.

ÖSSZEZÉS

Az egyiptomi kultúra és gondolkodásmód számos részletéről a görög-római kori források szolgáltatják a legtöbb információt. Erre az időszakra esik a monumentális építkezések utolsó nagy hulláma, és a templomok falait, a kulturális önazonosság fenntartásának és megőrzésének igényével is, korábban soha nem látott mennyiségű felirat és dekoráció borítja. Minthogy szintén a görög-római kor esik időben hozzánk legközelebb, értelemszerűen a szerves anyagokból készített információ-hordozók is mondhatni a legnagyobb arányban ebből az időszakból hagyományozódtak ránk. Ugyanakkor bevett egyiptológiai klisé az a – tegyük hozzá, jogos – vélemény, hogy nagy óvatossággal kell eljárunk akkor, amikor ezt a kései forrásanyagot visszavetítjük a faraonikus civilizáció korábbi periódusaira. Nyilvánvalóan ez a helyzet a zodiákusokban elmesélt, Ozirisz személyéhez kapcsolódó asztrális mítoszokkal is. Ezért tartom fontos feladatnak azt, hogy alapos kutatómunkával felderítsük azokat a lehetséges műemlékeket és dokumentumokat, amelyek bizonyítékul szolgálhatnak az Ozirisz köré font asztrális elképzelések korábbi létezésére. Az óravigília kompozíciója Peftjauneith koporsófedelének belső oldalán, ahogy azt a fenti elemzés mutatja, bizonyosan beleillik ebbe a sorba, és megerősíti azt – a Benati sírjának vizsgálatokor kialakított – vélekedésemet,⁷² hogy az őszi napéjgyenlőséggel párhuzamosan feltűnő telihold már a szaiszi korban is szoros kapcsolatban állt az Ozirisz, és rajta keresztül minden egyes elhunyt, égi feltámadásáról vallott nézetekkel.

⁷¹ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 91, 47. t.

⁷² PRISKIN 2017.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALLEN, THOMAS G. (1974): *The Book of the Dead or Going Forth by Day: ideas of the ancient Egyptians concerning the hereafter as expressed in their own terms*. Chicago, Oriental Institute.
- ANDELKOVIĆ, BRANISLAV – ELIAS, JONATHAN P. (2015): Inscriptions on the interior of the 30th dynasty coffin of Nefer-renepet from Akhmim. *Issues in Ethnology and Anthropology* vol. 10. no. 3. 701–716.
- ASSMANN, JAN (1999): *Ägyptische Hymnen und Gebete*. Freiburg, Universitätsverlag.
- ASSMANN, JAN (2005): *Death and salvation in ancient Egypt*. (ford. D. Lorton). Ithaca, Cornell University Press.
- BARWIK, MIROSLAW (1998): The so-called ‘Stundenritual’ from Hatshepsut’s temple at Deir el-Bahari. In C. Eyre (szerk.): *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists*, Cambridge, 3–9 September 1995. Leuven, Peeters. 109–117.
- BRESCIANI, EDDA – SILVANO, FLORA – BRUSCHI, FABRIZIO – MASETTI, MASSIMO – LOCCI, MARIA T. – CIRANNA, ROSALBA – FORNACIARI, GINO (2003): Ricerche sul sarcofago e sulla mummia di Narni. *Egitto e Vicino Oriente* vol. 26. 41–62.
- CAUVILLE, SYLVIE (1997): *Le temple de Dendara X: Les chapelles osiriennes*. Kairó, IFAO.
- CAUVILLE, SYLVIE (2012): *Dendara XV, Traduction. Le pronaos du temple d’Hathor: Plafond et parois extérieures*. Leuven, Peeters.
- CLAGETT, MARSHALL (1995): *Ancient Egyptian science II: calendars, clocks, and astronomy*. Philadelphia, American Philosophical Society.
- COONEY, KATHLYN M. (2015): Coffins, cartonnage, and sarcophagi. In M. Hartwig (szerk.): *A companion to Egyptian art*. Oxford, Wiley-Blackwell. 269–292.
- DORMAN, PETER F. (1991): *The tombs of Senenmut: the architecture and decoration of tombs 71 and 353*. New York, The Metropolitan Museum of Art.
- ELIAS, JONATHAN – LUPTON, CARTER (2014): Gods at all hours: Saite Period coffins of the ‘eleven-eleven’ type. In R. SOUSA (szerk.): *Body, cosmos and eternity: new trends of research on iconography and symbolism of ancient Egyptian coffins*. Oxford, Archaeopress. 125–133.
- ERMAN, ADOLF – GRAPOW, HERMANN (1926): *Wörterbuch der ägyptischen Sprache* I. Lipcse, J. C. Hinrichs.
- GEE, JOHN (2006): The use of the daily temple liturgy in the Book of the Dead. In B. BACKES – I. MUNRO – S. STÖHR (szerk.): *Totenbuch-Forschungen: Gesammelte Beiträge des 2. Internationalen Totenbuch-Symposiums, Bonn, 25. bis 29. September 2005*. Wiesbaden, Harrassowitz. 73–86.
- GOEBS, KATJA (2008): *Crowns in Egyptian funerary literature*. Oxford, Griffith Institute.
- GRAJETZKI, WOLFRAM (2014): *Tomb treasures of the late Middle Kingdom: the archaeology of female burials*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

- GRECO, CHRISTIAN (2014): The forgotten tomb of Ramose (TT 132). In E. PISCHIKOVA – J. BUDKA – K. GRIFFIN (szerk.): *Thebes in the first millenium BC*. Cambridge, Cambridge Scholars. 173–199.
- HAYS, HAROLD M. (2009): Old Kingdom sacerdotal texts. *Jaarbericht „Ex Oriente Lux”* 41. 47–94.
- HAYS, HAROLD M. (2010): Funerary rituals (Pharaonic period). In J. DIELEMAN – W. WENDRICH (szerk.): *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. <https://escholarship.org/uc/item/1r32g9zn>. Hozzáférés: 2019.01.20.
- HOFFMANN, FRIEDHELM (2017): Astronomische un astrologische Kleinigkeiten VII: Die Inschrift zu Tages- und Nachtlängen aus Tanis. In R. JASNOW – G. WIDMER (szerk.): *Illuminating Osiris: Egyptological studies in honor of Mark Smith*. Atlanta, Lockwood Press. 135–153.
- HORNUNG, ERIK (1999): *The ancient Egyptian books of the afterlife*. (ford. D. Lorton). Ithaca, Cornell University Press.
- JUNKER, HERMANN (1910): *Die Stundenwachen in den Osirismysterien nach den Inschriften von Dendera, Edfu, und Philae*. Bécs, Hölder.
- KAPER, OLAF E. (2003): *The Egyptian god Tutu: a study of the sphinx-god and master of demons with a corpus of monuments*. Leuven, Peeters.
- LEEMANS, CONRADUS (1890): *Aegyptische Monumenten van het Nederlandse Museum van Oudheden te Leiden* III.30. Leiden.
- VON LIEVEN, ALEXANDRA (2000): *Der Himmel über Esna: Eine Fallstudie zur Religiösen Astronomie in Ägypten um Beispiel der kosmologischen Decken- und Architravinschriften im Tempel von Esna*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- VON LIEVEN, ALEXANDRA (2017): Divine figurations of time in ancient Egypt. In J. BEN-DOV – L. DOERING (szerk.): *The constructions of time in antiquity: ritual, art, and identity*. Cambridge, Cambridge University Press. 97–123.
- MIATELLO, LUCA (2018): Examining text and decoration of Peftjauuiaset’s coffin in Milan. *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 11. 41–133.
- MÜLLER-ROTH, MARCUS (2008): *Das Buch vom Tage*. Fribourg, Academic Press.
- NEUGEBAUER, OTTO – PARKER, RICHARD A. (1960): *Egyptian astronomical texts I: the early decans*. Providence, Brown University Press.
- NEUGEBAUER, OTTO – PARKER, RICHARD A. (1969): *Egyptian astronomical texts III: decans, planets, constellations and zodiacs*. Providence, Brown University Press.
- PRIES, ANDREAS H. (2011): *Die Stundenwachen im Osiriskult: Eine Studie zur Tradition und späten Rezeption von Ritualen im Alten Ägypten*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- PRISKIN GYULA (2015): The Dendera zodiacs as narratives of the myth of Osiris, Isis, and the child Horus. *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 8. 133–185.
- PRISKIN GYULA (2016): The astral myth of Osiris: the decans of Taurus and Libra. *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 9. 79–111.

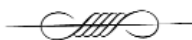
- PRISKIN GYULA (2017): The depictions of astral rebirth in the 26th dynasty tomb of Benaty. *Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged* 17. 4–18.
- RAVEN, MAARTEN J. – TACONIS, WYBREN K. (2005): *Egyptian mummies: radiological atlas of the collections in the National Museum of Antiquities in Leiden*. Turnhout, Brepols.
- RANKE, HERMANN (1935): *Die ägyptischen Personennamen* I. Glückstadt, J. J. Augustin.
- RITNER, ROBERT K. (2016): King Petemenekh: New Kingdom royal sarcophagi texts on a private coffin. In K. RYHOLT – G. BARJAMOVIC (szerk.): *Problems of canonicity and identity formation in ancient Egypt and Mesopotamia*. Kopenhága, Museum Tusulanum Press. 179–200.
- ROBERSON, JOSHUA A. (2013): *The awakening of Osiris and the transit of the solar barques: royal apotheosis in a most concise book of the underworld and sky*. Fribourg, Academic Press.
- ROULIN, GILLES (1996): *Le Livre de la Nuit: une composition égyptienne de l'au-delà*. Freiburg, Universitätsverlag.
- SCHREIBER GÁBOR (2012): The burial ensemble of Tasetet from Gamhud and the Ptolemaic coffin style in northern middle Egypt. In KÓTHAY K. A. (szerk.): *Art and society: ancient and modern contexts of Egyptian art*. Budapest, Museum of Fine Arts (Szépművészeti Múzeum). 257–263.
- SETHE, KURT (1910): *Die Altaegyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrücken und Photographien des Berliner Museums* II. Leipzig, J. C. Hinrichs.
- SHEIKHOESLAMI, CYNTHIA M. (2010): The night and day hours in Twenty-fifth Dynasty sarcophagi from Thebes. In L. BAREŠ – F. COPPENS – K. SMOLÁRIKOVÁ (szerk.): *Egypt in transition: social and religious development of Egypt in the first millenium BCE*. Prága, Czech Institute of Egyptology. 376–395.
- SMITH, MARK (2017): *Following Osiris: perspectives on the Osirian afterlife from four millenia*. Oxford, Oxford University Press.
- SOUKIASSIAN, GEORGES (1982): Une version des veillées horaires d'Osiris. *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 82. 333–348.
- SPELEERS, LOUIS (1923): *Recueil des inscriptions égyptiennes des Musées Royaux du Cinquantenaire à Bruxelles*. Brüsszel, I. Vanderpoorten.
- TAYLOR, JOHN H. (2003): *Theban coffins from the Twenty-second to the Twenty-sixth Dynasty: dating and synthesis of development*. In N. STRUDWICK – J. H. TAYLOR (szerk.): *The Theban necropolis: past, present, and future*. London, British Museum Press. 95–121.

FRÖHLICH IDA DSC

frohlich.ida@btk.ppke.hu
professor emerita (PPKE)

Dávid változó arcai a deuteronomiumi történetírásban

The changing faces of David in the Deuteronomic historiography

ABSTRACT

Studies in anthropology and cultural memory evidenced the common concept in several cultures that possessing the land by the community living on it is conditioned by the ethical conduct of their rulers. The legitimacy of kings depends on their ethical conduct and devotion to the deity who is the patron of the country and their group. Legitimacy of a new dynasty is interconnected in historical memory with the erection of a new sanctuary built by the founding member of the dynasty and consecrated to the patron deity. However, perpetrating certain sins like cultic offenses, homicide and bloodshed, sexual sins, breaking oaths call for punishment in the form of plagues, attacks of foreign hordes, the fall of the dynasty, or the exile of the people. Ancient Near Eastern historiographies – including biblical Deuteronomistic historiography – are in line with this principle, and use special narrative forms to express it. The present study aims at examining the use of the elements of this ethical language in the Deuteronomistic historiography and demonstrating how they served – the exilic redactors being aware of the fall of the Judean kingdom and the fate of its dynasty – to reshape an originally ideal image of David, the founder of a dynasty, and how to make his portrait ambiguous by eliminating from and adding to the narrative elements with ethical portent.

KEYWORDS

anthropology, biblical literature, historical memory, legitimation, narrative techniques

DOI 10.14232/belv.2019.1.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Fröhlich Ida (2019): Dávid változó arcai a deuteronomiumi történetírásban. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 25–38. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

„A történelem az élet tanítómestere” – de mit is tanít? A modern historiográfia számára Hérodotosz jelenti a kezdetet, mint olyan szerző, aki az események okait kutatta – a korábbi idők és területek, így az ókori Kelet történeti emlékezetének világát nem ismerik. Való igaz, hogy ezek a kultúrák a hellénisztikus kor előtt nem ismerik az aprólékos történeti beszámolók műfaját.¹ Ugyanakkor azonban nem mondhatni azt sem, hogy nem foglalkoztak volna a múlttal és a múltbeli események mozgatóival, a történések szabályszerűségeivel. Az ókori Kelet írott hagyományából számos rövid összefoglalót ismerünk, amelyek hosszabb korszakokat tekintenek át. Ezekben a sommás leírásokban világosan megmutatkoznak a szerző értékelési szempontjai.² Az ókori keleti történetírás azonban nem azokban a tényezőkben keresi az események okait, amelyekben a hérodotoszi, vagy akár a mai, hanem egyértelműen a múlt történetében példázott etikai értékekre fókuszál.³ Az események mozgatói szerintük az emberi tettek morális következményei. A társadalom szabályainak és normáinak figyelembe vétele az uralkodó sikerét eredményezi, míg az etika normáinak megszegését jelentő tettek bukást eredményeznek. A historiográfiát a *iustitia connectiva*, azaz az emberi tettekhez kötelezően kapcsolódó igazságosság határozza meg. A siker összekapcsolása a helyes cselekedetekkel, és a bűnért kapott büntetés törvényszerűsége visznek értelmet és koherenciát az eseményekbe; a múlt története ezen elvek nélkül az események értelmetlen és szabadon folyó egymásutánja lenne. A történelemnek tehát rendszere van, a történetírás célja pedig a közös éthosz átadása, jövőendő nemzedékek nevelése.⁴

Az egyik legkorábbi mezopotámiai szöveg, a Weidner Krónika (*ABC* 19) vagy Észagila Krónika számos mezopotámiai dinasztia történetét mondja el,⁵ időrendi sorrendben, minden egyes uralmat az Észagila, Marduk isten babilóni temploma szempontjából értékelve.⁶ Az irat azt kívánja bizonyítani, hogy azok az uralkodók, akik Marduk kultuszát elősegítették, mindig sikeresek voltak, míg a kultusz előírásait megszegők (pl. a megfőzött és áldozati célra szánt halakat elragadó kassú uralkodók) uralma nem volt hosszú életű. Az ókori keleti szerzők mitológiai és irodalmi patentokat is használnak nézeteik kifejezésére. Ezek célja a dinasztia-alapító uralkodó legitimálása kortársai és a jövő számára. A születési legendák a legitimáció tipikus kifejezési formái; a személy isteni kiválasztottságát igazolják, és azt, hogy születésétől fogva isteni támogatással rendelkezik. Ilyenek pl. a Lugalbanda-eposz és Sarrukín felirata a Kr.e. 3. évezredből, amelyekben a hősök legendás születéstörténete mellett történeti adatok olvashatók. Másfajta legendák keverednek történeti adatokkal a „*menekült hős*”-ről szóló elbeszélésekben. Színuhe Kr.e. 2. évezred elején

¹ Modern historiográfiák nem is tárgyalják a történeti emlékezet ókori keleti formáit. BREISACH 2004 áttekintését a görög historiográfiával kezdi.

² Maurice Halbwachs szerint a múlt – mint társadalomban élő népek emlékezete – szociálisan konstruált, ld. HALBWACHS 1992. 43.

³ Utalással Nietzsche elméletére, amely szerint az emlékezet a jog szelleméből született, Jan Assmann a történelemnek „a jutalom és büntetés szellemében való szemiotizáció”-járól ír, és a „*iustitia connectiva*” működéséről az ókori történeti emlékezetben, ld. ASSMANN 1999. 225–243.

⁴ ASSMANN 1999. 251–252.

⁵ Standard kiadása GRAYSON 1975 (*ABC*). Az *ABC* szövegeinek publikálása után felfedezett Chronicle 25 angol fordítása WALKER 1982 található. Az *ABC* új fordításait ld. GLASSNER 2004 és KUHRT 2007. Ld. még WAERZEGGERS 2012.

⁶ Kiadásai (fordítással): GRAYSON 1975. 145–151; FINKEL 1980; AL-RAWI 1990; Alan Millard fordítása in HALLO 2003. 263–68. A Weidner-krónika magyarul: „*Óbabilóni krónika*”, in HARMATTA 2003. 112.

írt történetének hőse I. Amenemhat meggyilkolása után menekül Egyiptomból.⁷ Retenu (az ókori Kanaán) területén egy ottani király vazallusaként uralkodik a helyi törzseken. Rátermettségét egy óriás termetű helyi harcossal vívott győzelmes párviadala igazolja. Isteneihez végig hűségesnek maradván tér vissza végül meghalni Egyiptomba. A Halab (Aleppo) királyi családjából származó Idrimi fél évezreddel későbbi (Kr.e. 15. sz.) felirata szerint egy palotaforradalmat követően kénytelen a palotából elmenekülni.⁸ Évekig él a pusztaságban, a *habiru* harcosok között, akiknek vezetője és ómeneket interpretáló papja is lesz. Később az ő segítségükkel szerzi vissza trónját.

A bukott dinasztiák tagjairól negatív jelentésű értesítések jelennek meg az utódok visszatekintéseiben. Ezeket nem az egyszerű rosszindulat sugallta; sokkal inkább annak igénye, hogy bukásuk okait megkeressék. Ezeket minden esetben etikai tényezőkből találták meg: kultikus vagy rituális vétségben, valamint a „*vérontás*”-ban. Előbbi az államot védő istenség kultuszának elhanyagolását, vagy inadekvát vallási gyakorlatot jelent. Utóbbi a saját alattvalók ellen elkövetett atrocitásokat: túldolgoztatást, rabszolgasorba taszítást, a jólét lehetőségének elzárását, társadalmi igazságtalanságot, erőszakot, és tényleges vérontást. Egyes források szerint szexuális vétségek is hatással lehetnek az uralom sorsára. Ahhoz, hogy az effajta történetírást értelmezni tudjunk, tisztában kell lennünk a források szerzőinek kognitív hátterével, valamint a szerzők és kortárs olvasók közös etikai univerzumával. Ezeknek több, az ókori kultúrákon átívelő közös eleme van.

A következőkben egy uralomváltás értékelését szeretném felvillantani, két forráson keresztül. Mindkettő azonos eseményeket tárgyal: Kr.e. 539-ben Nabúnaid, az utolsó újbabilóni uralkodó uralmát a perzsa Kürosz váltja fel Babilónban. Az új uralkodó ékirással írt agyaghenger-feliraton örökíti meg az eseményt és legitimálja saját személyét. Az ún. Verses Beszámoló (Verse Account) középpontjában Nabúnaid uralomvesztése áll. Mindkét iratot babilóni Marduk-papok fogalmazták. Kürosz kiáltványának első része Nabúnaid vétkeivel foglalkozik: Marduk, „*ön maga tanácsadója*” és a világtájak felügyelője értesül, hogy „*egy gyenge öreg*”-et – Nabúnaidot – tettek meg országa *enu*-jává. Nabúnaid elmozdította az istenek képmásait, másolatokat tétetett a helyükre. Ur-ba és más városokba oda nem illő kultuszt vezetett be. A templomoknak járó szolgáltatásokat beszüntette. Marduk városának lakóit kínoztta, pihenés nélkül dolgoztatta. Panaszuk miatt Marduk megharagudott és elhagyta a területet; majd „*valamennyi országa területét megszemlélte, átkutatta*” és keresett egy igazságos, szíve szerinti fejedelmet, „*aki megfogja a kezét (az újévi szertartáson).*” Az új uralkodót Küroszban „*Ansan királya*”-ban látja meg; „*az ő nevét nevezi meg az egész mindenség uralmára*”. Ő maga parancsolja meg Küroszban, hogy Babilónba menjen. Útján mint „*barát és társ*” kíséri. Kürosz erőszak nélkül veszi be Babilónt, és az isten kezére adja Nabúnaidot is. A legitimációs második részben a felirat kiadója kijelenti: „*Én vagyok Kürosz, a mindenség királya,*” majd felsorolja, hogy békésen vonult be; helyreállította az áldozatokat, amelyekről naponta gondoskodik. Babilón lakóinak megrongált lakásait kijavíttatta, szenvedésüket csillapította. Visszatelepítette az embereket lakóhelyükre. A Verse Account mindenekelőtt Nabúnaid kultikus vétségeit emeli ki: Szín istennek olyan szobrot állított, amelyet még senki sem látott; a szobor inkább hasonlít démonhoz, mint isten-ábrázoláshoz. Ez a szöveg is említi a nép elnyomását, és azt, hogy Marduk elfordul Nabúnaidtól, akinek helyében „*Kürosz, Ansan kicsiny királya*” lesz az uralkodó.

⁷ Angol fordítást ld. „*The Story of Si-Nuhe*”, in PRITCHARD 1969. 18–22; magyarul DOBROVITS 1963. 19–37. Habár személye történeti forrásokból nem ismert, Színuhe létező személynek tűnik, és nem irodalmi alaknak.

⁸ A szöveget kiadta SMITH 1949. A szövegről ld. még OLLER 1989. A standard angol fordítást ld. „*The Story of Idrimi, king of Alalakh*”, in PRITCHARD 1969. 557–558; LONGMAN 1997. Magyarul: HARMATTA 2003. 252–254.

BŰNÖK, AMELYEK TISZTÁTALANNÁ TESZIK A FÖLDET

Az említett vétségek (kultikus vétség és „*vérontás*”) részei az ószövetségi rendszernek is, amelyben a földet tisztátalanná tevő bűnök között szerepelnek. Az ószövetségi történetírás legkorábbi blokkja a deuteronomiumi történetírás, amelyet a Deuteronomium jogi nézetei határoznak meg.⁹ A Deuteronomiumnak az emberi élet különféle területeit – társadalmi, szexuális és kultikus kategóriákat – érintő törvényei egyben a *rituális tisztaság* rendszerét is tükrözik, amely tiszta és tisztátalan állapotokat különböztet meg az ember életében – de ugyanilyen megkülönböztetést tesz a táplálékul szolgáló állatok (és általában a táplálék) tekintetében is. Alapformája az emberrel kapcsolatos természetes vagy fizikai tisztátalanság, amely az ember különböző állapotaiból ered, mint pl. a menstruáció, nemi szervekből eredő folyás, bőrbetegségek („*lepra*”), és a holttest érintése által okozott tisztátalanság. Ezek a tisztátalanságok nem akaratlagosak, általában időlegesek és eltávolíthatók, megtisztíthatók a megfelelő szertartások elvégzésével.

Ezzel szemben az *etikai* (akaratlagos) tisztátalanság az etikai előírások megszegéséből (vagy a fizikai tisztátalanság megtisztítás nélküli tartós fennállásából) ered, és nem megtisztítható.¹⁰ Etikai tisztátalanságnak (és de-legitimáló elemnek) számít a „*vérontás*” (elnyomás, erőszak, saját alattvalók megölése). A vérontás, emberölés (*hamās*) ártatlan vér kiontását jelenti (az ölés intézményes formái, mint a háború vagy vérbosszú, nem számítanak ide).¹¹ Ugyanakkor minden holttest, amely vérontás eredménye, hét napra beszennyezi a személyeket és tárgyakat.¹² Az emberölés – legyen az szándékos vagy szándéktalan – beszennyezi a földet.¹³ A szennyezést csak a gyilkos megölése tünteti el.¹⁴ A föld, amelyen ismeretlen gyilkos által megölt ember testét találták, beszennyezett és meddő lesz: ez következik be Ábel megölésekor is.¹⁵ Az ilyen föld megtisztítására szolgál a Deut 21:1–9-ben leírt, „*a megszegett nyakú üsző*” (*'eglah 'arufah*) nevű szertartás, amely egy üsző feláldozásával tisztítja meg a földet és távolítja el lakóiról a vérbűnt. A fára akasztott ember éjszakára kint hagyott holtteste szintén beszennyezi a földet.¹⁶

A deuteronomiumi és papi törvénykezés bőségesen sorol fel szexuális vétségeket is, amelyeket a földet tisztátalanná tevő bűnöknek tekint, olyan bűnöknek, amelyek miatt a föld lakói elveszítik területüket.¹⁷ A szexuális bűnöket rendszerint a „*paráznaság*” (*zenūt*) szóval jelölik, amely bármely, a Lev 18-ban felsorolt szexuális jellegű tilalom megsértését jelenti. Ezek: vérfertőzés, azaz

⁹ RÖMER 2007 világos bevezetőt ad a deuteronomiumi történetírásnak nevezett irat problémájáról, a kutatástörténetéről, irodalmi vonásairól és szociológiai háttéréről.

¹⁰ A kategorizáláshoz ld. WRIGHT 1992.

¹¹ A tisztátalanságnak ez a fajtája különbözik a halott érintése által okozott tisztátalanságtól. Utóbbi magából a holttest állapotából ered; az emberölés okozta szennyezés viszont az ölés *aktusából*.

¹² V.ö. Num 31:13–24.

¹³ Num 35:33–34.

¹⁴ A 12, 16–21, és 31 versek; v.ö. Gen 9:5–6. Emberölés esetén a gyilkosnak egy menedékvárosban kell laknia, a főpap haláláig. A szennyezést a pap halála tisztítja meg, v.ö. Num 35:12, 15, 22–25, 28, 32.

¹⁵ Gen 4:10–12; 2Sám 21:1–14; Hós 4:2–3; Zsolt 106:38.

¹⁶ Ez a fajta tilalmat csak Deut 21:2–23 említi. Mindamelllett a mindennapi gyakorlat része volt, és ez volt a hivatkozási alapja annak, hogy Jézus holttestét kikérték Pilátustól és napszálla előtt eltemették, ld. Mk 15:42–45, Mt 27:57–61, Lk 23:50–56, Jn 19:38–42 (a két utóbbi forrás a gyakorlatot a szombat közeledtével magyarázza).

¹⁷ A rokonok közötti szexuális kapcsolatokat a Lev 19 előírásai szabályozzák.

vérrokonok és vérrokonni státusszal rendelkező személyek közötti szexuális kapcsolat (pl. az apa feleségével való kapcsolat, aki nem szükségszerűen az anya) (vv 6–18), házasságtörés, azaz férjzett nővel való kapcsolat (v 20), homoszexuális kapcsolatok és prostitúció (v 22), valamint az állatokkal való kapcsolat (v 23). A Lev 18 listáját lezáró versek úgy értékelik ezeket a vétsegeket, mint amelyek tisztátalanná teszik a vétkes személyét (vv 20, 23, 24, 30) és a földet is, amelyen él (vv 25, 27, 28). A föld tisztátalanná tétele pedig kettős büntetést eredményez: a bűnöst elűzik a földről (vv 25, 28), és „*kivágatik*” (*kārēt*), azaz utódok nélkül hal meg, írmagja sem marad (v 29). A menstruáló (tehát fizikai tisztátalanságban leledző) nővel való kapcsolat ugyancsak tilos (v 19).¹⁸ Büntetése ugyancsak „*kivágatás*” (*kārēt*).¹⁹

A kultikus vétsegek a tisztátalanságot eredményező etikai vétsegek széles körét képviselik.²⁰ Ilyennek tekintik mindenek előtt a YHWH-től különböző idegen istenek kultuszát. Ezt a vétseget gyakran azonosítják a *zenūt*-nak nevezett szexuális vétseggel. A *mōlēk*-nak nevezett gyermekáldozat beszennyezi a szentélyt.²¹ A bűnöst megkövezéssel büntetik – isteni büntetése ugyanezért a bűnért a „*kivágatás*” (*kārēt*). A mágia – pontosabban az idegen eredetű mágikus gyakorlat – ugyancsak a földet beszennyező etikai tisztátalanságot eredményez; így a halottjósítás, amely beszennyezi az elkövetőt.²² Azonban nem csak az idegen gyakorlat járhat hasonló következménnyel; a saját isten kultuszában elkövetett vétsegek sem maradnak következmények nélkül. Tisztátalannak minősített tárgy jelenléte a szentélyben és helytelen kultuszgyakorlat tisztátalanná teszi a szentélyt. A papok nem érintkezhetnek semmiféle tisztátalannal, nehogy tisztátalanságot vigyenek be a szentélybe.²³ Papok, papi háztartások és izraeliták nem keverhetik az áldozati ételt és egyéb felajánlásokat.²⁴ Amennyiben ez megtörténik, büntetésük ugyanúgy „*kivágatás*” (*kārēt*).²⁵ Sajnos, pontos leírások hiányában nehéz eldönteni, milyen kultusz tárgyakat, szokásokat és rituálékat tekinthettek „*kānoni*”-nak, és mi számított nem-autentikusnak. Egyetlen, normatívnak tekinthető szöveg a salomoni szentély leírása, amelyet a történetírók nyilván autentikusnak tekintettek. A bételi szentélyt és a Jerobeám által ott létesített YHWH-kultuszt viszont „*Jerobeám bűné*”-nek

¹⁸ Hasonlóan Lev 20:18; v.ö. Lev 15:24.

¹⁹ A Deuteronomium egy speciális esete tiltja az újraházasodást az elvált feleséggel annak második házassága után. A nő ugyanis ekkortól tisztátalannak számít első férje számára; újbóli házasságuk beszennyezné a földet (Deut 24:1–4; v.ö. Jer 3:1–10).

²⁰ A Szentély épületének és berendezésének modelljei, a papi öltözetek, áldozatok, papok és kultikus vétsegek leírásai Ex 35–40, Lev 1–10, 16–17, 19–24 szövegeiben található. A salomoni szentélyről ld. 1Kir 5:15–6:38.

²¹ Lev 20:2–5.

²² Lev 19:31; 20:6. Ez az alapja Ex 22:17 (18) kategorikus tilalmának: „*Boszorkányt élve ne hagyj.*” Az Ószövetség a mágia és idegen istenek kultuszát számos helyen azonosítja a „*paráznaság*”-gal (*zenūt*), amint azt a Lev 20-ból említett példa is mutatja. A prófétai irodalom szimbolikus nyelven a házasságtörő asszonyt és a prostituáltat a bálványimádó Izrael jelképei.

²³ Ez a racionáléja annak a törvénynek, amely megtiltja a papoknak, hogy halotti tisztátalansággal érintkezzenek, ld. Lev 21:1–4 (előírások papok számára), és Lev 21:10–11 (előírások a főpap számára). Jogi szövegek nem említik, de nyilvánvaló, hogy az érintkezés tilos volt más fajta tisztátalanságokkal, mint a véré. Mt 22:34–40, Mk 12:28–34, Lk 10:25–37, az irgalmas samaritánus parabolája ahol a pap és a lévita elkerülnek még a ránézést is a megvert, vérző emberre.

²⁴ Lev 7:19–21; 22:3–7; Num 18:11, 13.

²⁵ *Kārēt* (a *krt* „*kivágni*” igéből) nem csak a bűnös halálát jelenti, hanem leszármazottai sorának megszakadását is.

nevezik, és annak kultusz tárgyait, a bika-ábrázolásokat csak „*bétéli borjak*”-ként emlegetik.²⁶ A két kultuszforma közötti különbség nem világos. Bika-ábrázolás ugyanis a jeruzsálemi kultuszból is ismert: a salomoni szentély „*bronztenger*”-e (*kiyyōr*) tizenkét bika-alak hátán áll.²⁷ Az elbeszélő és prófétai irodalom számos példát tartalmaz arra vonatkozóan, hogy a kultusz illicit formáit úgy tekintették, mint ami beszennyezi a szentet.²⁸ Ez motiválja a bűnös bukását és örökségből való kizárását. Úgy tartották, hogy a kultikus vétségek tartós gyakorlata a földet tisztátalanná teszi, és lakóinak büntetése a föld elvesztése, száműzetés lesz. Legismertebb példája az északi királyság, Izrael bukásának (Kr.e. 722) indoklása 2Kir 17-ben, amely a bukást, az önállóság elvesztését és az azt követő kitelepítést „*Jerobeám bűne*”-nek tulajdonítja (vagyis a YHWH-kultusz északi formája), amelyet a krónikás meg nem engedettnek tekint.²⁹ Ezt a bűnt minden egyes izraeli király elköveti (még Jéhu, YHWH *par excellence* híve is) (2 Kir 17:22–23).

AZ ETIKAI NYELVEZET HASZNÁLATA DÁVID URALOMRA JUTÁSÁNAK TÖRTÉNETÉBEN ÉS AZ UDVARI TÖRTÉNETBEN

Az ószövetségi történetírás a Deuteronomiumi Történettel kezdődik. A szerzők természetesen korábbi feljegyzésekre támaszkodnak, amelyekre utalnak is: ezeket „... *mind följegyezték Izrael királyai történetének könyvében*” (2Kir 13:12). Ugyanakkor válogatnak is forrásaikban, és interpretálják azokat, saját kognitív háttérüknek megfelelően, a Deuteronomium szellemében. Dávid karriertörténetét – hatalomrajutását és uralmát – két egybefonódó forrás beszéli el, az ún. Accession History („*trónrajutás-történet*”) és a Court History („*udvari történet*”) (2Sám 9–20, 1Kir 1–2).³⁰ Ezek a források az alapjai annak a műnek, amelyet Martin Noth Deuteronomistának nevez – a királyság története, a kezdettől a szerzők saját koráig.³¹ A szerző(k) valószínűleg Jósija király (Kr.e. 640–609) idején működhetek, és az izraeli királyság születését leíró művet átható szellem a deuteronomiumi reformé lehetett, a nemzeti függetlenség gondolatáé, az, amely egyedüli hűbérúrnak YHWH istent fogadja el az asszír uralkodók helyett.³² Ez a szemlélet a dávidi dinasztia

²⁶ Jerobeám bűnére ismétlődően utal az északi (Izrael) királyság történetére visszatekintő emlékezés. A bűnt, amelyet Jerobeámmal kezdődően minden egyes északi uralkodó elkövetett, a bibliai történetírás az északi királyság bukása egyik legfőbb okának tekinti (2Kir 17:21–23).

²⁷ V.ö. 1Kir 7:23–26. A bétéli bika-ábrázolások az ottani YHWH-kultuszhoz tartoztak, de feltehetően nem az istenség ábrázolásai voltak.

²⁸ Jósija király kultuszreformjai minden olyan tárgyat eltávolítottak a szentélyből, amelyet a kultusszal összeegyeztethetetlennek tartottak. Ezeket a tárgyakat rituálisan tisztátalanná tették, ezt követően pedig megtisztították a szentélyt (2Kir 23:8, 10, 13, 16). A tartós és helytelen kultusz-gyakorlatot – mint amilyen a „*Jerobeám bűne*”-ként emlegetett északi kultusz gyakorlata volt, úgy interpretálták mint az északi királyság bukásának (Kr.e. 722) és a terület lakossága fogságba vitelének okát (v.ö. 2Kir 17:7–23).

²⁹ Jerobeám alakját a deuteronomiumi történetírás „*rossz uralkodó*”-nak állítja be; erről ld. EVANS 1983.

³⁰ Az uralomra jutást jelölő *Thronfolgegeschichte* terminust először Leonhard Rost használta; ld. ROST 1926.

³¹ NOTH 1957. 54–55, 61–72.

³² A kutatók között egyetértés van a deuteronomiumi történetírás tartalmát illetően. Abban viszont, hogy mi volt a kezdete ennek a történetírásnak, nincs egyetértés. Noth feltételezése szerint egy szerző egységes művet írt a fogság ideje alatt – ő volt a „*deuteronomista*”-nak (Deuteronomist, Dtr) nevezett szerző, aki a királyság elvesztésére reflektált, kevéssel 586 után. A történet ugyanakkor azonban tartalmaz bizonyos, tipikusan deuteronomisztikus stílusban megfogalmazott

alapítójának alakját ideális alaknak láttatta, dinasztiját pedig hosszan tartó uralmú, „örök dinasztia”-nak ígérte. A dinasztia történetéről szóló narratíva természetesen megfelelő legitímációs motívumokat igényelt, elsősorban a kiválasztottság igazolását, valamint az államot védő YHWH istennek szentelt szentély építésésének történetét. A kiválasztottság motívuma egyébként Saulnak, a dávidit megelőző dinasztia alapítójának karrier-történetében is szerepel. Habár dinasztija tisztavirágéletűnek bizonyult, a deuteronomiumi szerzők mégis őt tekintették a királyság megalapítójának. Saul története is a kiválasztottság hármas motívumával indul.³³ A folytatásban azonban egyre szaporodnak a kultikus vétségnek tekinthető motívumok.³⁴ A döntő szakadás egy rituális vétség elkövetésével következik be, amikor Saul, harci győzelme után nem várja be a késlekedő Sámuel (aki pap, próféta és bíra egy személyben), és maga mutat be hálaáldozatot. A megérkező Sámuel Saul királyságának mulékony voltát nyilatkoztatja ki, és azt, hogy a királyságra más, arra méltó személy találtatott (1Sám 13:1–15).³⁵ Saul tette a szó deuteronomiumi értelmében kultikus vétségnek számít.³⁶ Saul ezt követően oltárt is emel (1Sám 14:31–35), ezzel azonban nem nyeri vissza az isteni segítséget.

Végül elérkezünk a történet végzetes fordulatához, ahhoz a kultikus vétséghez, amely Saul uralmának elvetését és dinasztijának bukását eredményezi.³⁷ Saul ugyanis, a filiszteusokkal

optimista motívumokat is – mint a dávidi „örök dinasztia” jóslata (2Sám 7) – amelyek nem lehettek a bukásra reflektáló elbeszélés részei. Mindezek alapján Frank M. Cross a nemzeti történetírás kezdeteit ennél korábbi időszakra, Jósija (640–609) uralkodásának idejére helyezte. További iskolák különböző elméleteket dolgoztak ki a szövegnek különböző, a fogság korában készült redakcióiról, amelyek során a korábbi elbeszéléseket kiegészítették és újraformálták. Ld. RÖMER 2007. 22–43.

³³ A Saul uralmát legitimáló elemek: véletlen találkozása Sámuellel (1Sám 9:1–10:16), a lakoma jelenete (1Sám 9:22–24), és az, amelyben Sámuel felkeni Sault (1Sám 9:26–10:1). A másodikban Sault a törzsek és nemzetségek sorsvetéssel választják királynak (1Sám 10:17–26). A harmadik a Saul győzelmét követő jelenet, amikor, Sámuel kezdeményezésére, „az egész nép” Gilgálba megy, és Sault királlyá kiáltják ki, és áldozatot mutatnak be (1Sám 11:15). Saul karizmatikus erejétől is olvashatunk ezekben az elbeszélésekben; azonban ez a motívum, a kiválasztottság-motívummal egyetemben, ambivalens értékű. Saul prófétai revülete esik (1Sám 9:1–10:16). Ugyanakkor „néhány semmirekellő” kétségbevonja legitimitását, és nem adnak ajándékot Saulnak (1Sám 10:27). A sorsvetést követően viszont nem találják a kiválasztott királyt; isteni kinyilatkoztatás alapján találják meg a málhák közt rejtőző Sault. „Amikor a nép körébe lépett, egy fejjel magasabb volt mindenkinél” (1Sám 10:23). Dávidot üldözve Saul képtelen elfogni, mert prófétai szellem szállja meg, és ruháit letépve meztelenül fekszik a földön, mozdulatlanul, egy teljes napon és éjszakán keresztül (1Sám 19:18–24).

³⁴ Saul megszegi a szent háború előírását, amikor kedvező jel hiányában is folytatja a filiszteusok üldözését; Saul harca ugyanis szent háború, a föld visszaszerzéséért a filiszteusoktól.

³⁵ Sámuel viselkedése tipikusan deuteronomiumi, azt a nézetet tükrözi, amely szerint áldozatot csak papok mutathatnak be. Sámuel nem csak királycsináló próféta, hanem bíra és az áldozatok bemutatásában jártas pap is egy személyben. A jelenet háttere nem egyezik azoknak az elbeszéléseknek a szemléletével, amelyekben ósyták és bírák oltárokat emelnek és áldozatokat mutatnak be azokon; v.ö. pl. Gen 12:7, 9, 18, amelyek szerint Ábrahám oltárt emel Sekem közelében, Bételben és Hebronban.

³⁶ Saul rituális vétségei az elbeszélés során sokasodnak. Nem ítéli el fiát, Jónátánt, amikor az – bár tudtán kívül – megszeg egy, a szent háborút illető fogadalmat (1Sám 14:24–30); a nép rituális vétséget követ el, amikor a zsákmányból lakomázva vért fogyaszt (1Sám 15:31–33); Saul nem teljesíti az „átok” (*hē rem*) törvényét, amikor nem pusztítja el Ágágot és a zsákmány értékes részét (1Sám 15:7–9). A szent háború törvényeinek megszegése a szent bemocskolását jelenti, és háborús vereséget eredményez. Ez a deuteronomisztikus szemlélet tükröződik Sámuel szavaiban, aki Saul bukását jövendöli: „Az engedetlenség olyan, mint a varázslás bűne, a nyakasság amnyi, mint a terafimmal való visszaélés. Mivel az Úr szavát semmibe vetted, túl kicsinek talált arra, hogy továbbra is Izrael királya légy” (1Sám 15:23). Saul bukását Sámuel köpenyének (a királyi és prófétai hatalomnak egyaránt szimbóluma) elszakadása is mutatja: a távozni készülő Sámuel Saul köpenyénél fogva próbálja visszatartani, és letép egy bojtot a köpenyről. Saul második prófétai revülete (1Sám 19:18–24) ugyancsak negatív elemként, a bukás előjeleként értelmezhető.

³⁷ A Saul családjából maradó túlélőkről szóló beszámolók nem alkotnak koherens elbeszélést Saul királyságának történetében.

való döntő csatája előtt az Én-dor-i boszorkányhoz fordul, hogy jövőjét megtudakolja (1Sám 28:3–25). Teszi ezt annak ellenére, hogy előtte maga tiltotta meg (a deuteronomiumi szellemben) az ilyesfajta gyakorlatot.³⁸ A halottjósítás rituális vétsége az, amely végül Saul bukásának, saját és fiai fizikai megsemmisülésének lesz az oka.³⁹

Saul kultikus és rituális vétségei a „szent” szférájának beszennyezését jelentik. Kiválasztottságának elvesztése után Isten büntetésül egy ártó szellemet (*rūah*) küld gyöttrésére (1Sám 16:14–23). Ezzel egyidőben Sámuel feladata egy új kiválasztott, Dávid felkenése lesz. Dávid története, ahogyan azt a jósiási udvarban működő történetírók először megfogalmazták, tisztán pozitív lehetett. A dinasztia-alapító személyére a nemzeti királyság újjáéledésének szellemében kívántak emlékezni, ezért a róla szóló elbeszélés csak legitimáló elemeket tartalmazhatott; mindenekelőtt kiválasztottságáról és az államot védő istenséggel, YHWH-val való különleges kapcsolatáról. A kapcsolat alapja a király jámborsága, amely a védő istenség kultuszának alapításában csúcsosodik ki.⁴⁰ A Deuteronomista lehetett az, aki a dávidi „örök dinasztia”-ról szóló jóslatot megfogalmazta.⁴¹ Ugyanakkor, ez a jóslat érvényét veszíthette a későbbi történeti események fényében, a Kr.e. 586-os babilóni hódítás idején, a júdai önálló állam megszűnésével. Habár a dávidi dinasztia tagjai túlélték a fogság körülményeit, a krónikások ítélete a dinasztia sorsáról bizonytalanná vált. Ők – az ún. deuteronomiumi történetírák névtelen szerzői, szerkesztői – fogalmazták meg a Jósiját követő királyok történetét. Ezzel együtt természetesen rálátásuk volt a korábban, Jósija idején született történetírára is. Az utolsó esemény, amelyről eme történetíróktól értesülünk, hogy Evil-merodach (Awēl-Marduk, Kr.e. 562–560) idején Jehójákin királyt elengedték a börtönből. „*Letehette rabruháját és vele (ti. a királlyal) étkezhetett, amíg csak élt*” (2Kir 25:27–30). A később, a perzsa uralom alatt kormányzóként működő, feltehetően a júdai királyi családból származó, és számos forrásban említett Zerubbábel személye olyan tényező lehetett, amely újjáéleszthette a reményeket az „örök dinasztia” visszatéréséről (Ezra 3:2, 8; 5:2; Neh 12:1; Hag 1:1, 14; 2:2). Későbbi források viszont nem beszélnek a dinasztia jövőjéről.

Feltételezhető, hogy a portrét, amelyet Dávidról mint ideális hősről és királyról festettek a nemzeti királyság újjáéledésének korában, később – inkább több, mint kevesebb – kéz is átfestette. Kezüket a dinasztia történetét alakító események vezették. Mindezek egy ambivalens portrét eredményeztek, amelyben pozitív (Dávidot és királyságát legitimáló) elemek keveredtek negatív (a de-legitimációt sugalló) elemekkel.

Sauléhoz hasonlóan Dávid karrierjének élén is a kiválasztás hármass motívuma áll. Először Sámuel választja ki és keni fel (1Sám 16:1–13).⁴² A második legitimációs epizód, Dávid Góliát

³⁸ A mágiikus gyakorlatoknak ezt a fajtáját tekintették mind közül a legelítendőbbnek. Mivel ez a gyakorlat tisztátalanná teszi a földet, a boszorkányságot gyakorlókat ki kell űzni a földről, a törvényre hivatkozva: „*Boszorkányt élve ne hagyj*” (Ex 22:17 (18)).

³⁹ Saullal együtt három fia – Jónátán, Abinádáb és Malkisúa – hal meg a csataterén (1Sám 31:2). Habár a túlélő fiú, Isbaál két éven át tovább uralkodik Gileádban (2Sám 2:8–11), Saul dinasztiájának uralmát a deuteronomiumi történetírás nem tekinti legitimnek.

⁴⁰ Dávid a YHWH-kultuszt Jeruzsálem városállamába viszi. A város bizonyára rendelkezett korábbi, és a YHWH-kultuszétól eltérő kultusz hagyománnyal; erről azonban a bibliai források nem szólnak.

⁴¹ VEIJOLA 1975.

⁴² Dávid a történetben a „*férfi Hamupipőke*” mesei típusát testesíti meg; a kiválasztottét, aki nincs jelen a kiválasztás aktusánál (1Sám 16:6–13). Hasonló ehhez Saul esete, aki sorsvetéssel való kiválasztásakor a málhák között rejtőzött (1Sám 10:22). Dávid felkenése után a tény Sámuel nem hozza nyilvánosságra (1Sám 16:12–13).

elleni harca egyszersmind Dávid rátermettségét bizonyítja (1Sám 17). A harmadik elem Dávid katonai karrierje Saul udvarában és népszerűsége, amely Saul féltékenységét felébreszti.

Saul udvarában Dávidot mindenki kedveli és segíti, különösen Saul családtagjai: Jónátán, a trónörökös, és felesége, Mikál – akinek révén Dávid is trónigényt támaszthat (1Sám 18–20). A további rész Dávid pusztai tartózkodásáról valójában egy irodalmi elbeszélés-típust képvisel: a magányos menekült hőstét és sikeres harcosét, aki valamilyen udvari intrika/támadás miatt kényszerül ezt a létformát választani. A már említett Szinuhe-történeten és Idrimi feliratán kívül a történet-típust ismerik hettita és asszír királyfeliratok, és a Nabúnaid, az utolsó babilóni király életével kapcsolatos források is.⁴³

További epizódok azt példázzák, hogy Dávid nem követ el rituális vétséget, és kapcsolata YHWH szentélyeivel tökéletes. A Nob-i szentély meglátogatásakor (1Sám 21:2–10) Dávid és emberei ehetnek a kített kenyerekből (ezeket szokás szerint a papok ették meg). Az elbeszélés ezzel Dávidnak kimondatlanul is papi pozíciót tulajdonít. A Nob-i szentélyben őrzik Góliát kardját is, amelyet a szentély papjai Dávidnak adnak át – legitimációja újabb jeleként. Pusztai tartózkodása is egyfajta küldetés, amelyet nem a saját akaratából, hanem Gád próféta szavára hajt végre.⁴⁴ Minden katonai vállalkozása előtt „*megkérdezi az Urat/YHWH-t*” a vállalkozás sikere felől – Saullal ellentétben, aki ezt sosem tette.⁴⁵ A történetíró többször is megvédi Dávidot a gyilkosság vádjával szemben: Saul hadvezére, Ábnér megöléséhez (2 Sam 3:22–39), és Isbaál, Saul fia halálához nincs köze – sőt, ő fenyegeti meg a gyilkosokat: „... *Most hát, amikor elvetemült emberek egy derék embert a saját házában és ágyán meggyilkoltak, ne kérjem tőletek számon a vért és ne irtsalak ki benneteket a földről!*” (2Sám 4:11).

Indirekt motívumok is segítik Dávid legitimációját: ilyen a Hirámtól Dávid udvarába küldött követség (2Sám 5:12).⁴⁶ A Dávidról és az „*örök dinasztia*”-ról szóló prófécia a legitimáció kifejezésének direkt eszköze.⁴⁷ Habár a vegyes házasságok a deuteronomiumi felfogásban a földet beszennyező vétségnek számítanak, Dávid karrier-története sosem ítéli meg negatívan hőségnek kánaáni nőkkel kötött házasságait.⁴⁸

Minden királyi legitimáció csúcsa a szentélyalapítás, amelyet a dinasztia alapítója emel az országot és a dinasztiaát védő istennek, a dinasztia jövőjének biztosítása érdekében.

⁴³ III. Hattusili, Hatti királyának (Kr.e. 13. sz. eleje), és Assur-ah-iddina asszír király (Kr.e. 7. sz. eleje) feliratai. Az elbeszélés-típusról GREENSTEIN 2015 megállapítja, hogy a típust képviselő történetet nyugaton foglalmazták meg először, és onnan terjedt keletre.

⁴⁴ Ezt megelőzően Adullam barlangjaiban élt, Moábban, ahol jó kapcsolatai voltak környezetével. Ezzel ellentétben Saul ismét kultikus vétséget követ el, amikor lemészároltatja a Nob-i papokat. Miután emberei vonakodnak parancsának engedelmeskedni, Doéggal, egy edómival öleti meg őket, aki nem tartozik YHWH közösségéhez (1Sám 22:18–19). A papok megölése nem csak vérbűnt, de rituális vétséget is jelent, a szent beszennyezését.

⁴⁵ V.ö. 1Sám 30:6–9.

⁴⁶ „*Így Dávid megtudta, hogy az Úr megerősítette Izrael fölötti uralmát, és népe, Izrael kedvéért felmagasztalta királyságát.*” Hasonlóan, Náthán tipikusan deuteronomiumi próféciája Dávid karrierjére visszatekintő része csak pozitív elemeket tartalmaz: „*Veled voltam minden vállalkozásodban, és minden ellenségedet megsemmisítettem előtted.*” (2Sám 7:9a). Az isteni segítség ténye a deuteronomiumi szerkesztő számára meggyőző bizonyítékot jelent Dávid ártatlanságára. Analóg módon egyszersmind ezen az elven alapul a jövőre vonatkozó jóslat számára is: „*Nagy nevet szerzek neked, olyat, mint a föld nagyjaié.*” 2Sám 7:9b) – ezt a kijelentést követi a kinyilatkoztatás Dávid házában örök királyságáról.

⁴⁷ 2Sám 7:12–16 (17).

⁴⁸ V.ö. Deut 7:1–15, ahol a vegyes házasság tilalma előfeltétele a túlélésnek és az isteni áldás elnyerésének.

A szövetség ládájának Jeruzsálemben vitele és a város kijelölése a YHWH-kultusz színhelyeül tipikus alapító motívumok. Ugyanakkor az alapító narratívába kétértelmű motívumok is szövődnek, amelyek árnyékot vetnek Dávid alakjára. Ezek a motívumok feltehetőleg későbbi deuteronomiumi redaktoroktól származnak, akik – a később történetek ismeretében – kétséssé kívánják tenni Dávid kultusz-alapítói szerepét.⁴⁹ Egyik ilyen motívum Dávid tánca a szövetség ládája előtt. A jelenet során Dávid csak egy *éfod*-ot (a papi öltözet részét képező ruhadarab) visel. A jelenetet Dávid és felesége, Mikál eltérően értelmezik. Dávid az alázatosság jelképeként látja, míg Mikál furcsának és nevetségesnek tartja (2Sám 6). A jelenet értelmezhető akár kultikus vétségként, a YHWH-kultusztól idegen szertartásként is. A rituális meztelenség jelensége jól dokumentált a sumer gyakorlatból, és talán Mezopotámián kívül is ismert lehetett. Mindenesetre éles ellentétben áll a papok ruházatával kapcsolatos ószövetségi előírásokkal, valamint a szent szférájának és a ruházatnak a kapcsolatáról vallott itteni felfogással. Dávid táncával kapcsolatban a deuteronomiumi szerkesztő nem közöl véleményt; úgy tűnik, Dávid interpretációját fogadja el.

További kétes elem az elbeszélésben magának Mikálnak, Dávid feleségének és Saul lányának szerepe. Dávid újráházasodása Mikállal a deuteronomiumi jogi értelmezés szerint szexuális vétségnek (*zenūt* „*paráznaság*”) számíthat.⁵⁰ Talán ez az oka annak is, hogy a forrás azt állítja, Dávidnak a továbbiakban nem volt vele szexuális kapcsolata. Erre saját magyarázata az, hogy az asszony kinevette őt tánca miatt. Egyéb ok lehetett, hogy Dávid nem akart Saul dinasztiájából származó utódokat. Második házassága Mikállal azonban mindenképp ellentmond a deuteronomiumi törvénynek.

A kultuszalapító Dávid királynak a deuteronomiumi történetírás nem engedi meg, hogy szentélyépítővé is váljon. Ezt fogalmazták meg a Nátánnak tulajdonított második próféciaiban, amelyet az „*örök dinasztia*”-ról szóló prófécia elé illesztettek: „*Menj, és mondd meg szolgálómnak, Dávidnak: Ezt mondja az Úr: Te akarsz nekem házat építeni lakóhelyemül?*” (2Sám 7:5). Az életrajzi ürügy arra, hogy Dávid nem építhetett szentélyt, az általa elkövetett szexuális vétség és a vérontás. A Batsebával elkövetett házasságtörés a szexuális vétség minősített esete (a házasságtörést az ókori keleti források csak „*a nagy bűn*”-ként értékelik), míg a férj, Urija meggyilkoltatása vérbűnt jelent (2Sám 11–12).⁵¹ Nátán parabolája az események interpretációja, és mindkét bűn allegóriája.⁵² A bibliai elbeszélésben Dávid bűnét egyéni büntetés, a házasságtörő kapcsolatból született gyermek követi (2Sám 12). Az elbeszélés hangsúlyozza Dávid gyászát és bűnbánatát,⁵³

⁴⁹ FRIEDMAN 1999 szerint az Udvari történet (Court History) és Trónrajutás története (Accession History) eredetileg egyetlen történeti eposz részei voltak, amelyben a Jahvista szerző az izraeli világ történetét egészen Dávid és Salamon koráig beszélte el.

⁵⁰ V.ö. Deut 24:1–4, az újránházasodás tilalma az elvált feleséggel annak második házassága után.

⁵¹ Dávid vétke Batsebával világosan a Deut 22:22 tilalmának megsértése; a törvény értelmében mindketten halállal bünhődnének. Batsebát jeruzsáleminek, tehát idegen népcsoporthoz tartozónak mondja a szöveg; hasonlóan férjét, a hettita Uriást is. Ugyanakkor mindketten jó héber neveket viselnek. A két személy „*hettitizálása*”, távolítása Dávid etnikai csoportjától feltehetőleg Dávid vétkének minimalizálását szolgálta.

⁵² Nátán parabolája nem lehetett az eredeti narratíva része. GUNKEL 1921. 35–36 a diszkrepanciát hangsúlyozta a példa-beszéd és Dávid tettei között. Más kutatók, mint SIMON 1967 és MACCARTER 1984. 299 viszont éppen a kompatibilitást hangsúlyozták, a gazdag ember és Dávid bűnéül egyaránt a hatalommal való visszaélést róva fel.

⁵³ Amikor a Batsebától született gyermek beteg lett, Dávid Istenhez könyörgött a gyermekért, visszautasítva az ételt és a földön fekve, tipikusan gyászoló magatartásban. V.ö. 2Sám 12:15–17.

és felmentését a bűnbánatot követően.⁵⁴ Dávid tehát tiszta lappal nézhet elébe uralkodása következő szakaszának. A történetíró ekkor adja hírül másik fia, Salamon születését, aki már a Batsébával kötött törvényes házasságból, legitim utódként születik. „*A Salamon nevet adta neki. Az Úr kedvét találta benne, s ezt tudtul is adta Nátán próféta által, aki az Úr szavára Jedidjának nevezte el*” (2Sám 12:24–25). Dávid dinasztíája tehát nem törik meg, az utódlást Salamon biztosítja. Ugyanakkor a házasságtörés motívuma az elbeszélésben arra szolgál, hogy mintegy aláaknázza a nááni jóslat „*örök dinasztia*”-ról szóló jövendölését, a Deuteronomista vezető eszméjét (2Sám 7).⁵⁵

Dávid nem az egyetlen a családban, aki szexuális vétséget követ el. Fiai közül három, Amnon, Absalom, és Adonijah hasonló természetű bűnöket követnek el. Ezek a bűnök a vétkes személy közvetlen jövőjére vannak hatással: a bűnös elveszíti örökségi jogát és/vagy utód nélkül hal meg, így sem személye, sem utódai nem játszanak szerepet a királyság jövőjében.⁵⁶ A szöveg velük kapcsolatban soha nem említ sem megbánást, sem leszármazottakat.⁵⁷ A dávidi leszármazási sor olyan utódon keresztül folytatódik, aki nem követett el ilyen vétséget. Mint említettem, Dávid szexuális vétsége megbocsátást nyer – másik vétkének, a vérbűnnek sorsa pedig homályban marad. Az egyetlen bűn, amelyet Dávid soha nem követ el, a szentély ellen elkövetett kultikus vétség. A kultikus, szociális és szexuális vétségek az etikai tisztátalanságok három típusa, amelyek meghatározzák és befolyásolják egy dinasztia/nép jövőjét és a dinasztia tagjainak személyes sorsát is. Ezek a vétségek egy kódolt nyelv szavai. Mindegyik széles kognitív háttérrel és speciális szimbolikus jelentéssel rendelkezik. A „*legerősebb*” hatású közülük a kultikus vétség, amelynek elkövetése a dinasztia bukását eredményezheti. A szociális vétségek befolyásolják az istenséggel való viszonyt. A szexuális bűnök, úgy tűnik, csak az elkövető személyének sorsára vannak közvetlen kihatással. Ezek a vétségek a deuteronomiumi történetírás szimbolikus nyelvének sajátos motívumait jelentik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AL-RAWI, FAROUK N.H. (1990): Tablets from the Sippar Library: I. The „Weidner Chronicle”: A Suppositious Royal Letter Concerning a Vision. *Iraq* vol. 52. 1–13.

ASSMANN, JAN (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

⁵⁴ A gyermek halálának hírére Dávid magatartása hirtelen megváltozik: felkel, megfürdik, olajjal keni magát és ételt kér. Egyesek szerint a gyermek halála fikció, amelyet Salamon legitimitásának hangsúlyozására iktattak be; ld. WÜRTHWEIN 1974. 32; VEIJOLA 1979. 230–250.

⁵⁵ A következő fejezetben olvasható deuteronomisztikus Nátán-jóslatot az „*örök dinasztia*”-ról (2Sám 7) egy győzedelmes hadjáratról szóló beszámoló követi, mintegy a prófécia beteljesedéseként (2Sám 10).

⁵⁶ BLENKINSOPP 1966 kimutatta, hogy a Thronfolgegeschichte (2Sám 11:2–27; 12:15b–25; 13–15; 15–20 és 1Kir 1–2) arra a témára épül, hogy a szexuálisként kategorizálható bűnök halálhoz vezetnek.

⁵⁷ Amnon gyermektelenül hal meg, megölik, és nem marad utódja (2Sám 13:23–38); Absalomot megölik (2Sám 18:9–15). Az elbeszélés valószínűleg szándékosan nem említ vele kapcsolatban feleséget és családot; Adoniját, aki puccskísérlete után Abiságot kéri feleségül, megöli Benája testőrpáncsnok (1Kir 2:24–25; v.ö. 1Kir 2:28–35).

BLENKINSOPP, JOSEPH (1966): Theme and Motif in the Succession History (2 Sam. xi 2 ff) and the Yahwist Corpus. In GEORGE W. ANDERSON, P.A.H. DE BOER, AND GIORGIO RAFFAELE CASTELLINO (eds.): *Volume du Congrès – Genève 1965. Supplements to Vetus Testamentum* 15. Leiden, Brill. 44–57.

BREISACH, ERNST (2004): *Historiográfia*. Budapest, Osiris.

DOBROVITS ALADÁR (1963): *A paraszt panasza*. Budapest, Magyar Helikon.

EVANS, CARL D. (1983): Naram-Sin and Jeroboam: The Archetypal Unheilsherrscher in Mesopotamian and Biblical Historiography. In WILLIAM W. HALLO, JAMES C. MOYER, LEO G. PERDUE (eds.): *Scripture in Context II: More Essays on the Comparative Method*. Winona Lake, Eisenbrauns. 97–125.

FINKEL, IRVING L. (1980): Bilingual Chronicle Fragments. *Journal of Cuneiform Studies* vol. 32. no. 2. 65–80.

FRIEDMAN, RICHARD ELLIOTT (1999): *The Hidden Book in the Bible*. New York, Harper.

GLASSNER, JEAN-JACQUES (2004): *Mesopotamian Chronicles*. Atlanta (GA). Society of Biblical Literature.

GRAYSON, ALBERT K. (1975): *Assyrian and Babylonian Chronicles*. Locust Valley (NY), Augustin.

GREENSTEIN, EDWARD L. (2015): The Fugitive Hero Narrative Pattern in Mesopotamia. In JOHN J. COLLINS, TRACY MARIA LEMOS, SAUL J. OLYAN (eds.): *Worship, Women and War: Essays in Honor of Susan Niditch*. Brown Judaic Studies 357. Providence, Brown University. 17–35.

GUNKEL, HERMANN (1921): *Das Märchen im Alten Testament*. Tübingen, Mohr Siebeck. Repr. Meisenheim am Glan, Athenäum.

HALBWACHS, MAURICE (1992): *On Collective Memory*. Edited and translated by Lewis A. Coser. Chicago, University of Chicago Press.

HALLO, WILLIAM W. (ed.) (2003): *The Context of Scripture*. 3 vols. Leiden – Boston, Brill, 1997–2003.

HARMATTA JÁNOS (szerk.) (2003): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, Osiris.

ISSER, STANLEY J. (2003): *The sword of Goliath: David in heroic literature*. Studies in Biblical Literature 6. Atlanta (GA), Society of Biblical Literature.

KNOPPERS, GARY N. (2010): Democratizing Revelation? Prophets, Seers, and Visionaries in Chronicles. In JOHN DAY (ed.): *Prophecy and the Prophets in Ancient Israel*. Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar. New York – London, T&T Clark. 391–409.

KUHRT, AMÉLIE (2007): *The Persian Empire: A Corpus of Sources of the Achaemenid Period*. London; New York, Routledge.

LEMICHE, NIELS P. (1988): *Ancient Israel: A New History of Israelite Society*. The Biblical Seminar 5. Sheffield, JSOT Press.

- LIVERANI, MARIO (2009): *Israel's History and the History of Israel*. London, Equinox.
- LONGMAN, TREMPER III. (1997): The Autobiography of Idrimi. In William W. HALLO ET AL. (eds.): *The Context of Scripture. Canonical Compositions from the Biblical World. vol. 1*. Leiden, Brill. 479–480.
- MCCARTER, P. KYLE (1984): *Samuel. II Samuel: a new translation with introduction, notes and commentary*. The Anchor Yale Bible 9. New York, Doubleday.
- MILGROM, JACOB (1986): The Priestly Impurity System. In *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies: Division A: The Period of the Hebrew Bible*. Jerusalem. 121–125.
- NOTH, MARTIN (1957): *Überlieferungsgeschichtliche Studien*. 2nd. ed. Tübingen, M. Niemeyer.
- OLLER, GARY H. (1989): The Inscription of Idrimi: „A Pseudo-Autobiography?“ In HERMANN BEHRENS, DARLENE M. LODING, and MARTHA T. ROTH (eds.): *DUMU-E2-DUB-BA-A, Studies in Honor of Åke W. Sjöberg*. Occasional Publications of the Babylonian Fund 11. Philadelphia, Babylonian Fund, University Museum Philadelphia. 411–417.
- PRITCHARD, JAMES B. (ed). (1969): *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd. ed. Princeton, Princeton University Press.
- ROST, LEONHARD (1926): *Die Überlieferung von der Thronnachfolge Davids*. Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament. Dritte Folge 6. Stuttgart, Kohlhammer.
- RÖMER, THOMAS C. (2007): *The So-Called Deuteronomistic History. A Sociological, Historical and Literary Introduction*. London – New York, T&T Clark.
- SIMON, URIEL (1967): The Poor Man's Ewe-Lamb: An Example of a Juridical Parable. *Biblica* vol. 48. no. 2. 207–242.
- SMITH, SIDNEY (ed.) (1949): *The statue of Idri-mi*. Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara 1. London: The British Academy, British Institute of Archaeology at Ankara.
- TRIBLE, PHYLLIS (1984): *Texts of Terror: Overtures to Biblical Theology* 13. Philadelphia, Fortress.
- VAN SETERS, JOHN (1983): *In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*. New Haven, Yale University Press.
- VEIJOLA, TIMO (1979): Salomo – Der Erstgeborene Bathsebas. In JOHN A. EMERTON (ed.): *Studies in the Historical Books of the Old Testament. Supplements to Vetus Testamentum* 30. Leiden, Brill. 230–250.
- VEIOLA, TIMO (1975): *Die Ewige Dynastie: David und die Entstehung seiner Dynastie nach der deuteronomistischen Darstellung*. Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia / Annales Academiae Scientiarum Fennicae: Sarja-Ser. B 193. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- VIDAL, JORDI (2012): Summaries on the young Idrimi. *Scandinavian Journal of the Old Testament* vol. 26. issue 1. 77–87.

WAERZEGGERS, CAROLINE (2012): The Babylonian chronicles: classification and provenance. *Journal of Near Eastern Studies* vol 71. no. 2. 285–298.

WALKER, CHRISTOPHER B.F. (1982): Babylonian Chronicle 25: A Chronicle of the Kassite and Isin Dynasties. In GOVERT VAN DRIEL ET AL. (eds.): *Zikir Šumim: Assyriological Studies Presented to F.R. Kraus on the Occasion of His Seventieth Birthday*. Leiden, Brill. 398–417.

WRIGHT, DAVID P. (1992): Unclean. *The Anchor Bible Dictionary*. New York, Doubleday. Vol. 6. 729–741.

WÜRTHWEIN, ERNST (1974): *Die Erzählung von der Thronfolge Davids – theologische oder politische Geschichtsschreibung?* Theologische Studien 115. Zürich, Theologischer Verlag.

DÁVID NÓRA

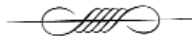
davidnorah@gmail.com
egyetemi adjunktus (SZTE)

„Onnan egy másik helyre mentem...”

Geográfia 1 Henok 20–36-ban

„And from there I travelled to another place...”

Geography in 1Enoch 20–36

ABSTRACT

The heavenly and earthly journey of Enoch is an important part of the *Book of the Watchers*, chapters 1–36 of 1Enoch. The description of the travels of Enoch to the ends of the world is not only an important apocalyptic, eschatological text, but with its vivid description of the locations of the heavenly and earthly journey, it is also a source for the study of ancient geography. This study examines the geographical elements in 1Enoch 20–36 in light of the historically possible interactions of people living in the Near and Far East in the Second Temple Period. Whether they were involved in trade, or only visited neighbouring places as travellers, this text reflects their knowledge about geography.

KEYWORDS

Enochic tradition, Book of the Watchers, ancient geographical knowledge

DOI 10.14232/belv.2019.1.3 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Dávid Nóra (2019): „Onnan egy másik helyre mentem...” *Geográfia 1 Henok 20–36-ban*. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 39–48. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS: HENOK ÉS UTAZÁSAI

Henok mennybéli és földi utazásainak leírása fontos része a Henok-hagyomány¹ feltételezhetően legkorábbi rétegéhez tartozó iratnak, a *Virrasztók könyvének*.² Az 1 Hen 1–36-ban olvasható téma jellegzetes motívumaival, a Virrasztók történetével több holt-tengeri tekercsben is megjelenik, idézik, utalnak rá.³ Visszatérő témák teszik jellegzetessé és jelentőssé a szöveget: az isteni rend és ítélet mellett kiemelkedő a tér és az idő kezelése. Ami a teret illeti, Henok utazásai során (1 Hen 17–19 és 20–36) két szféra jelenik meg: az égi és a földi. Mindkét szféra leírása a szerző (vagy redaktor) nagy földrajzi érdeklődéséről és mélyreható tudásáról (tudomány?) tesz tanúbizonyságot akkor is, ha egyértelműen eszkatologikus leírásokról, képzeletbeli helyekről tudósít.

1 Henok 17–19 Henok észak-nyugati útját írja le, földrajzi anyagával zárt egységként kiemelkedik a műből, számos helyen olvashatjuk dublettjeit is. Az elmúlt évtizedekben több, a második Szentély korának apokaliptikus irodalmával, a Holt-tengeri tekercsekkel, vagy a henoki corpuszal általánosságban és részleteiben foglalkozó tanulmány szentelt figyelmet térszemléletének,⁴ 2003-ban pedig egy monográfia is megjelent *A Study of the Geography of 1 Enoch 17–19* (COBLENZ BAUTSCH 2003) címmel.

Azonban az ezt követő fejezetek (1 Hen 20–32) eddig csak részleteiben képezték kutatás tárgyát.⁵ A 20–32. fejezetekben meglepően részletes és realiztikus narratívát találunk a földrajzi környezetről és a természetről eszkatologikus kontextusba illesztve. Mi befolyásolhatta a szerzőt az anyag megszerkesztésében, az egyes helyszínek elrendezésében? Feltehető, hogy a rendelkezésre álló információ, az általa (valószínűleg, vagy leírásokból) ismert helyszínek hatottak rá. Milyen helyeket ismerhetett, melyeket bele tudott illeszteni az isteni kinyilatkoztatás, ítélet,

¹ A Henokhoz köthető szöveghagyomány kutatástörténete számos bizonytalansággal és feltételezéssel tarkított, melyek tárgyalása messze túllépi e tanulmány kereteit. Így itt csak az általam vizsgált szövegrész és kérdéskör szempontjából releváns pontjait foglalom össze. Ezek közül a legjelentősebb a corpus keletkezésének feltételezett ideje, helye és nyelve. A henoki corpus hagyományosan öt részre tagolt szövege a Kr.e. 3. és a Kr.u. 1. század között keletkezett, feltehetően Palesztina területén, de minden bizonnyal babiloni és görög eredetű elemeket is találunk benne. Eredeti nyelve az arámi és egyes részeinek feltételezhetően a héber lehetett (töredékeik kerültek elő Qumránban), ismert töredékes görög fordítása a Kr.u. 1. századból. A szöveg legteljesebb szövegvariánsa azonban a Kr.u. 4–7. századra keltezett etióp változat (legkorábbi kézírata sem fiatalabb, mint a Kr.u. 15. század). Egyedül ez tartalmazza a corpus 108 fejezetből álló egészét (a fordítás feltehetően egy sémi hatás nyomait magán viselő görög szövegvariánsból készült). Bővebben lsd. COBLENZ BAUTSCH 2003. 1–10; FRÖHLICH – DOBOS 2009. 15–17. Jelen tanulmányban a rendelkezésre álló arámi töredékek mellett az etióp szöveghagyományt használom és idézem, melynek bevett jelölése: 1 Henok (1Enoch/1En az angol nyelvű kiadásokban). 1 Henok jelen tanulmányban idézett szakaszainak magyar nyelvű fordítását lsd.: FRÖHLICH – DOBOS 2009. 20–60 (ford. Dobos Károly Dániel). Ami a szöveg qumráni töredékeit illeti: három kézirat őrzi meg a Virrasztók könyvének különböző részeit: 4QEn^a (4Q204) 18, 31–32; 4QEn^d (4Q205) 22, 25–27; 4QEn^e (4Q206) 20–22, 28–29, 31–34 (első század első fele). Paleográfiai bizonyítékok alapján e töredékek a Kr.e. 2. század első fele és időszámításunk kezdete körüli időre keltezhetőek (NICKELSBURG 2001. 9–10).

² A henoki hagyomány egyik legjellegzetesebb eleme az ún. Virrasztók könyve (1 Hen 1–36). Az égi lények emberekkel való interakciója és keveredése, annak következményei, a bűn megjelenése és elszaporodása, majd az azt követő ítélet és büntetés adja a történet keretét. Jellegzetes motívumai mind nagyon jelentősek, megjelenésük a későbbi zsidó irodalomban is jelzi a Henok neve köré fonódó hagyomány jelentőségét. A Virrasztók könyvét a Kr.e. 3–2. századok idejére keltezik (ld. UHLIG 1984. 494; NICKELSBURG 2001. 7; FRÖHLICH – DOBOS 2009. 20).

³ Pl. Jubileumok könyve, Lévi testamentuma, Genesis Apocryphon, etc. Lsd. ALEXANDER 1987. 197–213; GOFF 2017. 472.

⁴ MILIK 1958; GRELOT 1958; GIL 1968–1969; ALEXANDER 1982; VANDERKAM 1983; VANDERKAM 1984. 135–140; NICKELSBURG 1981. 1991. 2001; COBLENTZ BAUTSCH 2003.

⁵ MILIK 1958; GRELOT 1958; STOCK-HESKETH 2000 vizsgálta az említett fejezetekben található földrajzi utalásokat.

az eszkhaton helyéről alkotott elképzeléseibe? Tanulmányomban ezt a leírt világot vizsgálom: Henok útját követve, a sokszor szimbolikus megfogalmazás ellenére megpróbálom feltérképezni a könyv szerzőinek és használóinak lehetséges tudását az őket körülvevő világról, térszemléletüket.

A 17–19. fejezetek Henok (észak-nyugat felé tartó) útját írják le, először az Isten trónusához, majd a lázadó és törvényszegő angyalok és csillagok büntetésének helyszínére. Henok kiváltságos, egyedül ő láthatja „*ezeket a víziókat, a mindenség végét.*” (1 Hen 19). 1 Hen 20–32. fejezetekben egy második utazásról olvashatunk, ami ott kezdődik, hol az előző abbamaradt: Henok a csillagok büntetési helyéről eljut a Föld keleti végéhez. Bár a leírás több helyen átveszi a 17–19. fejezetek egyes részeit,⁶ jelentősen különbözik annak anyagától. Az utazás leírása tudatos elrendezést mutat: a bejárt helyeket szimmetrikusan rendezik el három fő úticéllal. Az egyes látomásokat azonos irodalmi formában írja le a szerző: az állandó bevezető formula („*Onnan egy másik helyre mentem.*”) után röviden leírja a látottakat, majd egy az adott közvetítő anyaggal folytatott rövid párbeszéd után következik a záróformula. E tanulmányban megpróbálom lecsupaszítani a második utazás (1 Hen 20–36) szövegét a biztosan az előző szövegegységből származó (egyben korábbi henoki szövegahagyományt tükröző) ismétlésektől és a tisztán eszkhatologikus elemektől, hogy aztán csak az utazás fennmaradó anyagát vizsgáljam. Teszem ezt azon elfogadott elmélet alapján, mely szerint e két fő szövegegység nem kapcsolódik egymáshoz szorosan: a második utazás leírásában előforduló ismétlések egyfajta szerkesztői keretként szolgálnak a végső redakcióhoz (tükörképét adva az első utazásnak az ellenkező irányba).⁷

1 HENOK 20–36 SZÖVEGE

Az arkangyalok neveinek felsorolása után az Úr parancsait megszegő csillagok megkötözésének helyén vagyunk, amely „*kietlen, borzongató pusztaság.*” (21:2) A 21:7–10 az angyalok börtönének leírása szemléletes apokaliptikus elemekkel:

„7. Onnan egy másik helyre mentem, mely még az előzőnél is félelmetesebb volt. Valami borzalmas dolgot láttam: hatalmas tüzet, mely lángolt és lobogott. Volt (azon a helyen) egy hasadék, amely a mélységig ért, tele hatalmas zuhanó tűzoszlopokkal; sem átmérőjét, sem nagyságát nem láthattam, s képtelen voltam felfedezni az alapját.” (21:7)⁸

A 22. fejezet⁹ a halottak hegyének leírása, ahol mély völgyek és aknák szolgálnak a lelkek nyughelyéül. Az egész fejezetet átszövik az eszkhatologikus elképzelések, melyek megkülönböztetik a 17–19. fejezetek útleírásaitól. A négy (egyes kéziratokban három) egymástól elkülönülő üreg, melyben a lelkek nyugszanak „*mély, tágas és sima*”, egy kivételével sötétek, azt pedig egy forrás világítja meg.¹⁰ A jelzők ellenére azt írja a szerző:

⁶ A 21., és a 23–25. fejezetek reinterpretálják a 17–19. fejezetekben leírtakat.

⁷ STOCK-HESKETH 2000.

⁸ A tanulmányomban szereplő magyar fordításokat FRÖHLICH – DOBOS 2009 alapján közlöm. A kiemelések tőlem származnak, és az egyes helyek későbbi azonosítási kísérleteinél térek vissza rájuk.

⁹ WACKER 1982 monográfiája nagy részletességgel vizsgálja e fejezetet, a benne található motívumok mezopotámiai és görög eredetét.

¹⁰ A holtakat az egyes üregekben erkölcsi alapon differenciálják. Bővebben lsd. FRÖHLICH – DOBOS 2009. 50–51.

„Ezek gyönyörűséges helyek (azért vannak, hogy), bennük gyűljenek össze a szellemek, a halottak lelkei.” (22:3)

A fejezetben előforduló belső ellentmondások okaként Wacker¹¹ a szöveg különböző rétegeit jelöli meg, ezek közül némelyek bibliai elképzeléseket tükröznek (pl. a Hadesről, némelyek pedig babilóniai (pl. Sheol egy hegyen van) vagy éppen görög (a halál és a végítélet közti átmeneti állapot helye megegyezik az esetleges jutalom és büntetés helyével) befolyásról árulkodnak. Ha megpróbálunk elvonatkoztatni a szövegben található tisztán eszkatologikus elemektől és azt a környezetet vizsgáljuk, ahol a történet játszódikik hegyekkel, forrásokkal, völgyekkel, melyek mélyek, falaik simák, könnyen elképzelhetjük, hogy egy valós helyet képez le a szerző.

A 23. fejezet a föld nyugati széléhez érkező Henokot írja le, aki lobogó tüzet lát, mely sosem nyugszik le (17:4–5 dublettje). A folyton égő tűz adhatja az égitestek fényét.

A 24–25. fejezetek képezik a bevezetőmben vázolt második utazás egyik sarokpontját, az Isten hegyéről¹² és az élet fájáról szólnak. Részben ismétlik 18:6–9-et, az isteni trónról (ítélet trónja) szóló látomást, de jelentős különbségek vannak a két szöveg között. Míg az első utazás során az isten hegyének rendkívüli mivoltát hangsúlyozandó különféle ásványokkal és drágakövekkel, addig e fejezetekben jó illatú és különleges fákkal és növényekkel színesíti Isten nyugati Paradicsomának leírását. A legkülönlegesebb fa az élet fája, az *axis mundi*, ahol az égi és a földi szféra találkozik. E fát a fejezet végén örökérvényűen átültetik Jeruzsálembe, az Úr házána közelébe (észak felé). Itt az igazak fogják élvezni gyümölcset, az örök boldogságot. Az új Jeruzsálem eszkatologikus eljövetele számos bibliai versben (pl. Zsoltárok, Izajás 65) és a henoki irodalom több pontján is megjelenik. Az illatos fák jelentése egyértelmű: „*ez lesz a lélegzete, lelke az eljövendő korszaknak.*”¹³ E szimbolikus értelem mellett azonban a a különböző fajta illatos növények és fák leírása több mint szembetűnően hangsúlyos, központi szerepű a műben. Ezek alapján József T. Milik már a múlt század közepén felvetette a szöveg helye és annak szerzője lehetséges kapcsolatát a Tömjénúttal és a fűszerkereskedelemmel. Bár felvetését máig több szakirodalom idézi, legtöbb esetben el is veti, sajnálatos módon anélkül, hogy a lehetséges kapcsolatot, annak történeti és földrajzi hátterét vizsgálná. Tanulmányom második felében erre teszek kísérletet.

A 26. és 27. fejezetekben Henok továbbindul a föld középpontja, az ítélet helye felé, ami Jeruzsálem, egy „*áldott és vízben bővelkedő hely.*” (26:1) A város leírása meglepően részletes és pontos, számos eleme emlékeztet a 21, 22, és 24. fejezetek leírásaira hegyekről, völgyekről és folyamokról, melyek többsége azonosítható Jeruzsálem topográfiai elemeivel.¹⁴ Nyelvezete érzékletes, további hegyeket és azokat elválasztó völgyeket ír le: a sziklák kemény felszíne szinte érezhető. A 27. fejezetben érkezik meg a végső ítélet színhelyére, „*egy áldott, fákkal teli*” vidék közepén lévő „*elátkozott völgybe,*” melyet a Hinnom-völgygel azonosítanak. Ez lesz „*az átokkal sújtott völgy az örökre átkozottaké*” (27:2). Átkozottak bűneik miatt, amik azonban nem bűnös cselekedetek, hanem egyértelműen az Úr ellen való beszéd (blaszfémia?).

¹¹ WACKER 1982. 102–103.

¹² Hét fenséges hegy egymástól völgyekkel elválasztva jelenik meg a szövegben, közülük egy kimagaslik az isteni trónszékhez hasonlatos méretével. Itt nőnek a különleges illatú fák, köztük is a legillatosabb szent, senki sem érintheti meg „*a nagy ítélet napjáig.*” Akkor majd a kiválasztottak megkapják gyümölcset, és északra, az Úr házána közelébe ültetik át.

¹³ NICKELSBURG 2001. 315.

¹⁴ Azonosítható a Sion-hegy, a Gihon-forrás, az Olajfák-hegye, a Jósafát-, és a Hinnom-völgy és a Kidron-patak.

„Itt gyűjtik össze mindazokat, akik illetlenségeket beszélnek szájukkal az Úristen felől, s akik kemény (szavakkal illetik) az Ő Dicsőségét. Itt gyűlnek össze, ez lesz ítéletük helyszíne.” (27:3)

Hasonló bűnre való utalás jelenik meg Henok könyvének más fejezeteiben, illetve pl. Dániel könyvében is (7:8, 11, 25), ahol egyértelműen Antiochus Epiphanes politikájára vonatkozik.¹⁵

A Föld középpontjából Henok folytatja útját kelet felé. A 28–31. fejezetekben különféle illatos fákról és növényekről olvashatunk. E fejezeteknek nincs semmiféle eszkatologikus vagy szimbolikus értelme, leginkább hosszú bevezetőként szolgálnak a 32. fejezethez. Témám szempontjából kiemelkedő fontosságuk, hiszen mély botanikai és földrajzi ismeretekről tanúskodnak. Milik szerint ez lehetett a szerző „*real-life situation and interest*.”¹⁶ Tanulmányában felveti, hogy a szerzőnek köze lehetett a fűszer- vagy parfümkereskedelemhez, akár hivatalnokként is („*engaged in his role as a modest official, in the perfume and spice trade*.”). A 28. fejezet Qumránból előkerült arámi nyelvű részletei¹⁷ egyértelműen jelzik, hogy a szerzőnek pontos információja van az ókori karavánközpontokról, melyek egyik legfontosabb áruja a fűszer volt szövegünk keletkezésének idejében. A 30. fejezet alapján a szerző ismerte az afrikai cukorcirokot (*Holcus saccharatus*), az orvosi kálmosgyökeret (*Acorus calamus*) melyeket Libanonban termesztettek. Tömjént és mirhát különböző magvakat termő fákat és illatos füveket említ, melyek Libanonban nőnek, majd a fahéjat, amit ekkor Ceylon és India felől hoztak be. A gumigyanta (*Galbanum*) természetes élőhelye Perzsia, számos szakrális célra használt illatszer alkotóeleme (Exod 30:34).

A 32. fejezetben újra egy kulcsfontosságú helyre érkezik főhősünk, észak-kelet felé tekintve ismét hét hegyet lát meg, illatos és értékes növényekkel benőve (nárdus – *Nardostachys jatamansi*, a Himalájában nő – mellett illatos cserjéket és borsféléket ír le a szerző; 32:1). A felsorolt fűszerek száma is jelentős: azonosíthatóak a korai zsidó szövegekben szereplő liturgikus célra használt illatszerek, füstölők 11 összetevőjével.

Erre a részletes természeti leírásokban gazdag szövegre a kelet (észak-kelet) felé tartó utazásról tulajdonképpen azért lehetett szüksége szerzőjének, hogy a keleti Paradicsom felé vezető utat, annak jelentőségét kiemelje. Az pedig, hogy mit választott jellemző elemül véleményem szerint különös fontossággal bír: leírja, hogy (az ő tudomása szerint) mi található a mesés Keleten. A szöveg tükrözi az adott korban köztudatban élő tudást a fűszerek és parfümök eredetének helyéről.

A 32:2 szakasz említi a Vörös-tengert, azonban más forrásokból is tudjuk, hogy ez a terminus egyaránt jelölhette a Vörös-tenger mellett a Perzsa-öblöt vagy az Indiai-óceánt is.¹⁸ Milik felvetette ennek a keleti helynek az azonosítását Petrával (leginkább a vízvezetékek említése miatt), figyelembe nem véve a szövegben leírt kelet felé tartó irányt, ami ugyan az arámi töredékekben nem szerepel, azonban az etióp és a görög szövegben egyértelmű. Petra helyett sokkal inkább elképzelhetőnek tartom egy másik, Jeruzsálemtől valóban észak-keletre lévő kereskedelmi központ említését, ami lehetett esetleg Palmyra, vagy valamelyik libanoni város.

A 32. fejezetben Henok megérkezik az Édenbe, az „*Igazság kertjébe*,” az első szülőpár lakhelyére. Itt is olvashatunk különféle különleges növényről és fűszerről: mind közül a legkülönlegesebb pedig a bölcsesség illatos fája:

¹⁵ Aki dinasztijával együtt a zsidók és a nabateusok közös ellensége volt a mű keletkezésének idejében.

¹⁶ MILIK 1958; MILIK 1976. 26–28; NICKELSBURG 2001. 322–323.

¹⁷ 4Q206 (4QEn^ar) frg. 2. 5–6.

¹⁸ Pl. a Genesis Apocryphonban. Bővebben lsd. Pl. FRÖHLICH – DOBOS 2009. 58.

„Ez a fa a tudás fája, erről evett ősapád és őspanyád, akik előtted jártak. Akkor megismerték a bölcsességet, kinyílt a szemük, és felismerték, hogy meztelenek; majd kiűzték őket a kertből.”
(32:6–7)

A Virrasztók könyvét lezáró rövidebb fejezetek (33–36.) a föld keleti végének kozmológiai leírását tartalmazzák a híres mennybéli kapukkal (*axis mundi*). Ez a szövegegység egy harmadik, apokaliptikus utazásról szól, körbe a Föld peremén az óramutató járásával szemben bejárva északot, nyugatot, délt, végül keletre visszaérkezve.

A SZÖVEGBEN LEÍRT HELYEK LEHETSÉGES AZONOSÍTÁSA

Láthattuk, hogy a vizsgált szövegrész egészét átszövi a környezet elemeinek leírása. Legyen az fontos részlet, vagy csak átvezető sorok, a szerző/szerkesztő fontosnak tartja, hogy részletesen bemutassa a történések helyszínét. Egyes helyeknek a szöveg apokaliptikus értelmében is szerepe van (pl. Isten hegye, élet fájának helye, etc.), míg mások feladata a történet továbbmozdítása (ezt fejezik ki a visszatérő formulák is). A rendelkezésünkre álló források alapján nem lehetséges teljes bizonyossággal azonosítani egyik, vagy másik helyet a szövegben (kivéve Jeruzsálem esetét), nem is célokom ez. Az viszont, hogy a szöveg megfogalmazójának tudása, érdeklődése visszatükröződik a szövegben és nagymértékben formálja azt, úgy vélem elvitathatatlan. Más (ókori) forrásról is elmondható, hogy szerzőjének tudása, érdeklődési területe sok esetben tükröződik művében, elég, ha Lukács evangéliumára és az abban tükröződő alapos orvosi ismeretekre gondolunk.¹⁹ Ezért tartom fontosnak, hogy a Virrasztók könyvének 20–36. fejezeteit vizsgáljam az abban megjelenő földrajzi utalások tükrében. Kutatásaim jelen állásában nem célokom, hogy egy teljes „henoki” térképet rajzoljak meg,²⁰ hanem sokkal inkább az, hogy elhelyezzem térben és időben, hogy milyen tágabb földrajzi környezetről lehetett tudomása a Virrasztók könyve szerzőjének.

Az ötlet, hogy a Henok narratívában leírt helyeket a valóságban a Szentföld közelében létező helyekkel azonosítsák nem új. Még az 1 Hen 20–32-ben leírtaknak az ókori keleti kereskedelmi utakkal való összekapcsolása sem teljesen újkeletű. Amint azt említettem, már a múlt század közepén felvetette Józef T. Milik, hogy esetleg Petra városa szolgálhatott mintául a leírásokhoz,²¹ később Wacker egy fotót helyezett Petra romvárosáról a „holtak hegyéről” (22. fejezet) szóló monográfiájába.²² Stock-Hesketh az 1 Hen 21–32. fejezetekről szóló tanulmányában kritizálja Milik Petrával való azonosítási ötletét, ő azonban következetesen elutasítja azt a Virrasztók könyvének bármely fejezetére vonatkozóan, indoklás nélkül, leginkább azért, mert nem illik bele a „körökről és tükrökről” alkotott koncepciójába.²³ Az azonosítás felvetett lehetőségén túl eddig senki sem vette számba a lehetséges valós történelmi kapcsolatokat.

¹⁹ Lsd. pl. MARX 1980.

²⁰ Az utazásokról többen készítettek vázlatos ábrázolásokat: pl. MILIK 1976. 40; GRELOT 1958. 46; STOCK-HESKETH 2000. 30; COBLENTZ BAUTCH 2003. 185. Fig. 5.

²¹ MILIK 1958. 70–77; MILIK 1976. 26, 175.

²² WACKER 1982, 105.

²³ STOCK-HESKETH 2000. 41–43.

Petra híres nabateus karavánközpont a Vörös- és a Holt-tenger között a mai Jordánia területén. Már a történelem előtti időktől lakott volt, mindig is fontos utak találkozási pontja Arábia, Egyiptom és Szíria-Fónícia között. Már az ókorban híres volt a jellegzetes vörös homokkőből kifaragott, és a víz által kivájt természetes és korának nagyszerű építészei által alkotott épületeiről. Hegyek (vörös homokkő-sziklák) veszik körül, melyeket mély és szűk völgyek választanak el, melyeken át lobogó tűzoszlopnak tűnik a Nap fénye. Mindemellett az ókor zseniális mérnökei által kiépített vízvezetékrendszer tette lehetővé a virágzó ókori város fennmaradását. A Kr.e. 6. századig az edomiták lakták, majd a Szeleukidák fontos célpontjává lettek, Antigonosz támadásait szenvedték. 168-ban IV. Antiokhosz Epiphanész száműzte a zsidók főpapját, Jázont, akit a nabateus király, Aretas börtönzött be (ezt említi 2 Makk 5:8 is). Később volt, hogy Jeruzsálem Aretas fennhatósága alá került. Bár történetünk időkeretén kívül esik, fontos megjegyezni, hogy a zsidó háborúban Kr.u. 70-ben IV. Malichus petrai uralkodó 5000 lovas katonát és 1000 gyalogost küldött Titus segítségére. Jól látható, hogy Petra és a zsidók között bizonyíthatóan volt kapcsolat az ókorban. Nem beszélve a kereskedelmi utak, jelen esetben a Tömjénút²⁴ ókori szerepéről. Történetileg teljesen elképzelhető, hogy Henok szerzője is járt Petrában, vagy más nabateus városban. Milikkel szemben azonban az etióp és a görög szövegvariánsok alapján én az utazás elején, a 21–22. fejezetekben, a nyugati területeken leírt tájat hoznám vele összefüggésbe (vörös égő tűz, sima felületek magas hegyek és mély, szűk völgyek).

A Virrasztók könyvének következő nagy útleírása keleti irányba mutat: az illatos fák és fűszerek világába. Azonosíthatjuk a Távol-Kelettel is, azonban, ha a szerző személyes tapasztalatát feltételezzük, akkor számba kell venni a lehetséges közelebbi kapcsolódási pontokat is. Ilyen lehetett például Palmyra karavánvárosa a Szír-sivatag közepén. Történelme szorosan kapcsolódik a kereskedelem történelméhez, már az Kr.e. 18. században is említik, 332-ben a görögök hódították meg, majd a Szeleukidák alatt is fontos kereskedelmi központ volt. Amint azt Grüll Tibor is kiemelte Palmyráról írott tanulmányában, Palmyra részt vett mind a déli (Alexandriától a Vörös-tengeren át Indiáig), mind pedig az északi (Palmyrától a Perzsa-öblön át Indiáig) útvonalon folyó kereskedelemben,²⁵ így nem csupán egy kereskedelmi állomásról beszélhetünk, hanem az ókori Közel- és Távol-Keletet behálózó közvetítő kereskedelmi tevékenységről. Ami a várost illeti, hegyek veszik körül északról, nyugatról és délnyugatról, keletről és délről vulkanikus bazaltos sivatagos síkságok határolják. A sivatagon túl fut az Eufrátesz, amin, és a Perzsa-öblön keresztül India és a Távol-Kelet felől érkező áruk eljutottak a Közel-Keletre. Tudjuk, hogy a palmyriaiak nemcsak a kereskedelemben vettek részt, de szervezték is azt, illetve kiváló íjászaikkal biztosították az átvonuló karavánok útját. Nem célozom, hogy egy várost emeljek ki a Jeruzsálemtől kelet felé fekvő kereskedelmi csomópontok közül, és azzal azonosítsam a narratívában szereplő helyeket. Sokkal inkább azt kívánom érzékeltetni, hogy a szerzőnek pontos ismeretei voltak az ókori kereskedelmi utakról, a tájakról, amin azok keresztülmentek. Így amikor Henok útját írja le a Föld nyugati, vagy keleti határa felé, a főhős által bejárt vidéket az általa ismert tulajdonságokkal ruházza fel.

²⁴ A Mediterráneum és India közötti kereskedelem szárazföldi része elképzelhetetlen lett volna a nabateusok civilizációja nélkül. Diodorus Siculus is beszámol távolsági kereskedelmi tevékenységükről (*Bibl. Hist.* XIX. 94.5).

²⁵ GRÜLL 2014. 247–259, különösen 258–259.

Érdekes adalékul szolgálhat témához a Kr.u. 1. századra datált *Periplus Maris Erythraei* görög nyelvű navigációs és kereskedelmi kikötőket számbavevő leírása az egyiptomi kikötőktől a Vörös-tengeren át Észak-Kelet-Afrikán át egészen Dél-Nyugat-Indiáig, mely külső bizonyítékkal szolgál a henoki mű keletkezésének színhelye és az abból kiolvasható távol-keleti vidékekkel folytatott kereskedelmi tevékenység meglétéhez.²⁶ Az ebben leírt útvonalak a nyugatról kelet felé haladó Henok útjának zárása után leírt kozmikus földkörüli út vonalát mutatják. Fontos motívuma az általam tárgyalt szövegegységnek a kert. Kertből indulunk, kertbe érkezünk. További vizsgálatot igényel a Paradicsom és az Éden két helyen való elhelyezésének kérdése, illetve a kert rituális szerepének ókori keleti (Mezopotámia, Perzsia) eredete, kapcsolata (Akidu-ünnep).²⁷

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmányommal nem célom, hogy megkérdőjelezzem a Henok könyvében, különösen a Virrasztók könyvében szereplő második, földi útleírás szimbolikus, eszkatologikus és teológiai jelentését és jelentőségét. Hasonlóan nem kérdőjelezem meg a szöveg egyes rétegeiben felsejülő mezopotámiai²⁸ és görög²⁹ világképhez köthető elemeket. Sokkal inkább próbálom feltérképezni, hogy milyen földrajzi tudás lehetett a könyv szerzőjének (-inek, redaktorának) birtokában, amikor lejegyezte ezeket a kiemelkedően szemléletes földrajzi leírásokat. Úgy vélem, hogy pl. a nabateus Petra magas hegyeivel, mély völgyeivel, fantasztikus vízvezeték-rendszerével, csodás sírjaival olyan mély benyomást tett a szerzőre (legyen akár kereskedő, vagy csak egy egyszerű utazó), hogy leírásában felhasználta azt. Ugyanígy lehetett a keleti iránnyal is: a mesés Kelet felől áramló luxuscikkek útvonalát, az amellet fekvő városok képét vette bele leírásába. Véleményem szerint nem szükséges emögött bármiféle célt, szándékosságot feltételeznünk, hanem sokkal valószínűbb, hogy a szerző egyszerűen le akarta jegyezni, tovább akarta hagyományozni azt, amit tudott. Kiemelni, hogy ő birtokában van ennek a földrajzi ismeretanyag, ami megjegyzése szerint nem sokaknak adatott meg. Továbbá, ha nem is fogadjuk el, hogy valós helyszínek állnak a Henok által felkeresett tájak mögött, mindenképp fontos a szöveg-hely vizsgálata földrajzi szempontból is, hiszen bárki írta (szerkesztette is), annak volt a fejében valamiféle világkép, ami óhatatlanul is irányította és befolyásolta gondolatait, az utazás felépítését, a világ elrendezését. Ezáltal tükröződik felfogása a leírásokban, így azok e tekintetben is forrásoknak tekinthetők.

Kérdéses, hogy az itt leírt ismeretanyag tudományosnak minősíthető-e? Mivel a szerző tudatosan elrendezve veszi sorra a tér elemeit, geológiai képződményeket, ásványokat, növényeket (pontos terminológiával), olyan szövegegységekben is, ahol ezek mögött biztosan nem húzódik meg szimbolikus tartalom, véleményem szerint a közel-keleti földrajzi és természetrajzi ismeretek fontos forrásaként kezelhetjük Henok könyvének itt vizsgált fejezeteit.

²⁶ CASSON 1989. 50–94; magyar fordításban: W. SALGÓ 1996. 97–110 és W. SALGÓ 2010. 1–69. További forrás a „Nyugat” és „Kelet” közötti kereskedelemhez Plinius Természetrajza (*Naturalis historia*), mely forráshoz és a kérdés részletes tanulmányozásához lsd.: SZÉKELY 2008, különös tekintettel a 2–4. fejezetek anyagát és SZÉKELY 2011. 58–64.

²⁷ Köszönettel tartozom dr. Kalla Gábornak értékes megjegyzéseiért a témával kapcsolatosan.

²⁸ HOROWITZ 2011. 20–42.

²⁹ V.ö. DUECK 2013.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALEXANDER, PHILIP S. (1982): Notes on the „Imago Mundi” of the Book of Jubilees, *JJS* 33. 197–213.
- CASSON, LIONEL (1989): *The Periplus Maris Erythraei. Text with Introduction, Translation, and Commentary*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- COBLENTZ BAUTCH, KELLEY (2003): *A Study of Geography of 1 Enoch 17–19*. Leiden, Brill.
- DUECK, DANIELA (2013): *Geographie in der Antiken Welt*. Darmstadt, Philipp von Zabern.
- FRÖHLICH IDA – DOBOS KÁROLY DÁNIEL (szerk.) (2009): *Henok könyvei. Ószövetségi apokrifek* 1. Piliscsaba, PPKE BTK.
- GIL, MOSHE (1968–1969): Enoch in the Land of the Living. *Tarbiz* 38. 322–337.
- GOFF, MATTHEW (2017): Where’s Enoch? The Mythic Geography of the Qumran Book of Giants. In JOEL BADEN, HINDY NAJMAN AND EIBERT TIGCHELAAR (szerk.): *Sibyls, Scriptures and Scrolls. John Collins at Seventy*. STJSJ 175. Leiden, Brill. 472–488.
- GRELOT, PIERRE (1958): La géographie mythique d’Hénoch et ses sources orientales. *RB* 65. 33–69.
- GRÜLL TIBOR (2014): Palmyra közvetítő szerepe a keleti kereskedelemben. *Antik Tanulmányok* LVIII. 247–259.
- HOROWITZ, WAYNE (2011): *Mesopotamian Cosmic Geography*. Winona Lake, Eisenbrauns.
- KVANVIG, HELGE S. (1988): *Roots of Apocalyptic: The Mesopotamian Background of the Enoch Figure and of the Son of Man*. WMANT 61. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag.
- MILIK, JÓZEF T. (1958): Hénoch au Pays des Aromates (ch. XXVII à XXXII): Fragments Araméens de la Grotte 4 de Qumran (Pl. I). *RB* 65. 70–77.
- MILIK, JÓZEF T. (1971): Fragments grecs du livre d’Hénoch (P. Oxy. XVII 2069). *ChrEg* 46. 321–343.
- MILIK, JÓZEF T. (1976): with the collaboration of Matthew Black. *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4*. Oxford, Clarendon Press.
- NICKELSBURG, GEORGE W. E. (1981): *Jewish Literature between the Bible and the Mishnah*. Philadelphia, Fortress Press.
- NICKELSBURG, GEORGE W. E. (1991): The Apocalyptic Construction of Reality in 1 Enoch. In JOHN J. COLLINS AND JAMES H. CHARLESWORTH (eds.): *Mysteries and Revelations: Apocalyptic Studies since the Uppsala Colloquium*. JSOTSup 9. Sheffield, Sheffield Academic Press. 51–64.
- NICKELSBURG, GEORGE W. E. (2001): *1 Enoch 1: A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1–36; 81–108*. Hermenia. Minneapolis, Fortress Press.
- NICKELSBURG, GEORGE W. E. – JAMES C. VANDERKAM (2004): *1 Enoch. A New Translation. Based on the Hermenia Commentary*. Minneapolis, Fortress Press.
- STOCK-HESKETH, JONATHAN (2000): Circles and Mirrors: Understanding 1 Enoch 21–32. *JSP* vol. 11. issue 21. 27–58.

STONE, MICHAEL (1976): Lists of Revealed Things in the Apocalyptic Literature. In F. M. CROSS – W. E. LEMKE – P. D. MILLER (eds.): *Magnalia Dei: The Mighty Acts of God*. Garden City, New York, Doubleday. 414–52.

STONE, MICHAEL (1978): The Book of Enoch and Judaism in the Third Century BCE. *CBQ* vol. 40. no. 4. 479–92.

SZÉKELY MELINDA (2008): *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged, JATEPress.

SZÉKELY MELINDA (2011): „Sziklákon, tűzön-vízen át” Kereskedelmi út Rómából Indiába – Egyiptomon át. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* 10. évf. 3. sz. 58–64.

UHLIG, SIEBERT (1984): Das äthiopische Henochbuch. In WERNER GEORG KÜMMEL – HERMANN LICHTENBERGER (szerk.): *Jüdische Schriften aus hellenistisch römischer Zeit*. Bd. 5: Apokalypsen, L. 6, Gütersloh, Mohn. 461–780.

VANDERKAM, JAMES C. (1983): 1 Enoch 77, 3 and a Babylonian Map of the World. *RevQ* vol. 11. no. 2. 271–278.

VANDERKAM, JAMES C. (1984): *Enoch and the Growth of an Apocalyptic Tradition* (CBQMS 16; Washington D.C.: Catholic Biblical Association of America, 1984). különösen 135–140.

VANDERKAM, JAMES C. (2000): Putting Them In Their Place: Geography as an Evaluative Tool. In Uő.: *From Revelation to Canon: Studies in the Hebrew Bible and Second Temple Literature*. JSJSup 62. Leiden, Brill. 476–499.

W. SALGÓ ÁGNES (1996): A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig. *Aetas* 11. évf. 4. sz. 97–110.

W. SALGÓ ÁGNES (2010): *A Vörös-tenger körülhajózása: egy ismeretlen alexandriai kereskedő útleírása a Kr. u. 1. századból*. Acta Universitatis Szegediensis Acta Antiqua et Archaeologica – Supplementa. Suppl. XI, Szeged.

WACKER, MARIE-THERES (1982): *Weltordnung und Gericht: Studien zu I Henoch 22*. Würzburg, Echter Verlag. 102, 161–166; 173–177.

WERNER, MARX (1980): Luke, the Physician. Re-examined. *Expository Times* vol. 91. issue 6. 168–172.

ORMOS BÁLINT

castrumbalwanus@gmail.com

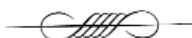
PhD-hallgató (SZTE BTK)

„Micsoda gazdaság (villa) az, ha nincsenek városi díszítményei, sem falusi kelléktára”

**Róma és vidékének mentális koncepciója a közép-itáliai villák
tekintetében a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokban**

„What kind of villa (farm) is that if it has neither
the furnishings of the city nor the appurtenances of the country?”

The Mental Concept of Rome and its Countryside from the Aspect
of Central Italian Villas in the First Century BCE and the First Century CE

ABSTRACT

This paper examines three main terms: *otium* (leisure), *suburbium* (suburb) and *villa suburbana* (suburban villa). I mostly used ancient literary sources from this period for the examination. I wanted to point out what the ancient Romans had thought about city and countryside through these terms. It is important to note that the sources I selected are referring to the contemporary elitist concept of this theme. It is difficult to separate the many meanings of these terms. I handled the terms in this paper in the following way. The *suburbium* was the suburban realm of the ancient city, Rome. Its development reached approximately 40-50 kilometres from the city centre. The *otium* was the cultivated form of leisure, which the Roman elite pursued for example in their elegant country villas. The *villa suburbana* could be a lavish leisuring spot or have another social, economical and land-using interests, too. But these terms were very subjective, flexible and always changed. They have exact definition neither in the ancient Roman thought and nor among the modern scholars. The selected literary sources do not make a clear distinction between these terms, either. Because of this fact I can state that these terms always depended on the contemporary individuals who wrote down their estimates or ideas in the survived pieces of Roman literature.

KEYWORDS

villa, city, countryside, leisure, suburb, economy, culture

DOI 10.14232/belv.2019.1.4 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Ormos Bálint (2019): „Micsoda gazdaság (villa) az, ha nincsenek városi díszítményei, sem falusi kelléktára?”. Róma és vidékének mentális koncepciója a közép-itáliai villák tekintetében a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokban. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 49–79. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A római köztársaság utóbb legendássá nőtt szónoka, Cicero (Kr. e. 106–43) egyik beszédében¹ kijelentette, hogy a vidéki élet – szemben a város romlottságával – az erények forrása volt. A vidéki élet ugyanis gazdaságosságra, gondosságra és igazságosságra tanított. Wood szerint Cicero akkor kereste fel a vidéki ingatlanait, amikor el tudott szakadni a Rómához kötődő kötelességektől és szolgálatoktól.² Cicero életpályáját és egyéb írását alapul véve azonban egy másfajta hozzáállás is szembetűnik. A mindennapok Cicerója ugyanis sok idejét töltötte Rómában, s az általa művelt szónoklat, kormányzás és politika szintén ide kötötték. A Tiberis menti nyüzsgő nagyváros lett ezért Cicero³ számára a világ közepe, amely után többször sóvárgott. Cicero felismerte, hogyan lehetett favorizálni a földműves élet fontosságát a polgári erények⁴ szemléltetése érdekében. Az ő esetében azonban a vidéki birtok alapvetően a tőkebefektetés⁵ a kultúra⁶ és a reprezentáció⁷

¹ Cic. *Rosc. Am.* 75.

² WOOD 1988. 115–119.

³ Cic. *Att.* 5.11.1.; Cic. *Fam.* 2.11.1.

⁴ Vö. Cic. *Rosc. Am.* 48–51. és Cic. *Sen.* 16–17.

⁵ Cic. *Fam.* 16.18 említést tett a tusculumi *villájában* található virágoskertből származó hasznonról. Cicero úgy írt erről a *villabeli* kertről, amely jelentékeny tőkét jövedelmezett annak bérbeadásából vagy termékeinek közvetlen eladásából, lásd MARZANO 2007. 74–75.

⁶ Cic. *Att.* 1.4.

⁷ Cic. *Dom.* 24.62. Cicero tusculumi kertjében lévő fáknak ugyanaz volt a jelentőségük, mint a Palatinuson álló házban álló márványoszlopoknak: a társadalomban és a közéletben betöltött pozíciójára utaltak. A reprezentáció *villán* belüli helyszíne ezért a válogatott növényekkel és szobrokkal ékes kert is lehetett, lásd MARZANO 2007. 98.

helyszíne volt. Marzano alapján a római szenátorok (akárcsak Cicero) a köztársaság vége felé ezért arra törekedtek, hogy a Róma környéki területekre összpontosítsák a birtokaikat.⁸ Mindez együtt járt a kedvezőbb helyzetben lévő ingatlanok értékének a növekedésével anyagi és társadalmi szinten egyaránt, amelyről az alábbi oldalakon még esik szó. Ez azonban nem zárja ki azt a tényt, hogy a római elit legtöbb tagja rendelkezett olyan birtokokkal és *villákkal*, amelyek elszórtan helyezkedtek el Itália különböző területein. A kései köztársaság idején és a császárkorban a Róma környéki dombok a Város előterébe tartozó terület (*suburbium*) részének számítottak.

Értelmezésem szerint a *villáknak* ezt a fentebbi, kettős szerepét (kényelem és anyagi haszon) fogalmazta meg a címben idézett kérdés szerzője, Marcus Terentius Varro (Kr. e. 116–27).⁹ S a kérdésre adott válasza tükrözte a római társadalomban bekövetkezett szemléletváltást.¹⁰ Eszményi gazdaságnak (*villa*)¹¹ számított az a létesítmény, amely inkább falusi jellegű volt, de az is, amelyikben a városi és a vidéki jelleg¹² egyaránt képviseltette magát. A következő oldalakon szeretnék rávilágítani a város és a vidék kapcsolatára Róma településtörténetén belül, az újabb szakirodalmi megállapítások és az általam válogatott irodalmi források rendszerezésével. A forrásokat úgy gyűjtöttem egybe, hogy keletkezésük szerint a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokra vonatkozó megállapításokat foglalják magukba. Meg kell azonban jegyezmem, hogy a tanulmányban hasznosított források keletkezési ideje a Kr. e. 2. századot, illetve a Kr. u. 2–7. századok közé eső időszakot is érinti. A *suburbium*, a *villa suburbana* és az *otium* fogalmak segítségével pedig Róma és vidékének a kapcsolatát kívánom árnyalni. Méghozzá abból a szempontból, hogy e kapcsolat miképpen rajzolódott ki a rómaiak tudatában a kései köztársaság korától egészen a *principatus* első szakaszának vége felé. A tanulmányom kijelentéseit alátámasztandó források többsége valamely irodalmi műfaj (pl. értekezés, vers, dialógus, levél, szónoki beszéd) kategóriájába tartozik. Irodalmi műveket felhasználni történelmi forrásként kockázatos, hisz ezek a források a valóságot erősen stilizált vagy tendenciózus formában adhatják vissza. Mégis, a meglévő koncepciózusságuk ellenére, e művek képesek számot adni szerzőjük gondolatvilágáról, s azok felfogásáról és környezetéről, akiknek szánták ezeket az írásokat. A tanulmányban szerepeltetett írások emiatt jórészt a korabeli elitista szemléletet tükrözik. Ez a dolgozat azt vizsgálja, hogyan gondolkodhattak a rómaiak (legalábbis a tehetősebbek, a műveltebbek) Róma és vidékének kapcsolatáról, az *otium*, *suburbium* és a *villa suburbana* terminusok egymáshoz fűződő viszonya alapján, a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokban. Az értekezésem terjedelmi okokból nem vállalkozhat arra, hogy a fentebbi fogalmakat a teljesség igényével mutassa be. A célom ezért az, hogy a címben felvetett koncepció kiindulópontjait alkossam meg egy későbbi kutatás számára.

⁸ MARZANO 2007. 84.

⁹ Var. *r. r.* 3.2.9.

¹⁰ Plin. *Nat.* 19.4.50 hivatkozott a tizenkét táblás törvényre (Kr. e. 5. sz.), amely nem a *villa* terminust, hanem a múltban valószínűleg kisebb és egyszerűbb kialakítású *hortus* (kert), illetve a *hortus* helyett *herediumot* (örökölt birtok, örökség, ősi jószág) alkalmazta a vidéki ingatlan megnevezésére.

¹¹ Varro művének magyar fordítója, Kun József a fentebbi két szöveghelyen következetesen a „gazdaság” szóval adta vissza a *villa* terminust, amely értelmzését én is elfogadtam.

¹² Var. *r. r.* 3.2.10. Vö. Col. 1.6.1–2.; Mart. 12.57.18–21. és Vitruv. 6.5.3.

AZ OTIUM

Az *otium* a szabad idő minden olyan formáját jelenti, amelyet nem politikai vagy hivatali tevékenységre alkalmaztak a rómaiak.¹³ A hivatalt vállaló, előkelő rómaiak a számukra rendelkezésre álló időt ugyanis az *otium* ellentettjeként, *negotium*ként¹⁴ értelmezték. Az ő „hivatalorientált szolgálati etikájukban” az állam (*res publica*) számára végzett tevékenységet lényeges kötelességnek¹⁵ tekintették, egyúttal meghatározó eszköznek a presztízs és a hírnév megszerzéséhez. Az *otium* mint a politikai és törvényszéki tevékenységekkel szembeni szabad foglalkozás, ezért a politikai tevékenységeknek alárendelt életmód ellentettjét fejezte ki. Amennyiben az *otium* az államnak tett szolgálatot követő pihenőként funkcionált, elfogadottnak volt tekinthető. Idővel a görög befolyás miatt az *otiumra* történő időráfordítás közeledést jelentett a költséges és erkölcsileg kétes görög-hellenisztikus életmód felé, illetve negatív elfordulásnak számított a régi és immár idealizált ősök erényeitől (*mos maiorum*). A magántermészetű közeledés a görög kultúrához és műveltséghez a római szenátorok kikapcsolódása (ezen belül sajátos *villa*-kultúrájuk) során nyilvánult meg leginkább, amely társadalmi életük egyik fontos elemévé vált. A *villák* jellemző berendezése könyvtárral, műalkotásokkal, amelyek a vidéki házakból és kertjeiből „művelődési tájat” csináltak, támasztják alá a fenti kijelentés társadalmi vonatkozását. Cicero¹⁶ *consul*i hivatala kezdetén az *otium* mellé a békét (*pax*), illetve az egyetértést (*concordia*) állította, és mindezt egy politikailag kívánatos állapotként értékelte. A „méltósággal teli szabadidő” (*otium cum dignitate*)¹⁷ Cicero esetében az optimális politikai tevékenység célja lett. A köztársaság vége felé viszont Sallustius¹⁸ már azt fájalta, hogy a rossz politikai viszonyok egy *otiumban* lefolytatott életre kötelezték az egyént, mivel a politikai tisztségviselés meglehetősen veszélyekkel járt együtt. Cicero felfogásában a görög *skholé* (pihenő, szabadidő, eszmecserére szánt idő) fogalma egy politikai tevékenységet is folytató bölcselőnek megfelelő jelentéssel gyarapodott, amennyiben a fogalom a hasznosnak tartott irodalmi és filozófiai tevékenységgel társult. Ez a fajta

¹³ Vö. GEHRKE 2000. 554–556. és OLD 1997. 1277–1278.

¹⁴ A *negotium* az *otium* tagadása volt és eredetileg a szabadidő hiányát fejezte ki. A legkorábról fennmaradt latin szövegekben azonban kapott egy pozitív jelentést is: az „elfoglaltság” kifejezésének felelt meg. A *negotiumot* és az *otiumot* egymás ellentéteiként értelmezték. Politikai értelemben a *negotium* néha egy konkrét cselekedetnek felelt meg, többnyire azonban minden politikai feladatra alkalmazták. A *negotium* emellett kifejezte egy provincia igazgatása során megkövetelt feladatellátást is. A katonai szolgálat szintén hozzátartozhatott a *negotium* fogalmához. Ebben az esetben az *otium* olyan időtartam volt, amelyben a katonának nem kellett semmiféle katonai szolgálatot ellátnia, hanem magántermészetű elfoglaltságainak szentelhetette idejét. A jogi terminológiában pedig a *negotiummal* fejezték ki a jogi vitát. A *negotium* ezeken kívül gazdasági konnotációkkal is rendelkezett, így például a *maritimum negotium* (a tengeri kereskedelemmel kapcsolatos ügylet) kifejezése kapcsán. A szó jelentése a gazdasági kontextuson belül azonban nem volt mindig egyértelmű. A kifejezés szintén utalhatott az adósságvételre, vagy egy személlyel szembeni jótállásra. A *negotium* többes számú alakját a vagyoni természetű elfoglaltságokkal kapcsolatban is használták, valamint egy rómainak egy provinciával vagy régióval (amelyben ténylegesen nem élt) kapcsolatos érdekelttségének a kifejezésére, lásd ANDREAU 2000. 785–786. Utóbbiak alapján ebben a tanulmányban a *negotium* kifejezést az általánosabb értelemben vett hivatalos vagy kötöttebb jellegű elfoglaltság értelemben használtam.

¹⁵ HAMVAS 2010. 99–100 elemelte Cicero: *A kötelességekről* című írását. Cic. *Off.* 3.1 azt a típusú *otiumot* tartotta ideálisnak, amely segítette őt a politikai és hivatali feladatok hatékony ellátásában. Cicero helyzete a mű megírásakor viszont egy másfajta *otiumot* jelentett: kényszerű távolmaradást az állam ügyeitől.

¹⁶ Cic. *Agr.* 1.23.

¹⁷ Cic. *Sest.* 98.

¹⁸ Sall. *Iug.* 3–4.

otium – hasonlóan Sallustius¹⁹ történetírásához – pozitívan értékelődött. Egy ilyen típusú szabadidő során az ember főleg etikai kérdésekkel foglalkozott, amellyel így politikai célokot is szolgált. A *principatus* korának megváltozott körülményei közepette az effajta, a tanuláshoz vagy a tanulmányoknak szentelt *otium*²⁰ a politikai célt már nem feltétlenül szolgáló szabadidő lett. Utóbbi pedig a szenátori elit alapvető értékeiben egyenrangúvá vált a *negotiummal*. Mindezekon túl, az *otium* kifejezte a biztonság és védettség állapotát, a hadseregből történő leszerelést követő időszakot, a tétlenséget vagy valamilyen megszemélyesített természeti jelenség pl. az időjárás nyugodtságát.

Az *otium* fogalma ugyanakkor kapcsolatban állt azzal a helyszínnel is, ahol valaki pihent vagy kikapcsolódott. A *suburbium* pedig egy olyan térség volt, amely képes volt *otiumot* felkínálni.²¹ E minőségében pedig a minőségi *otium* egy kényelmes és elfogadható alternatívát nyújtott a vidéki élet valódi kötelezettségeivel²² szemben, mint amilyen a földbérlet panaszainak meghallgatása vagy a birtok bérbeadása. Az ókori szerzők²³ gyakran állították be a vidéki *villákat* is olyan helyszíneként, ahol a tulajdonosok kipihenhetik magukat vagy elmenekülhetnek a városi kellemetlenségek, a közéleti vagy politikai feszültségek elől. Ifjabb Plinius (Kr. u. 61–113) feljegyezte, hogy *villájában* élvezte a kikapcsolódást és a lustálkodást (*desidia*) továbbá az intellektuális tevékenységet (*studium*), amelyek egyaránt az *otiumból* születtek.

A művelt felfogásban²⁶ a minőségi *otium* fogalmát az olyan épületesnek vélt elfoglaltságok tették ki, mint amilyen az olvasás, írás, továbbá az érdemlegesnek tartott témákról való elmélkedés és eszmecsere.²⁷ Ezzel szemben a haszontalannak kikiáltott *otium*²⁸ kifejezetten a tunya, arctalan tömegek jellemző elfoglaltságának számított. Ez a sokaság a kocsmákban lebzelt vagy bárgyú módon ülte végig a kocsiversenyeket és egyéb tömegszórakoztató rendezvényeket. Utóbbiakkal szemben, valamely szerzőnek a könyvei közt eltölteni a kikapcsolódásra szánt időt, hogy azokat tanulmányozzák, illetve a segítségükkel utánozzák a már kanonizált irodalmi példát (*exemplum*); ez jelentette a minőségi *otium* egyik lényegét.²⁹ A fentebbi gondolatok az *otium* pozitív és negatív megítélése kapcsán azonban a képzett, elitkörökbe tartozó és a magas kultúrát képviselő tollforgatók szemszögét tükrözik. Cicero³⁰ ugyanakkor utalt arra, hogy alkalomadtán az elit a „műveletlen” tömeggel együtt adta át magát a tömegszórakoztatás élvezetének. Seneca³¹ pedig maga is bevallotta, hogy egy könnyedebb és mulattatóbb kikapcsolódás reményében egy ízben részt vett egy cirkuszi előadáson, ahol – nagy csalódására – viadalokat mutattak be a közönségnek. Ebben a tanulmányban, az elit vidéki időtöltését illetően, az intellektuális természetű szabadidős tevékenység kifejezésére használok az *otium* fogalmát.

¹⁹ Sall. *Cat.* 4.

²⁰ Sen. *Ot.* 3.3–5., 4.1–2., 6.1–5., 8.1–4.; Plin. *Ep.* 1.22.11.; 5.6.45.

²¹ CHAMPLIN 1982. 100.

²² Plin. *Ep.* 5.14.; 9.36.; 10.8.

²³ Vö. Cic. *De or.* 1.24.; Hor. *Sat.* 2.6.; Mart. 12.57.; Plin. *Ep.* 5.6. és Stat. *Silv.* 2.2.

²⁴ POLLARD 2016. 341–342.

²⁵ Plin. *Ep.* 2.2.3.

²⁶ Gell. 11.3.1.

²⁷ FAGAN 2006. 370–372.

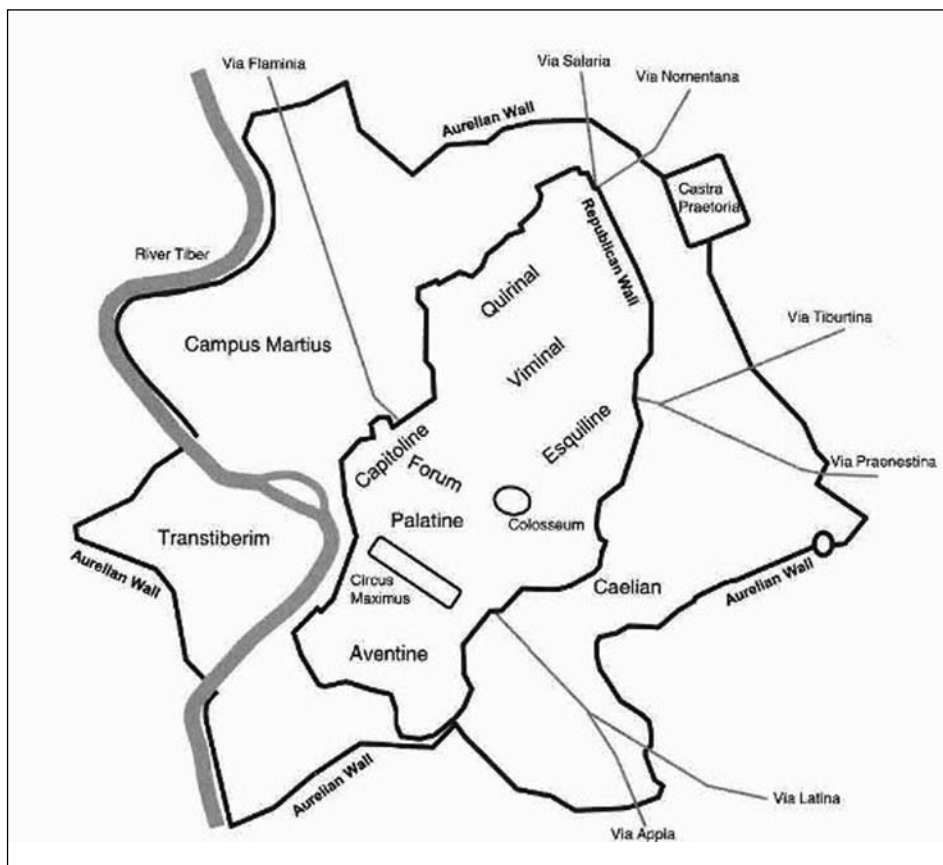
²⁸ Vö. Amm. Marc. 14.6.25. és Plin. *Ep.* 9.6.

²⁹ Vö. Plin. *Ep.* 1.2.; 6.15. és 9.22.

³⁰ Cic. *Mur.* 39.

A SUBURBIUM

Rómát a történelme során több fal is határolta.³² (1. ábra) Egy város fala – elvileg – képes elválasztani, hogy mi a „város” és ami már nem, de Róma esetében ez nem volt mindig ilyen egyértelmű. A Romulus-féle falat feltételezhetően a Kr. e. 8. században építették fel a Palatinus dombja köré, később a hatókörét kiterjesztették más dombokra is. A Servius-féle, vagy köztársaságkori falat a Kr. e. 6. sz. végén húzták fel, majd a Kr. e. 4. században újraépítették. Ez a fal 10 m magas és 11 km kiterjedésű volt, s 426 hektárt fogott közre. Az Aurelianus-féle falhoz Kr. u. 271-ben fogtak hozzá, 6 (később 12) méter magasra építették, 19 km hosszú volt és 1350 hektárt foglalt magába. Amennyiben ezeket a fizikai emlékeket kronológiai sorrendbe állítjuk, akkor valóban megragadható egyfajta városnövekedési tendencia. Ez a növekedés azonban nem volt egyenesen arányos a falak létesítésének idejével, mivel öt évszázad alatt, a köztársaság korától a kora császárkorig a városi építmények már jócskán túlléptek a Servius-féle falon.

ÁBRA 1 Az ókori Róma városát kerítő Servius- és Aurelianus-féle falak. (Forrás: WITCHER 2013. 208.)

³¹ Sen. *Ep.* 7.3.

³² WITCHER 2013. 207–208.

A *pomerium*,³³ azaz a szent határ, amelyet a hagyomány szerint ekeszántással létesítettek, szintén a város határát volt hivatott kijelölni a város történetének kezdetén.³⁴ A *pomeriumot* azonban még a királyság korában többször kibővítették. A *pomerium* kiterjedése nagyrészt változatlan maradt a köztársaság ideje alatt és körülbelül megegyezett a Servius-féle faléval. A *pomerium* terminusa úgy fejezte ki a város fogalmát, hogy közben egymásra épülő ellentétpárokat hozott létre: *urbs* (város) és *ager* (föld), római és külföldi, élet és halál. A *pomeriumra* mint szimbolikus választóvonalra pedig további törvények és hagyományok rakódtak. Példának okáért a tizenkét táblás törvény³⁵ megtiltotta a *pomeriumon* belüli temetkezést. A hadvezéreknek³⁶ pedig a *triumphus* megszavazása előtt a Városon kívül kellett tartózkodniuk. A falakon és a vallási szempontból kijelölt kerületeken túl további határok övezték a várost. A Rómába érkező javakat egy sor állomáson vámolták meg, amely állomások maguk is egy gazdasági kordont hoztak létre a városfalon és a *pomeriumon* túl. Mindez azt bizonyítja, hogy nem csupán egyetlen határ választotta el egymástól a várost annak elővárosi területétől, vagy magától a vidéktől. Ezek a határok így maguk is átjárhatóak voltak fogalmi és fizikai értelemben egyaránt.

A Róma városfalain túra és a távolabbi vidék közé helyezett *suburbium* elnevezése nagyrészt a tudományos diskurzus terméke.³⁷ Két irodalmi szöveghelyet³⁸ leszámítva nemigen fordult elő ebben a formájában az antik irodalmi latin nyelvben, ezen kívül a modern értelemben vett elővárosi³⁹ vagy „alvóvárosi” térséggel sem azonosítható. A probléma összetettségét ezért jól mutatja, hogy a *suburbium* fogalmát korábban meghatározások sorával együtt volt szokás használni a tudományos párbeszédben. A *suburbium*hoz képest a *suburbanum* alak már gyakoribb, mégpedig általában egy vidéki birtok jelzőjeként (lásd *villa suburbana*), esetleg *suburbanum*⁴⁰ (mint vidéki ingatlan, azaz *praedium*) vagy *suburbanus* (vidéki földterület, azaz *ager*) formákban.⁴¹ Az *Oxford Latin Dictionary* tömör, szabatos megfogalmazásában a *suburbium* az a térség volt, amely közel terült el a városhoz, éppenséggel Rómához.⁴² Ugyanez a kiadvány a *suburbanus*⁴³ kifejezéssel kapcsolatban további ismertetésekkel is szolgált. A *suburbiumot*, mint terminust azonban a nyelvi mellett geográfiai, társadalmi, gazdasági és kultúrtörténeti szempontok alapján egyaránt nehéz egzaktnak módon definiálni, mivel utóbbi szempontok maguk is rendkívül szerteágazóak.

³³ Plut. *Rom.* 11.1–4.

³⁴ WITCHER 2013. 209–210.

³⁵ Cic. *Leg.* 2.58.

³⁶ Joseph. *BJ.* 7.123.

³⁷ CHAMPLIN 1982. 97.; KOLB 1995. 316.; WITCHER 2005. 2.

³⁸ Cic. *Phil.* 12.10.; *Schol. in Iuvenalem* 4.7.

³⁹ Ettől eltekintve, az általam feldolgozott szakirodalomban sem találtam olyan terminust, amely jobban visszaadná a latin szó értelmét, mint az „előváros” vagy a „külváros” kifejezések. Éppen ezért jobbra ezeket a fogalmakat használtam, de a modern kori jelentésüktől elvonatkoztatott értelemben.

⁴⁰ Sevillai Izidor meghatározásában olyan építmények összessége, amelyek a város körül helyezkednek el vagy a „város alatt” („*sub urbe*”), lásd Isidor. *Etym.* 15.2.16.

⁴¹ CHAMPLIN 1982. 97.

⁴² OLD 1997. 1855.

⁴³ Különösen egy olyan vidéki birtok vagy lakóhely, amely a) közel helyezkedik el a városhoz (általában Rómához). Olyan személyek (b), akik a városhoz (Rómához) közel telepedtek meg, vagy növények, amelyek a városhoz (Rómához) közel teremnek vagy természetik őket, c) cselekedetek, amelyek a városhoz (Rómához) közel következnek be, d) olyan szokások, amelyek a város közelében élők sajátjai, lásd OLD 1997. 1855.

Az alábbiakban ugyan kísérletet teszek a szempontok vázlatos áttekintésére, azonban egy előzetes problémára is fel kell hívnom a figyelmet. Witcher utalt rá, hogy nem könnyű egy olyan város előterét megrajzolni, amely város határai maguk is változtak az egyes korszakok során.⁴⁴ Dionysius Halicarnassensis (kb. Kr. e. 54–8)⁴⁵ szemléletesen hívta fel a figyelmet, hogy Róma és környezetének beépítettsége miatt a felületes szemlélő nemigen tudta eldönteni, hol is ért véget a város. A folyamatosan fejlődő Rómát nyilvánvalóan kül- és elővárosi területek vették körbe. Ez a tény pedig megnehezíti annak behatárolását, hogy hol végződött a város és hol kezdődött a vidék. Marzano megállapította, hogy a *suburbium* esetében a földrajzi kiterjedés amiatt is problematikus, mivel az ókori felfogás szerint sem ragadható meg pontosan, hogy mi tartozott a mindenkor *suburbium* területébe.⁴⁶ E koncepció pedig természetesen időről időre változott Róma fejlődésének függvényében, ezért az Antium és a Fregenae közötti partszakasz (Latium–Etruria) szintén beletartozhatott a *suburbium*ba. Witcher pedig amellet érvelt, hogy a modern felfogás alapján a *suburbium* éppenséggel északon Cosáig (Etruria), míg délen a Nápolyi-öböl (Campania) is kiterjedhetett.⁴⁷

A két fentebbi régió közül Champlin a *suburbium*ot jórészt az ókori Campania és az újkori Campagna⁴⁸ területével azonosította.⁴⁹ Ebben a felfogásban az „elővárosinak” mondott területek felölelték a régió nagyterjedésű síkvidékét, amely nyugaton a Tirrén-tengertől az Appenninek előterében fekvő dombláncolat félkörívéig terjedt, ami északi, keleti és déli irányban határolta le ezt a területet. Bár az így körbehatárolt térség szélei továbbra is rendszertelenek voltak, azonban Champlin Strabón⁵⁰ alapján úgy vélte, hogy Tusculum és környéke egy biztosabban körvonalazható határszakasznak volt elkönnyvelhető.⁵¹ Champlin és Kolb szerint ebben a Campaniában⁵² sűrűn helyezkedtek el egymás mellett a *villák*, gondozott zöldterületek (kertek és parkok), parasztgazdaságok, kisebb és nagyobb települések, szentélyek és különböző kultuszoknak szentelt

⁴⁴ WITCHER 2005. 1–2. A *suburbanus* terminus egyszerre jelenti valaminek a nem városi jellegét és egyben a városhoz való tartozását is, utalva egyfajta „puffer-zónára” a nagyváros és a vidék között, lásd KOLB 1995. 313.

⁴⁵ Dion. Hal. *Ant. Rom.* 4.13.3–5. A várost övező zöldövezet látszólag törés nélkül kapcsolódott Latiumhoz és Campaniához. A város perifériáin elhelyezkedő beépített területek pedig csak fokozatosan ritkultak a tágabb értelemben vett vidéken belül. Dionysius Halicarnassensis tehát nem egy határok által körbevett várost látott Rómában. Emiatt az átmenet is megszakítás nélkülinek tűnt fel számára a városból az elővárosi területre tekintve, lásd KOLB 1995. 313.

⁴⁶ MARZANO 2007. 84.

⁴⁷ WITCHER 2005. 2.

⁴⁸ Az 1855-ben kiadott angol nyelvű *Naturalis Historia* egy lábjegyzete alapján ez a terület, a Campagna di Roma térségét és az egykori Nápolyi Királyság (Utóbbi 1282 és 1816 között létezett. Később pedig a Két Szicília Királyság részeként, 1816 és 1860 között, majd 1861-től a Szárd-Piemonti Királyság részeként, az egységes Olasz Királyság [1861] megalakulásáig állt fenn.) tartományait tömörítette. Ez az egyesült régió a Teverétől (Tiberis) a Salernói- (Salernumi)-öböl (Salerni) terjedt, amelyet a Középső-Appenninek előtere határolt, lásd BOSTOCK – RILEY 1855. 191. (a 3-as számú lábjegyzet)

⁴⁹ CHAMPLIN 1982. 98., 101.

⁵⁰ Strab. 5.3.12.

⁵¹ CHAMPLIN 1982. 98.

⁵² Campania városai: Strab. 5.4.4., 6., 7., 10–11.; Plin. *Nat.* 3.61–64., 67.; Tac. *Ann.* 14.13.; 15.22., 60.; 16.13.; Campania termékenysége: Plin. *Nat.* 3.60.; Strab. 5.4.3., 5.4.8.; Campania *villái*, birtokai: Mart. 9.60., Strab. 5.4.8.; Suet. *Claud.* 5.; Campania főbb útvonalai: Strab. 5.4.10–11.; Stat. *Silv.* 4.3.; síremlékek Campaniában: Strab. 5.4.4.; Donat. *Vit. Verg.* 36.

ligetek és síremlékek, temetők, illetve temetői kertek.⁵³ A térséget utóbbiakon kívül egy kiépített vízvezető rendszer és egy sűrűn létesített úthálózat (fő és mellékútvonalak) egészítették ki. Ezek a leírások pedig érvényesek az általam kiemelt időszakra is. Kolb azonban a Campaniának nevezett *suburbium* jellemzésénél olyan forráshelyeket⁵⁴ is megadott, amelyek inkább latiumi területekre vonatkoznak, pl.: Tibur és az Anio vízfolyása. Fontosnak tartom ezért megjegyezni, hogy az általam vizsgált időszakban Idősebb Plinius (Kr. u. 23–79)⁵⁵ az I. itáliai régiót nevezte Campaniának, amely az ókori Latiumot és Campaniát egyaránt magába olvasztotta. Champlin és Kolb jellemzését tehát akkor fogadhatom el a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokra vetítve, ha kihangsúlyozom, hogy az ókori Latium⁵⁶ területe is benne foglaltatik ebben a Campaniának nevezett térségben.

Marzano Campania helyett viszont Latiumot részesítette előnyben a *suburbium* helyszínéül, mivel a földrajzi és mentális viszonyulás fókuszpontja, Róma, Latiumban helyezkedett el. Egy olyan, a modern Rómát körbeölelő 15 km-es sugarú kört tekintett *suburbium*nak, amely véleménye szerint egy speciális alkategóriát képezett az egykori Latiumon belül.⁵⁷ Előfordult azonban, hogy ennél a 15 km-es sugarú körnél jóval távolabbra eső vidékek is „városkörnyékek”⁵⁸ számítottak a rómaiak felfogásában. A rómaiak gondolkodását befolyásolhatta az a tapasztalat is, ha birtokaikat⁵⁹ könnyedén, pár órás utazással is megközelíthették Rómából. A mindenkor *suburbium* területe tehát függött a korszaktól és az elhelyezkedéstől, ezért Marzano egy olyan térséget (ezt a 15 km-es sugarú kört) választotta, amely meggyőződése szerint az általa vizsgált időszakban biztosan *suburbium*nak számított.

Witcher az ókori Rómától 50–100 km-ig terjedő térséget azonosította a *suburbium*mal, amelyet a településtípusok és az anyagi kultúra sajátos mintázatai jellemeztek.⁶⁰ Mandich a *suburbium* kiterjedésének szemléltetéséhez Ovidius (Kr. e. 43–Kr. u. 17/18): *Fasti (Római naptár)* című munkáját elemezte.⁶¹ Ovidius⁶² korára Bovillae, Laurentum, Aricia, Tibur, Lanuvium, Praeneste

⁵³ Vö. CHAMPLIN 1982. 101. és KOLB 1995. 309., 313.

⁵⁴ Bortemelés és kőfejtés Tiburnál: Strab. 5.3.7.; Vitr. 2.7. Kőfejtők az Anio mentén: Strab. 5.3.11.

⁵⁵ Plin. *Nat.* 3.62.

⁵⁶ Városok, út és vízvezeték hálózatok, *villák*, kertek, a vidék nyersanyagelőhelyei, termékenysége és természeti erőforrásai Latiumban: Strab. 5.3.6–13.

⁵⁷ MARZANO 2007. 238.

⁵⁸ Cic. *Verr.* 2.2.7.; 2.3.66.; 2.5.157 ebben a kontextusban említette meg Szicília provinciát is, azonban ez inkább egy retorikai fogás volt, amellyel a Rómához való elképzelt közelségét hangsúlyozta ki. De ide sorolhatóak még a pomptinusi mocsarak is, lásd Plin. *Nat.* 26.19. A pomptinusi mocsarak területén, a Via Appia mentén helyezkedett el egy kisebb helység, Forum Appii, lásd Plin. *Nat.* 3.64. Ez a helység a Rómától számított 43. mérföldkőnél (kb. 60 km-re Rómától) helyezkedett el. Az utasok a Rómából való egy napi utazás végén itt pihentek meg, lásd Hor. *Sat.* 1.5.3–6. MAYER táblázatokban is összefoglalta, hogy mely források milyen földrajzi helyszínek kapcsán használták a *suburbanum* kifejezést, lásd Mayer 2005. 52–53.

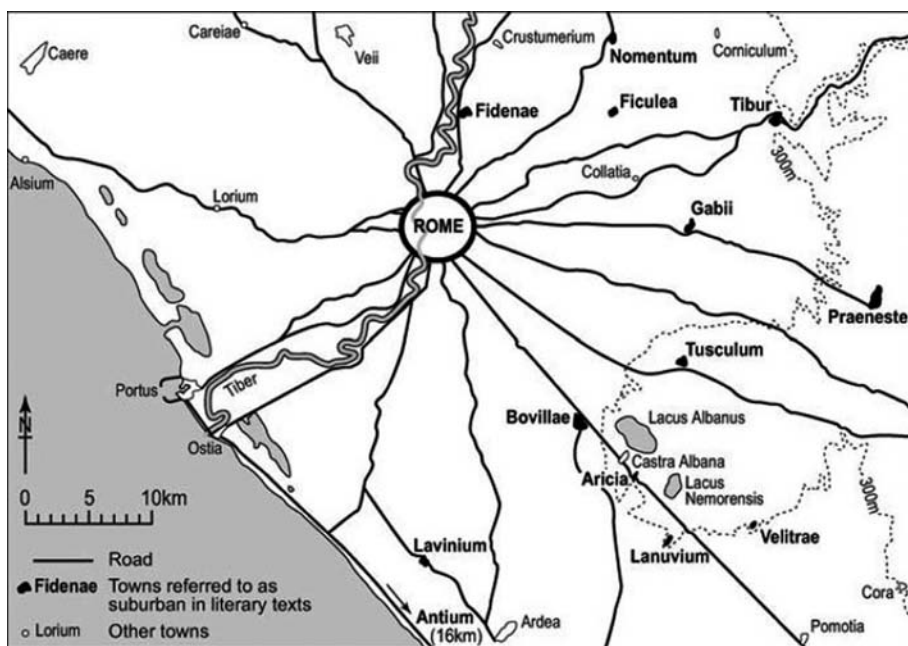
⁵⁹ Például Ifjabb Plinius laurentumi birtoka. Plin. *Ep.* 2.17.2–3 számára jól elérhető volt a birtoka, mivel miután végzett városi teendőivel, könnyedén eljuthatott oda az este folyamán, ráadásul két út is vezetett oda: a laurentumi és az ostiai.

⁶⁰ WITCHER 2005. 2.

⁶¹ Róma növekedése Ovidius kora után is folytatódott. Ez a folyamat pedig arra ösztönözte a későbbi jogi diskurzust, hogy próbálják meghatározni a város ingadozó határait, lásd MANDICH 2015. 82. Dig. 50.16.2 alapján a város az a térség volt, amelyet a falak határoltak. Róma viszont addig terjedt, amíg összefüggő épületek voltak.

⁶² Ov. *Fast.* 3.667.; 6.58–62.

Róma *suburbium*ának (2. ábra) volt tekinthető. Champlin további forrásokat⁶³ vett alapul.⁶⁴ Ezek alapján Saxa Rubra, Fidenae, Nomentum, Gabii, Tusculum, Velitrea, Antium⁶⁵ és az Ager Pomptinus szintén a *suburbium* területébe tartoztak. Marzano és Witcher egyaránt szerepeltettek egy-egy térképet az általuk vizsgált *suburbium*ról.⁶⁶ Marzano térképén Mentana (Nomentum) beletartozott az általa kijelölt elővárosi térségbe. Witcher egy 50 km sugarú és egy 100 km sugarú kört tüntetett fel a tanulmányában. Az 50 km-es sugarú körbe szintén beleesett Nomentum települése. A fentebb felsorolt települések közül pedig Saxa Rubra, Fidenae, Bovillae, Laurentum, Aricia, Tibur, Lanuvium, Gabii, Tusculum, Velitrae és Praeneste. A 100 km sugarú körbe pedig még beletartozott az Ager Pomptinus. Farrell pedig egy kisebb és egy nagyobb sugarú körbe helyezte a *suburbium*ot. Farrell becslése szerint a *suburbium* egy 30 km-es és egy 60 km-es zónára oszlott, emiatt megkülönböztethető egy „belső” és egy „külső” *suburbium*.⁶⁷ A 30 km-es „belsőbb zóna” egy nap alatt, míg a 60 km-es „külsőbb zóna” 2 napos utazással volt bejárható. E terület legnagyobb része a népsűrűség, szállítmányozási hálózatok, stb. tekintetében meglepően városiasodott volt (s idővel egyre inkább az lett), amely magába foglalt minden társadalmi réteget.

ÁBRA 2 Róma *suburbium*a. A félkövérrel szedett városnevekre mint elővárosi helységekre utaltak az irodalmi források. (Forrás: GOODMAN 2007. 21.)

⁶³ Mart. 4.64.; 5.1.; Plin. *Nat.* 14.50.; 26.19.; Cic. *Att.* 7.3.6.; 12.34.1.; Cic. *De or.* 1.98.; Suet. *Aug.* 6.1.

⁶⁴ CHAMPLIN 1982. 98., 111.

⁶⁵ Strab. 5.3.5 alapján a Kr. e. 1. sz. és a Kr. u. 1. sz. fordulóján Antiumot a politikai vezetők pihenőhelyévé tették, ahol megszabadulhattak az állam gondjaitól, emiatt számos szép épülettel gyarapították a települést.

⁶⁶ Vö. MARZANO 2007. 464. és WITCHER 2005. 2.

⁶⁷ FARRELL 2014. 85–86.

Ezek alapján Farrell, Marzano és Witcher elméletei egyaránt hasznosíthatóak az általam vizsgált időszakban. Marzano kapcsán azonban meg kell jegyeznem, hogy a *suburbiumot* alárendelte a *villák* vizsgálatának. Ráadásul munkája egyik részében a Kr. e. 2. századtól a Kr. u. 5. századig terjedő időintervallumba tartozó *villák*at gyűjtötte össze. Műve másik részében azonban a Kr. e. 1. század és a Kr. u. 3. század közötti *villák*ra fókuszált, mivel indoklása⁶⁸ szerint ebben az időszakban a *villák* már jó alapokkal rendelkező és széles körben elterjedt jelenségeknek számítottak Itáliában. Marzanónak a Róma *suburbiumát* ábrázoló térképe a *Katalógus* című fejezetben található, amelyben a Kr. e. 2. század és a Kr. u. 5. század közé eső *villák*at rendszerezte. Periodizációját ezért csak részben fogadhatom el az általam kiemelt időszak kapcsán. Farrell pedig nem adott meg pontos időintervallumot a *suburbium* kapcsán, de olyan szerzőket (Horatius és Martialis) elemzett, akik szintén szerepelnek a vizsgálatomban mint kortárs szemtanúk.⁶⁹

Witcher szerint Róma vidékét sűrűn lepték el gazdaságok, amelyek intenzív módon termeltek élelmiszert és fényűzési cikkeket a városi piacra.⁷⁰ Fontosnak tartotta azonban megállapítani, hogy ezek az elővárosi létesítmények nem csupán a városi piac termelői voltak, hanem annak fogyasztói is. A tömegesen előállított agyagáru, valamint az importált márvány és bélyeges téglák eloszlási alapján még a legkisebb gazdaságokban is kimutathatóak a „nagyvárosi” stílus fogyasztásának az emlékei. A gazdasági és társadalmi hálózatoknak egy ilyen nagymértékű integráltsága ezért még nehezebbé teszi a különbségek érzékeltetését a „városi”, „elővárosi” és „vidéki” jelenségek között. A gazdaságokon kívül több régi latin, szabin vagy etruszk város is elhelyezkedett a *suburbiumban*, mint például Tusculum, Cures vagy Veii. Ezek a települések egyértelműen magukban foglalták a városi sajátosságokat, de a növekvő Róma egyre inkább kisajátította utóbbiak társadalmi és gazdasági funkcióit. Paradox módon ahogy a Rómához közvetlenül kapcsolódó külvárosi térségek egyre inkább „városi” területekké váltak, így ezek a korábban független városok lassan „elővárosi” településekké változtak, a „kiterjesztett metropolisz” („*extended metropolis*”) részeiként. Hasonlóan a közelebb fekvő külvárosokhoz, a *suburbium* legtávolabbi határát sem lehet meghatározni. A *villák* és a gazdaságok sűrűsége ugyan csökkenhetett a várostól távolabb, de még sincs olyan éles határ, amelyen túl Róma társadalmi és gazdasági befolyása szétfoszlott volna. Még ha létezett is ilyen határ, annak mozgathatónak kellett lennie és egyre távolodónak, ahogy pl. a gazdasági nyomás emelte az egyes javak árát. Az utak és hidak építése a távolabbi térségeket pedig mindinkább Róma közvetlen befolyása alá vonta. Az elővárosi térség leginkább a mozgíthatósággal és a változatossággal írható le, azaz: emberek és javak mozgásával, s ugyanúgy az építmények, tevékenységek és gondolatrendszerek sokféleségével is.

Mandich összefoglalóan megállapította, hogy a *suburbium* jellemezhető egyrészt a „városi elit visszavonulási helyszínéként,” „intellektuális térségként,” másrészt földrajzilag megfoghatatlan helyként is. Korábban fix, statikus határokkal számoltak a *suburbium* kiterjedését tekintve, pl. 8 római mérföld,⁷¹ 9 római mérföld,⁷² 35 km, 25 mérföld,⁷³ 50 km és 60 km. Ezek a típusú

⁶⁸ MARZANO 2007. 5.

⁶⁹ FARRELL 2014. 86–89.

⁷⁰ WITCHER 2013. 214–215.

⁷¹ kb. 11,6 km

⁷² kb. 13 km

⁷³ kb. 40 km

határok azonban nem vették figyelembe a külvárosi tér időbeni fejlődését, vagy a funkcionális zónák jelenlétét és az azokat szabályozó tényezőket. Az antik gondolkodásban⁷⁴ pedig inkább a felfogás, mint az elhelyezkedés döntötte el, hogy például egy *villa* elővárosinak számított vagy nem. Mandich hasznosította Witcher⁷⁵ megállapítását a mozdíthatósággal és a sokféleséggel kapcsolatban, mégis olyan új irányokat kívánt szabni a *suburbiummal* kapcsolatos kutatásnak, amely kevésbé kétértelmű meghatározásokhoz vezet el. Mandich fejtegetését Constantinos A. Doxiadis (1968)⁷⁶ tudományos munkásságára alapozta.

Mandich utalt olyan, Róma *suburbiumát* ábrázoló térképekre, amelyek megközelítőleg 25–100 km-es kiterjedésű koncentrikus köröket ábrázolnak.⁷⁷ Ezek a térképek azonban nem képesek számot adni a komplex határokról a dinamikusan terjeszkedő telepek kapcsán. Az ún. izokrón (egyidejű) távolságok⁷⁸ azonban új perspektívát adhatnak az elővárosi térség vizsgálatához. Az izokrón egy olyan, egymáshoz kapcsolódó pontok alkotta vonal (izovonal) a térképen vagy diagramon, amely az egyenrangú időpontokat mutatja. A távolság megállapítása tehát inkább időegységhez, mint hosszegységhez kötött. Ez az eljárás különböző sebességekkel operál, tehát bizonyos feltételek mellett milyen gyorsan érhetőek el az egyes földrajzi pontok. Az antik Rómához ugyanakkor funkcionális zónák is kellett, hogy kapcsolódjanak. Utóbbiak eltérő célokat szolgáltak és nagyban meghatározta őket a városközponttól való távolságuk. Elméletben, ahogy egy város nő gazdaságilag és népességben, úgy megnövekszik az igény a lakó és kereskedelmi tér iránt is. Így kényszerítve a várost, hogy korábban elővárosi térségekbe hatoljon át, utóbbiak pedig az előzőleg vidékinek számító területekre furakodjanak be. Ez az ún. „hullám effektus” pedig alapvető aspektusa a térbeli változásnak.

Mandich rámutatott, hogy az ún. *horti Romani* (a Rómát övező kertek), amelyek a Kr. e. 1. században már a Várost körítették, jó példák arra, hogy a városi terjeszkedés hogyan hatolhatott be a környező területekre.⁷⁹ Ez a térség egyrészt nagyméretű birtokokból, másrészt olyan kisebb, termelő *villákból* állt, amelyek elsősorban kertművelést, zöldségtermesztést végeztek. Utóbbi terület egyfajta „peremvidéki övezetnek” számított, amely a funkcióját veszített városhatárok (ebben az esetben a Servius-féle fal) körül helyezkedett el és *villa*-birtokokat, lakóterületeket, közparkokat, piacra termelő kerteket és temetőket foglalt magába. Witcher alapján a kertek

⁷⁴ Vö. Catul. 44. és *Cod. Iust.* 5.71.16.

⁷⁵ WITCHER 2013. 215.

⁷⁶ Ez az ún. ekisztika, azaz olyan településtudomány, amely a település központi, a társadalmat elemző vizsgálatát adja, amelyben a településhálózat elemei az ekisztikai szintrendszerben, 12 egységben helyezkednek el, lásd NEMES 1998. 111–112.

⁷⁷ MANDICH 2015. 88–92.

⁷⁸ Az izovonalas (izokrón) térképeken belül az ábrázolt „időfajtától” függően két alaptípust lehet megkülönböztetni. A tanulmány szempontjából a következő típus számít relevánsnak. Ez a típus egy kiemelt pont, illetve a többi pont közötti, időbeni viszonyokat ábrázolja a „központtól” ugyanolyan időbeli távolságra eső pontok összekötésével. Az izovonalak lefutásának alakja így szabálytalanságokat mutat, mivel követi a közlekedési hálózat állapotában fennálló különbségeket. Ez az egyközpontú, irány-függő ábrázolás az adott település tényleges elérhetőségi viszonyairól ad számot, lásd DUSEK – SZALKAI 2007. 11.

⁷⁹ MANDICH 2015. 93.

és a ligetek mint zöldterületek egyre inkább behatoltak a városba, miközben a városias stílusú építkezés átszivárgott a vidéki térségbe.⁸⁰ Hagyományosan ezeket a kerteket⁸¹ olyan nagykiterjedésű parkokként és ingatlanokként jellemezték, amelyeket a kései köztársaság korában és a korai császárkorban hozott létre az elit. E helyszínek magukon viselték a kényelmes visszavonulás, illetve a társadalmi és kulturális kifejezés jegyeit, de az ingatlan-befektetői érdekeltséget is. Más szavakkal: a kertek egyszerre voltak zöldövezetek és a város további terjeszkedésének a bázisai. Mielsch mindezt kiegészítette azzal, hogy a Kr. e. 1. században a *villa* fogalma már összemosódhatott a városfalak előtt elterülő kertekkel, amelyek a városon kívüli, ideiglenes tartózkodást tették lehetővé.⁸² Ezek a kertek⁸³ pedig lehetnek annyira kiépítettek, mint a távolabb fekvő *villák*. Mandich azonban kihangsúlyozta, hogy további eredmények szükségesek az ókori Rómához kapcsolódó peremvidéki övezetek vizsgálatához.⁸⁴

Mandich készített egy feltételes táblázatot a Róma környéki elővárosi zónákról, amelyek az izokrón és a fizikai távolságokon alapszanak.⁸⁵ (3. ábra) Ezeket az elővárosi zónákat a Rómát szolgáló társadalmi és mezőgazdasági funkciókkal látta el, illetve a látogatottságuk gyakoriságával⁸⁶ jellemezte. Az izokrón távolságok egy általánosított járműsebességen⁸⁷ alapszanak, amely 10 km/h-ban lett megállapítva (kivéve kövezett úton történő közlekedés esetében). A táblázat kapcsán tehát

⁸⁰ WITCHER 2013. 212.

⁸¹ A rómaiak nem választották el következetesen a kerteket az elővárosi ingatlanoktól. Bizonyos felfogás szerint a kertek szigorúan elővárosi ingatlanok voltak, azonban közelebb estek a városhoz, mint a valódi *suburbanum*, lásd CHAMPLIN 1982. 99.

⁸² MIELSCH 1987. 7.

⁸³ Stat. *Silv.* 4.4.1–9. ADAMS 2008–2009. 9–10 az elővárosi kerteket mint tartózkodásra, visszavonulásra alkalmas helyszíneket vizsgálta.

⁸⁴ MANDICH 2015. 93.

⁸⁵ MANDICH 2015. 94.

⁸⁶ Egyes zónának és magának Rómának a látogatottsága szintén meghatározhatja az ellátott funkciók(at). Bár társadalmi és földművelői (gazdasági) tevékenységek fordultak elő a „napi zónán” belül, azonban ugyanezek a „havi zónában” feltehetőleg nem. A 7 km-es távolság a napi zónára lett megállapítva. Az 5–7 km-es távra ugyanis gyakran hivatkoztak úgy, hogy behatárolják a „napi városi rendszert” vagy a „közvetlen elővárosi zónát”. Ezt a távolságot megközelítőleg 1–2 óra gyalogos ingázás egyenlített ki. Mégis, ahogy a város dinamikusan növekedett, ezeket az elővárosi zónákat is hasonlóképpen kell mérlegelni a kutatás során. A napi zónának ugyanis az archaikus korban szükségszerűen kisebbnek kellett lennie, mint a császárkorban. Azt pedig szintén érdemes megjegyezni, hogy a heti és napi zónákat is lehet jellemezni bizonyos átfedéssel, ha számolunk földművelői vagy gazdasági funkciókkal, mivel a fontos piacok (mint amilyenek Rómában is voltak) esetében ki lehet mutatni egy emelkedést 15–20 km-ig, vagy a háromtól-négy óráig terjedő gyalogos ingázás során, lásd MANDICH 2015. 94.

⁸⁷ MANDICH nehezen megragadhatónak ítélte meg a „kocsi” fogalmát a tanulmányában. Elismerte, hogy a két vagy négykerekű jármű több típusa is létezett a korban, amelyek különféle utazósebességre voltak képesek. A köztársaság idején a Galliából importált *carruca* és *rheda* számítottak a leggyorsabb és legelterjedtebb szállítóeszközöknek. Ezek az eszközök négykerekű járművek voltak, és gyakran ábrázolták őket kettes vagy négyes fogatolású, öszvérek esetleg lovak hajtotta kocsikként. Utóbbi eszközök elterjedése a köztársasági korszakban meg kellett, hogy emelje az elérhető sebesség nagyságát, különösen az elővárosi térségben, ahol a forgalom sűrűsége nem lehetett azonos a Rómán belüli forgalomtorlódással, lásd MANDICH 2015. 88.

a 10km/h sebesség⁸⁸ a közvetlen útszakaszokra vonatkozik. Egyes zónának és magának a Városnak a látogatottsága szintén meghatározhatja az ellátott funkciók(at). Mandich azonban kiemelte, hogy ez a táblázat csupán feltételes és nem úgy alakította ki, hogy meghatározott határokat és távolságokat nyújtson.

Úgy gondolom, azok a megállapítások⁸⁹ visznek közelebb a *suburbium* lehetséges kiterjedéséhez, amelyek bizonyos régiók, vagy meghatározott sugarú körök helyett inkább a fizikai elérhetőségre koncentrálnak. E felfogások szerint a *suburbium* egyrészt egy olyan térség, amelyet pár órán belül el lehetett érni Rómából kiindulva. Másrészt olyan helyszínek összessége, amelyeket az antik körülmények között egy napi úttal meg tudtak közelíteni, ez a távolság pedig körülbelül 40 km-t tett ki. Egyet kell értenem Witcher⁹⁰ kijelentésével, hogy a *suburbium* történetileg megterhelt fogalom. Elfogadom azt is, hogy a *suburbium* területe kiterjedt az ókori Latium és Campania régióira. Mandich kísérlete figyelemreméltó, azonban kihangsúlyozta, hogy a kutatási projekt a rész-eredmények publikálása során (2015) még előzetes szakaszban volt. A közölt táblázat pedig egy kisebb példának számított, hogy illusztrálja a Rómára vonatkozó városi expanzió fel-

A zóna száma	1	2	3	4	5
Izokrón határok ¹	1–5 km/h	10 km/h	10–20 km/h	20–40 km/h	40–80 km/h
A zóna hozzávetőleges kiterjedése	1 km	6 km	13 km	20 km	40 km
Átlagos távolság a <i>continentia aedificatio</i> ²	-	1–7 km	7–20 km	20–40 km	40–80 km
A helyszín látogatásának gyakorisága	Naponta	Naponta	Hetente	Kéthetente/ Havonta	Idényjellegű/ Évente
Az ellátott társadalmi feladatok	Tartózkodás, kikapcsolódás, munkahely	Tartózkodás, kikapcsolódás, munkahely	Tartózkodás, kikapcsolódás	Tartózkodás, kikapcsolódás, üdülés	Kikapcsolódás, üdülés
Az elvégzett mezőgazdasági feladatok	Kertkultúra, zöldségtermesztés	Kertkultúra, fanevelés, (szőlőművelés), <i>pastio villatica</i> ³	Szőlőtermesztés, zöldségtermesztés, (gabonaművek), <i>pastio villatica</i>	Szőlőtermesztés, zöldségtermesztés, gabonaművek, <i>pastio villatica</i>	Szőlőtermesztés, zöldségtermesztés, gabonaművek, állattenyésztés/haszonállatok
A zóna megnevezése	A város pereme	Napi zóna	Peri-urbanizációs ⁴ zóna	Funkcionális városi terület (FUA) ⁵	Vidéki mögöttes terület

¹ Az eredeti táblázat ún. C egységekkel (közlekedési sebesség), pl. 1–5 C Units és 1–2 C Units számolt. Szerintem a fenti szám adatok tizedes jegyű, illetve egész számokra utaltak. A MANDICH-től átvett táblázat esetében ezért úgy döntöttem, hogy a C egységek számait a 10km/h-ás sebességgel szorozom össze, s így adom meg az izokrón határokat.

² A Dig. 50.16.87 alapján az összefüggően beépített területek összessége, amely a Servius-féle falon kívül helyezkedett el. A korabeli felfogásban a *continentia aedificatio* a város része volt, azonban a város periferiáját képezte. Ebben a felfogásban a *continentia aedificatio* ugyan nem a vidék tartozéka volt, hanem a város agglomerációjába tartozott, amelyet viszont a falak választottak el a városközponttól, lásd GOODMAN 2007. 14.

³ Inyencfogások alapanyaként szolgáló kis- és nagyállattartás a gazdaságon belül, lásd Var. r. r. 3.2.13–14.

⁴ A peri-urbanizáció fogalma alatt azt a városfejlesztési folyamatot értjük, amelyek során a népességnövekedés már az agglomerációs övezeten túli, azzal határos térségekre is kiterjed, lásd SCHUCHMANN 2013. 124.

⁵ Funkcionális városi terület (*functional urban area* – FUA): egy városi központ (*morphological urban area* – MUA) és az azzal szoros gazdasági kapcsolatban álló környezeti (*labour pool*) együttese, lásd EGR1 2012. 102.

ÁBRA 3 Feltételezett elővárosi zónák (Forrás: MANDICH 2015. 95.)

⁸⁸ Az utóbbi feltételek persze változhatnak. Ha pedig a zónák térképre alkalmazása során a GIS-t (földrajzi információs rendszer) és a térbeli elemzést is felhasználják, akkor az egyes zónák a maximum kiterjedésüket emiatt csak közvetett út mentén érik el, ezzel pedig csillag alakú, egyenetlen határokat mutató zónák jönnek létre, lásd MANDICH 2015. 94.

⁸⁹ Vö. CHAMPLIN 1982. 98.; KOLB 1995. 313. és MARZANO 2007. 84.

⁹⁰ WITCHER 2005. 2.

tételezett hatásait, ráadásul a járműsebesség becslült (és elismerten változó) értékén alapult. Konkrét időhatárokat ugyan nem jelölt meg, de néhány kijelentés⁹¹ alapján feltételezhető, hogy Mandich modellje az általam kiemelt időszakra is vonatkoztatható. Jelen tanulmányban a *suburbium* fogalmát mint elővárosi terület használatom függetlenül attól, valójában mekkora lehetett a pontos kiterjedése.

Witcher úgy gondolta, hogy az elővárosi térséget lehetséges egyrészt tisztán negatív fogalmakkal jellemezni.⁹² Elsősorban olyan tevékenységek helyszíne, amelyek szennyezőeknek és nemkívánatosnak számítottak, s ezért a perifériákra lettek kihelyezve, pl. temetkezés, kivégzés vagy a személtlerakás. Másrészt e terület pozitív vonzerővel is rendelkezett pl. kapcsolódási lehetőségek az anyag- és erőforrásokhoz, szállítmányozási pontokhoz. Mint a szállítmányozás helyszíne, az előváros alkalmas volt az egymással vetélkedő magamutogatásra. Az utak ugyanis jól látható pontokat kínáltak a halotti emlékműveknek. Ahogy nőtt a város, az egyre beljebb eső területek úgy szívódtak fel a városmagba. Egy ilyen egybeolvadás pedig átfogó módon formálta át a terület jellegét. Például az Esquilinus kiterjedt köztársaságkori temetőit előbb fokozatosan rendbe tették, majd végül felszámolták és parkosították Maecenas kertjeinek a részeiként. Ezzel az eljárással a halál, a szennyezés és nyomor konnotációi átadták helyüket a pihenés és a kifinomultság eszméinek Horatius (Kr. e. 65–8)⁹³ idevonatkozó versében.

A *suburbiumon* belül a közelebbi és a távolabbi részek egyaránt leírhatóak a kitermelés és az előállítás helyszíneiként (pl. kő, vulkáni hamu, azaz a habarcskészítéshez használt *pozzolana*, gyümölcs, zöldség, agyagáru, téglá), de a fogyasztás helyeiként is (pl. komplex módon kialakított *villák*).⁹⁴ A közelebb eső külvárosi térségek viszont olyan nyomornegyedeknek is helyet adtak, amelyeket foltonként *villák* és kiterjedt kertek (pl. Maecenas kertjei) szakítottak meg. Ezek a külvárosok így egyszerre voltak szűkek és mocskosak, de egyben zöldek és nyitottak (pl. a Campus Martius esetében). A közelebbi külvárosok a városmagon kívül helyezkedtek el és hemzsegték az élettől, de ugyanakkor a haláltól is. Részben képesek voltak arra, hogy reflektáljanak a birodalmi nagyváros szélén jelentkező társadalmi és gazdasági feszültségekre. Mialatt a gazdagok és hatalmasok a városmagot uralták, addig ezek a külvárosok olyan helyszínek voltak, amelyek Róma társadalmi struktúráját mutatták be annak működése közben. A magas társadalmi státusz termékei (*villák*, kertek, síremlékek), az alatta elhelyezkedő társadalmi réteg törekvése (különösen a felszabadított rabszolgák temetkezési emlékművei) és a további rétegek nincstelensége (a földfoglalók kunyhói, közcélú sírgödrök) egyaránt képviseltették magukat a külvárosokban.

A tudományos diskurzus – az eltérő földrajzi alapú hipotézisek ellenére – több ponton *hasonlóságokat* mutat a *suburbium* jellemzésében.⁹⁵ Az irodalmi alkotások mint források alapján, a *suburbium* egy olyan irodalmi konstrukció, amely a művelődéssel eltöltött visszavonulás

⁹¹ MANDICH 2015. 85., 87., 92–95.

⁹² WITCHER 2013. 211.

⁹³ Hor. *Sat.* 1.8.

⁹⁴ WITCHER 2013. 212.

⁹⁵ Vö. CHAMPLIN 1982. 97., 100.; FARRELL 2014. 86. és WITCHER 2005. 3–5.

lehetősége volt a városi élet nyomása elől. E minőségükben pedig Sabinum,⁹⁶ Tibur,⁹⁷ Praeneste⁹⁸ és Tusculum⁹⁹ területei kínálkoztak megfelelő helyszínekként, legalábbis az irodalmi elképzelés szerint. E helyszínekkel kapcsolatban a római irodalom a művelt kikapcsolódás ideáját örökítette meg, amely a felsőbb társadalmi rétegekhez kötődött. A *suburbium* a magánélet, a visszavonultság, a száműzöttség és a *vicinitas* (szomszédság) helyszíne is volt, amely ugyan vidéki volt, de nem túl vidékies. Az *elővárosi villák* (*villae suburbanae*) pedig a városi kultúra hivalkodó megjelenítésének a központjai lettek a városon kívül. Ebben az elitista kontextusban lehetséges egyfajta „nagyvárosi jellegről” is beszélni. Mindenesetre hiba lenne a *suburbiumot* csupán az elit kényelmes kikapcsolódásának irodalmi képzetével társítani. A *suburbium* ugyanis a *plebs*nek is biztosíthatott fizikai és ideológiai kilépőt. A köztársaság korában a *suburbium* pedig lehetőséget adott a hivatalos döntéssel szembeni ellenszegülésre. Azok a hadvezérek,¹⁰⁰ akiknek nem ítélték meg *triumphust*, legalisan tarthattak magántermészetű diadalmenetet a városon kívül. A *suburbium* politikai szempontból jelentéktelen volt, azonban így is sarjadtak hírnév a városon túli, egymással vetélkedő magamutogatásból, mivel az emberek valószínűsíthetően eljöttek Rómából. A vallás gyakorlása¹⁰¹ pedig egy újabb lehetőséget nyújtott, amelynek során a városi és a Rómán kívüli lakosság interakcióba léphetett egymással. A városi lakosság számtalan jeles alkalmat a *pomeriumon* túl tartott meg, ideértve például a temetkezést vagy a halott megtisztelését. Hasonlóan a Rómán kívüli lakosságnak is meglehetett az oka, hogy a városi vagy a város előteréhez tartozó szentélyeket és templomokat¹⁰² keressen fel a vallásos ünnepek idején. Amíg a köztársaság korában a *suburbium* a munkaerő és a mezőgazdasági források révén alapozta meg Róma katonai terjeszkedését, addig a korai császárkorban a *suburbium* többé már nem a hatalom bázisa volt, hanem egy olyan felület, amelyen a Város kifejezte birodalmi létének sikerességét. A *suburbium* területén áthaladó vízvezetékekre (pl. Aqua Virgo, Aqua Marcia) történő illegális rákapcsolódás,¹⁰³ illetve vizük elhasználása, elöntözgetése végső soron azonban Rómát károsították meg. Ilyen értelemben a *suburbium* már nem feltétlenül Róma kiszolgálója, hanem Róma javait kihasználó entitás is volt. A *suburbium* a vidék több jellegzetességét mutatta, ezért a rómaiak számára a vidék egy speciális fajtája volt, a *rus suburbanum*.

⁹⁶ Vö. Hor. *Od.* 3.1. és Hor. *Sat.* 2.6.70–76.

⁹⁷ Hor. *Od.* 4.3.1–12.

⁹⁸ Plin. *Ep.* 5.6.45.

⁹⁹ Cic. *Tusc.* 3.34.

¹⁰⁰ Liv. 42.21.6–8.

¹⁰¹ Ov. *Fast.* 3.261–284.; 3.523–542.

¹⁰² Ov. *Fast.* 5.673.; 6.191.; Strab. 5.3.2.

¹⁰³ KOLB 1995. 329. Vö. Frontin. *Aq.* 75–76. és Plin. *Nat.* 31.42.

A VILLA SUBURBANA ÉS AZ ELŐVÁROSI BIRTOKOK

További gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat figyelembe véve is megközelíthető a *suburbium* fogalma, mégpedig a *villa suburbana*¹⁰⁴ (elővárosi villa), illetve a *fundus suburbanus* és a *praedium suburbanum* (elővárosi ingatlan) terminusain keresztül. Az *elővárosi villa* Róma¹⁰⁵ vagy egy másik város¹⁰⁶ vonzáskörzetébe tartozó területen (*suburbium*) helyezkedett el, így a hozzá tartozó kerteket (horti) a városi piacra történő termelés miatt is megművelhették.¹⁰⁷ A romlandó javak (pl. virágok, zöldségek és gyümölcs) értékesítésében nagyon fontos volt a birtoknak a városközponthoz való közelsége. Habár a gyümölcsöt nem csupán frissárúként értékesítették, hanem aszalva¹⁰⁸ vagy szirupban eltéve,¹⁰⁹ ezért távolabbi helyekre szállíthatták el. A zöldség- és gyümölcsstermesztésre utaló fizikai emlékek persze eléggé elenyésző számban maradtak fenn. Ugyanakkor a Tiberis völgyében emelt vízvezető létesítményekkel foglalkozó kutatás¹¹⁰ több olyan példát mutatott ki, amelyek esetében a fizikai maradványok mindenképpen a kertműveléssel összefüggő öntözőrendszerre utalnak. Utóbbinak köszönhetően a Rómához tartozó *suburbiumot* elláthatták vízzel, ezen belül a Rómától északra eső Tiberis folyó völgyét is. Az ókori Róma körül végzett mezőgazdasági termelés kapcsán érdemes megvizsgálni az ún. Thünen-modellt¹¹¹ (4. ábra), amely a hajdani zöldséges kertek elterjedésére is utalhat.

A tudományos diskurzus azonban rámutatott, hogy a Thünen-féle modell nem adaptálható teljes mértékben az antik Róma gazdasági vonzáskörzetére.¹¹² Thünen alapján ugyanis egyrészt nincs összefüggés a piac távolsága és a termelés határfoka között. Másrészt a termények lehetséges felvásárlási helyszínére és árára befolyással vannak a kisvárosok vonzáskörzetei is, amelyek tovább differenciálhatják a vidéki javak piaci eloszlását. Utóbbi kapcsán Horatius¹¹³ is szolgált

¹⁰⁴ A *villa* mint lakó- és gazdasági épületek összessége a Kr. e. 2. századtól kezdett a római vidék meghatározó elemévé válni. A vidéki *villán* belül a kényelmi és gazdasági funkciók nem mindig álltak egymással egyenes arányban. A ránk maradt irodalmi hagyomány, de még a régészet emlékei sem általánosíthatják minden részletre kiterjedően a *villa* építészeti és funkcióbeli felépítését. A jelen tanulmányban többször említett *villa suburbana* jobbára egy modern *terminus technicus* és az *elővárosi villákat* értik alatta a kutatók, lásd GRÜLL 2017. 164–167.

¹⁰⁵ A Quintiliusok *villája* a Via Appia mentén, az ötödik mérföldkőnél (kb. 7 km-re Rómától), lásd ADAMS 2008–2009. 6.; MARZANO 2007. 531. MARZANO Augustus feleségének, Liviának a prima porta-i *villáját* („*Ad Gallinas Albas*”) a *suburbium* területébe sorolta. A *villa* a Via Flaminia mentén, a kilencedik mérföldkőnél (kb. 13 km-re Rómától) feküdt, lásd MARZANO 2007. 519.

¹⁰⁶ A pompeii-i *Misztérium-villa* történetének korai szakaszában a gazdasági jelleg volt a meghatározó. A *villa* valószínűleg Kr. e. 80 után vált egy elegáns *elővárosi villává* (*villa suburbana*). Kr. u. 62-t követően azonban a *villa* elveszteni látszott reprezentatív szerepét, s mindinkább mezőgazdasági vállalkozásnak, egy borgazdaságnak adta át a helyét, lásd CAROLIS 2005. 314.; MCKAY 1984. 102. és NAPPO 1998. 152.

¹⁰⁷ MARZANO 2007. 108–109.

¹⁰⁸ Col. 12.14.1.; 12.15.1–5.; 12.16.1–5.

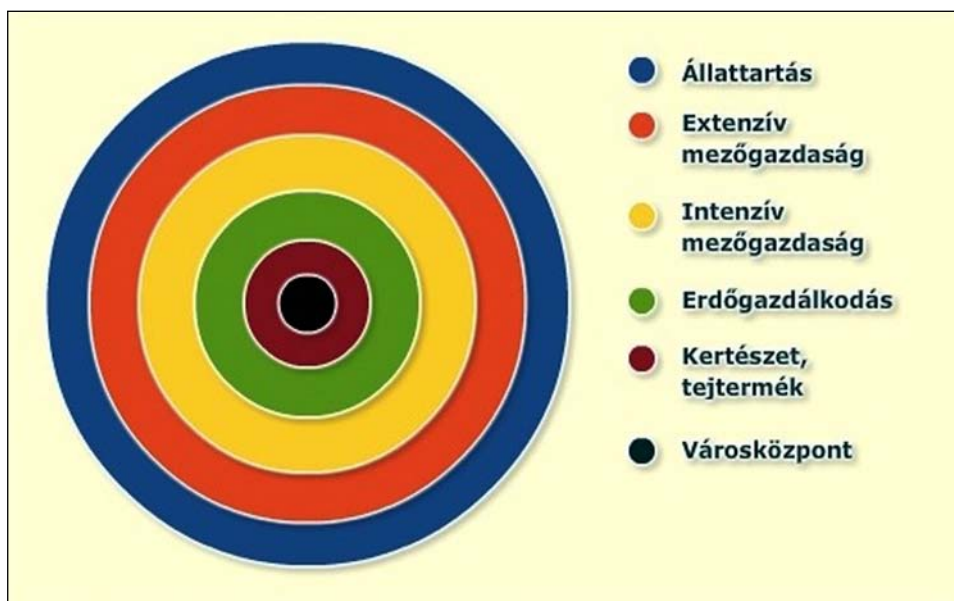
¹⁰⁹ Col. 12.9.3–5.

¹¹⁰ WILSON 2009. 734–760., 766–768.

¹¹¹ Johann Heinrich von Thünen (1783–1850) német közgazdász, fő műve: *Az elszigetelt állam* (első kiadás: 1826). Thünen e munkájában a termények felhasználása és elosztása kapcsán különböző termelési zónákat alakított ki a távolság függvényében. Az öt termelési kör közül az elsőben intenzív gazdálkodás folyik, amelynek tipikus termékei a tej és a kerti növények. E zóna külső határa a várostól 30 km, lásd DUSEK 2013. 46–47.

¹¹² Vö. CSETE 2011. 101.; DUSEK 2013. 46., 49., 53–55. és MANDICH 2015. 87.

¹¹³ Hor. *Ep.* 1.14.3.

ÁBRA 4 Az ún. Thünen-modell (Forrás: CSETE 2011. 104.)

adalékkal. A költő sabinumi birtokán dolgozó földművesek a közeli városkába, Variába (Vicus Varia, ma: Vicovaro, kb. 45 km-re északkeleti irányban a modern Rómától) jártak eladni a birtok terményeit. Varro¹¹⁴ korában feltehetőleg még olvasható volt Tusculum városkapuján a figyelmeztetés, hogy nem lehetett újbort a városba szállítani ameddig a Vinalia idejét ki nem jelölték, és az ehhez kapcsolódó szertartásokat nem végezték el. Varro¹¹⁵ azt is tanácsolta, hogy a birtok tulajdonosa a megtermelt felesleget a közeli birtokokon, falvakban vagy városokban értékesítse. Thünen maga is elismerte, hogy a koncentrikus termelési körök teljesen hipotetikusak. Az *Elszigetelt állam* modelljére ráadásul hatottak a földrajzi és emberi tényezők is. A modell nem vette számításba az inflációt, a földek eltérő minőségét, az utak minőségét, illetve azok meglétét sem.

Mandich feltételezte, hogy Róma gazdasági vonzáskörzetének makró-határai valószínűleg magukban foglalták a nyugati Mediterráneum legtöbb tengerparti vidékét.¹¹⁶ Ez a térség a keleti oldalon az Appenninek előteréig terjedt ki. Az Appenninek emelkedőin túli térségek pedig már nem számítottak Róma gazdasági elővárosának, ami azt jelenti, hogy ugyanazokat a termékeket távolabbról kevesebb pénzért hozathatták be. A tengeri szállítmányozás ugyanis sokkal olcsóbbnak számított, mint a szárazföldi fuvarozás. Utóbbi költségei közeledve az Appenninekhez folyamatosan nőttek. A költségelemzés és a gazdasági járadék elméleti szintén fontosak az elővárosi térség térképre alkalmazásában. Róma esetében utóbbiak jelentős szerepet kellett, hogy

¹¹⁴ Var. *Ling.* 6.16.

¹¹⁵ Vö. Var. *r. r.* 1.16.3. és 1.50.2.

¹¹⁶ MANDICH 2015. 90.

játszának a Várost körbeölelő funkcionális elővárosi zónák elhelyezkedésének és alakzatának meghatározásában. Ahogy a gazdasági járadékok és mezőgazdasági árreakciók is hajlamosak befolyásolni hol és hogyan alakultak ki ezek a zónák. Ahogy Róma dinamikusan növekedni kezdett, ezeknek a zónáknak el kellett mozdulniuk és át kellett alakulniuk. Viszont ennek a térségnek a kihatásait csak kis mértékben tárták fel a maguk jelentőségében. Úgy tűnik azonban, hogy léteztek olyan térségek Róma körül, amelyek közül egyesek speciális funkciókkal szolgálták a Várost, illetve Róma is őket.

Columella (Kr. u. 4–70?)¹¹⁷ alapján a *suburbanum praedium* jelentős üzleti és gazdasági értékkel is rendelkezett.¹¹⁸ Már Idősebb Cato¹¹⁹ is propagálta a város felvevőpiacának gazdasági jelentőségét a Kr. e. 2. században. A római előkelők pedig nem sokat vártak magukra, hogy birtokaiknak legalább egy részét a város közelében koncentrálják. A latin mezőgazdasági irodalomban az Idősebb Catót (Kr. e. 234–149) követő Varro¹²⁰ a „*sub urbe*” (modern, tudományos értelemben: „elővárosi”) kifejezést szintén a városhoz közel fekvő termőföld kapcsán használta. A lassan világvárossá nőző Róma ugyanis igényelte, hogy a vonzáskörzetében lévő települések gazdasági ellássák őt különféle termékekkel, de nemcsak a köznapiságok hozzávalóival, hanem a luxus-lakomák igényeivel is. Az Alba Longától Nomentumig terjedő térség számított ezért a római piacra termelő kertek térségének. A hegyes-dombos Közép-Itália viszont Róma kihelyezett gazdaságainak adott helyet. A földbirtokosok pedig kapva kaptak a lehetőségen, hogy gazdaságaik megtermeljék a nagy keresletű, s nagy haszonnal kecsegtető igényeket. Cato és Varro gyakorlatát Columella is átvette. Columella¹²¹ ugyanis azt tanácsolta, hogy étkezési szőlőt akkor érdemes telepíteni, ha a birtok a város közelében terült el, és frissen el lehetett adni a szőlőt.

Catullus (Kr. e. 84–54)¹²² viszont a társadalmi szempont alapján tett különbséget, amikor Tiburhoz kötötte vidéki ingatlanát Sabinum helyett.¹²³ A sabinumi és a tiburi ingatlanok közötti különbséget jól ismerhették az elit-körökben is. Catullus¹²⁴ pedig utalt arra olvasóinak, hogy a megkülönböztetés mögött társadalmi szempont rejlett. Egy Tibur közeli *villa suburbana* birtoklása ugyanis igen nagyra értékelt dolog volt. Tibur pedig kifejezetten a *villa suburbanáknak* szentelt helyszínnek számított, de földrajzilag Sabinumhoz kötődött. A két földrajzi pont fentebbi szétválasztása ezért erősen szubjektív jellegűnek tekinthető. Ráadásul Catullus nem feltétlenül érthetett egyet ezzel a megkülönböztetéssel. A költő helyszínekkal kapcsolatos szójátéka¹²⁵ utalhatott arra is, hogy valamilyen szinten érdektelen ebben a megkülönböztetésben, vagy legalábbis kisebbiteni szeretné ingatlan „rangját”. A *villa suburbana* mint vidéki ingatlantípus, nem csupán a tulajdonos társadalmi helyzetét fejezte ki. Az ingatlan utalt arra, hogy az *elővárosi villák* között is létezett egyfajta rangsor az elhelyezkedésüket illetően.

¹¹⁷ Col. 7.9.4.

¹¹⁸ DALBY 2000. 70.

¹¹⁹ Cato a *fundus suburbanus* megnevezéssel illette az elővárosi termelő birtokot, lásd Cato *Agr.* 7.1.

¹²⁰ Vö. Var. *r. r.* 1.16.3.

¹²¹ Col. 3.2.1.

¹²² Catul. 44.

¹²³ Vö. ADAMIK 1998. 74. és ADAMS 2008–2009. 1–9.

¹²⁴ Catul. 44.1–6.

¹²⁵ Catul. 44. 2–5.

VILLÁK ÉS TULAJDONOSAIK

A *suburbium* olyan helyszínnek számított, ahol a városi arisztokraták az igaz barátság örömeit (is) élvezték, amely barátság nem volt összetévesztendő a városi *amicitiával*.¹²⁶ Cicero: *A szónokról* (*De oratore*) című munkájának kezdetén¹²⁷ a következő jelenetet írta le a mű bevezetőjeként. Lucius Licinius Crassus (Kr. e. 140–91) korának híres szónoka Kr. e. 91 késő nyarán egy időre visszavonult tusculumi *villájába*, hogy kipihenje magát, itt azonban többen felkeresték. A Crassust meglátogató személyek szintén jelentős hivatali karriert futottak be, ismeretségi körüket a rokonság, barátság, illetve a hasonló politikai nézetek és mesterségbeli jártasság (jelen esetben a szónoklattan) fűzték egybe. Ráadásul a vendégek közül ketten¹²⁸ is Tusculum környékén birtokoltak *villát*, tehát szomszédsági viszony is volt köztük. Habár a találkozói leírása fikció, azonban a jelenetnek a műben való elhelyezése utalt a művelt és vagyonos olvasók számára felidézhető és elfogadható valóságra. Cicero szintén megörökített ehhez hasonló, valóságos időtöltéseket a levelezésében,¹²⁹ így nyomon követhető több ilyen látogatás Tusculum korabeli, előkelő birtokosai között. A vidéki birtok fényűző tartozékai, pl. a kert vagy a képtár is jelentős társadalmi aspektussal rendelkeztek. Mindezek nem csupán a tulajdonos élvezetét szolgálták. Arra is képesek voltak, hogy a kiválasztott vendégeknek és a szomszédoknak felkeltsék a gyönyörűségét és csodálatát az effajta kellemségek iránt. A *suburbium* tehát a hivatalt viselő arisztokraták számára az általuk betöltött városi életter alternatívája volt.¹³⁰ Noha még ide is beférkőzhetett a *negotium*. Ez a fajta *negotium* ugyanis a birtok vagy az ingatlantulajdonlásból fakadó, és a tulajdonosra rótt kötelezettségeket jelentette. A *villa* fogalma emiatt nem kizárólagosan az *otium* szinonimájaként funkcionált, mivel bizonyos aspektusból¹³¹ épp a *negotiumot* képviselte.

Ahogy a fentebbiekből kiderült, a városi arisztokrácia nem csupán azért vonult vissza a vidéki *villáiba*, hogy az itt megteremtett *otium* légkörében az irodalom és a művészet világába menekülhessen.¹³² S nem a civilizációnak egy idillikus környezetbe történő átültetése volt számára kizárólagos szempont, hanem a nyereséggel kecsegtető birtokigazgatás is. Idősebb Plinius¹³³ egy közlése alapján pedig következtetni lehet az elővárosi területek (pl. Nomentum) mezőgazdasági jelentőségére. Martialis (kb. Kr. u. 38/41–102/104)¹³⁴ számára pedig egyszerre volt a visszavonulás és a bortermelés színhelye Nomentum. Az agrárszakírók¹³⁵ inkább a gazdasági

¹²⁶ CHAMPLIN 1982. 104–105. A *villa suburbana* nem csupán a városhoz való fizikai közelséget jelentette, hanem egyaránt utalt az elitista életformára is. A *villák* ugyanis magukban foglalták az arisztokratikus értékek gyakorlati megvalósítását és képesek voltak utóbbiak kifejezésére.

¹²⁷ Cic. *De or.* 1.24.

¹²⁸ Cic. *De or.* 2.12–14.

¹²⁹ Vö. Cic. *Att.* 13.9.; 13.33a; Cic. *Fam.* 9.2.; 9.3.

¹³⁰ CHAMPLIN 1982. 104–105.

¹³¹ Vö. Mart. 8.61.; Plin. *Ep.* 9.37.; 3.19. és Sen. *Ep.* 12.1–3.

¹³² ADAMS 2005. 50–51.; KOLB 1995. 317., 319., 322.

¹³³ Plin. *Nat.* 14.5.49–50.

¹³⁴ Vö. Mart. 1.105. és 12.57. A Nomentum környéki szőlőtermesztésről Col. 3.3.3 is megemlékezett.

¹³⁵ Vö. Cato *Agr.* 7.1.; 8.2.; Col. 1.*praef.*15–19.; 1.7.3.; 7.9.4.; 10.*praef.*2.; 10.11.; 10.101–113. és Var. *r. r.* 1.16.3.

előnyöket, továbbá a mezőgazdasági termelékenységet propagálták a haszontalan fényűzéssel szemben. Cato,¹³⁶ Varro¹³⁷ és Columella¹³⁸ alapján az elővárosi birtok terményeit könnyedén lehetett értékesíteni a városi piacon, emiatt gazdasági jelentőségük kiemelt volt a városok előterében. Ifjabb Plinius¹³⁹ szerint azonban a tulajdonos döntésén múltott, hogy a kényelmes szabadidőt, vagy a termelést részesítette előnyben a város szomszédságában (*vicinitas urbis*) fekvő villával és földbirtokkal kapcsolatban. A *suburbium* területén ráadásul nem csupán élelmiszert állítottak elő, hanem például kőfejtést,¹⁴⁰ virágtermesztést¹⁴¹ is végeztek a vizsgált korszakban. Nem elhanyagolható bevételt jelentett az ízletes édes- és sósvízi halak tenyésztése¹⁴² sem. A halakat a szárazföld belsejében fekvő birtokokon létesített halastavakban, de mindenekelőtt a *tengerparti villákban* (*villae maritimae*) tartották. Ezek a villák Latium déli részétől egészen Campania parti sávjáig terjedtek, s az itteni halakat a városi piacon értékesítették. A császárkorban a birodalom gazdasági érdeke szintén képviseltette magát Róma *suburbium*ában. A *suburbium* császári birtoka mezőgazdasági szempontból is hasznosítva volt. Maguk a császárok is szívesen tartózkodtak olyan, Rómán kívül eső komplexumokban, amelyekbe fizikailag vissza tudtak vonulni, hogy vadásszanak, kikapcsolódjanak vagy biztonságban tudják magukat.¹⁴³ Ilyen vidéki létesítményeknek számítottak Tiberius (uralk. Kr. u. 14–37),¹⁴⁴ Claudius (uralk. Kr. u. 41–54),¹⁴⁵ Nero (uralk. Kr. u. 54–69),¹⁴⁶ Domitianus (uralk. Kr. u. 81–96)¹⁴⁷ vagy Traianus (uralk. Kr. u. 98–117)¹⁴⁸ császárok villái a dolgozatban vizsgált időintervallumban.

Champlin szerint a *suburbium* ideális helyszínt kínált a villa-birtokosoknak az *otium litteratum*hoz, azaz a művelt és bölcsekedő eszmecseréhez, íráshoz vagy olvasáshoz.¹⁴⁹ Cicero a retorikai és filozófiai

¹³⁶ Cato *Agr.* 7–8.

¹³⁷ Var. *r. r.* 1.16.3.

¹³⁸ Col. 3.2.1. Vö. HOFFMANN 2014. 86., 107. és MARÓTI 1980. 231–239. MARÓTI az agrárszakírókra (Vö. Cato *Agr.* 7.1.; Var. *r. r.* 1.16.3. és Col. 1. *praef.* 27.) hivatkozva következtetett a Róma környéki kertgazdaságok széles kiterjedésére. Col. 10.130–139 alapján pedig úgy vélte, feltételezhető, hogy más itáliai városoknak (pl. Tibur, Aricia, Neapolis, Capua, Signia) is voltak termelő kertes övezetei, lásd MARÓTI 1980. 233–234.

¹³⁹ Plin. *Ep.* 1.24.

¹⁴⁰ Vö. Strab. 5.3.7., 11. és Vitruv. 2.7.

¹⁴¹ Var. *r. r.* 1.16.3.

¹⁴² Vö. Cic. *Qfr.* 3.1.13.; Col. 8.16.1–15.; Plin. *Nat.* 9.171. és Var. *r. r.* 3.17.1–9.

¹⁴³ WITCHER 2013. 213–214.

¹⁴⁴ Suet. *Tib.* 65.

¹⁴⁵ Suet. *Claud.* 5.

¹⁴⁶ Vö. Plin. *Nat.* 3.109. és Tac. *Ann.* 14.22. Nero villája a *Sublaqueum* („a tó alatt”) nevet viselte. A helyszín Tibur környékén található, a simbruviumi tavak közelében, amelyeket az Anio folyó révén hoztak létre, lásd BARRETT – FANTHAM – YARDLEY 2016. 50–51.

¹⁴⁷ Suet. *Dom.* 19. Domitianus albai villájának központi épülete a Via Appia mentén a 14. mérföldkő (a mai Castel Gandolfo, kb. 20 km-re Rómától) környékén helyezkedett el, egy olyan domboldalon, amely ahhoz a kráterhez visz, ami az Albanus tavát (Lago Albano) foglalja magában, lásd DARWALL-SMITH 1994. 148.

¹⁴⁸ Traianus villája Arcinazzo mellett megközelítőleg 50 km-re feküdt a modern Rómától, lásd ADAMS 2013. 187–188. Nagy valószínűséggel erre a helyszínre vonatkozik Plin. *Pan.* 81 megállapításai Traianus szabadidős elfoglaltságait illetően.

¹⁴⁹ CHAMPLIN 1982. 107.

témájú munkái közül legalább hat műben¹⁵⁰ az elővárosinak számító tusculumi közeg szolgáltatta a hátteret. A rómaiak „magas kultúrája” azonban jórészt városi kultúra volt, s kifinomultabb irodalmuk is a városi életnek, illetve a képzetesebb városi embereknek a terméke volt. Wulfram alapján Horatius¹⁵¹ város-vidék koncepciója annyiban megegyezett a kortárs Tibulluséval¹⁵² (Kr. e. 55–19), hogy mindketten stilizálták Rómát és a hozzá tartozó vidéket, amelyet egy tendenciózusan elszeparált helyszínnek mutattak be.¹⁵³ Mindezzel párhuzamosan a „pusztaság”, amely a várossal szemben a város környékét (*suburbium*) jelölte kezdetben, idővel a két kívánalom (városi és vidéki tartózkodás) között elhelyezkedő, szórakoztató változatosságként lépett elő. Horatius¹⁵⁴ búvóhelye ugyan részben eltűnt, helyébe viszont egy igényes egynapos út lépett a város szélén. Utóbbi magában foglalta az élvezeteket habzsoló Ovidius¹⁵⁵ „kiskertjét” (ami valójában egy kedélyes birtok lehetett) a Rómát övező zöldterületeken. Alig öt kilométerre a fővárostól a Milvius-híd után, a Via Flaminia és a Via Clodia találkozásánál lévő helyszín ugyanis az ott éjszakázás nélküli, kényelmes oda és visszautat kínálta a költő számára. Ovidius¹⁵⁶ pedig utalt az általa pozitívnak tartott helyzetre Róma korabeli erkölcsi, fényűző kifinomultságai és civilizációs vívmányai kapcsán, amelyek kedvelté tették számára a városi tartózkodást. Newlands és Simon egyaránt felhívták a figyelmet a Nero-korabeli Calpurnius Siculus *Eclogáira*.¹⁵⁷ A versek „pásztor-költői” a vidéket bizonyos szempontból durvának tartották.¹⁵⁸ Ők már a városba, Rómába vágytak, amelyet a művészetek és tanulmányok központjának tartottak, s amelyben a patronátus egyetlen forrását látták. A Flavius-kor poétája, Martialis¹⁵⁹ szemléletesen írta le a nagyváros, Róma kellemetlenségeit, amelyekkel szemben a vidék és nomentumi birtoka kikapcsolódást és nyugalmat kínáltak. Martialis¹⁶⁰ azonban nem egyoldalúan állította egymással szembe a vidéket és a várost. A vidéket a természetközelség és a kötetlenség jellemezték. A város viszont a kultúra, a civilizáció, illetve a vallásos kultusz otthonának is számított.

A fenti megállapításokat és irodalmi közléseket azzal is kiegészíthetem, hogy az Augustus-kori irodalmi diskurzusban a vidéket látszólag oly nagyra becsülő Horatius¹⁶¹ saját bevallása szerint időnként Tiburban is Rómába vágyott, Rómában viszont Tiburba. Sőt, amennyiben a költő intézőjéhez íródott verse¹⁶² valójában saját magának szól, akkor kiderül, hogy a város kecsegtető látványosságainak a színházi előadások és a fürdő számítottak. Martialis¹⁶³ alapján pedig mindez kiegészült a kiépített szentéllyel és a *forummal*.

¹⁵⁰ Vö. Cic. *Div.* 1.8.; Cic. *Fin.* 3.2–3.; Cic. *Nat. D.* 1.11.; Cic. *De or.* 1.24.; Cic. *Top.* 1.1. és Cic. *Tusc.* 1.4.; 4.4.

¹⁵¹ Hor. *Ep.* 1.5.; Hor. *Epod.* 2.; Hor. *Sat.* 1.6.104–129.

¹⁵² Tib. 2.3.

¹⁵³ WULFRAM 2011. 165–166.

¹⁵⁴ Hor. *Ep.* 1.7.45.; Hor. *Od.* 1.17.17.

¹⁵⁵ Ov. *Pont.* 1.8.43–48.

¹⁵⁶ Vö. Ov. *Ars.* 3.121–129.; Ov. *Pont.* 29–40. és Ov. *Trist.* 3.12.17–26.

¹⁵⁷ Calp. *Ecl.* 4.; 7.

¹⁵⁸ Vö. NEWLANDS 2002. 143., 150. és SIMON 2009. 111–126., 141–161.

¹⁵⁹ Mart. 6.43.; 10.58.

¹⁶⁰ Mart. 10.51.

¹⁶¹ Vö. Hor. *Ep.* 1.14.6–7. és Hor. *Ep.* 1.8.12.

¹⁶² Hor. *Ep.* 1.14.14–15.

¹⁶³ Mart. 10.51.12–13.

ÖSSZEGRZÉS

Bizonyos irodalmi források alapján feltehető, hogy a rómaiak számára a *suburbium* nem csupán fizikai kilépő, az *otium litteratum*, a kikapcsolódás és a társadalmi kapcsolatok helyszíne volt.¹⁶⁴ Ez a térség egyaránt kifejezhetett egy olyan képzeletbeli tájat, amelyet romok¹⁶⁵ és kultuszhelyek¹⁶⁶ népesítettek be. Ennek a vidéknek pedig olyan további jellemzői voltak, amelyek a történeti régiség egyfajta virtuális terepévé¹⁶⁷ a *suburbiumot*. Ez a fajta *suburbium* így nem csupán egyféle kilépési lehetőséget kínált fel a művelt és vagyonos rómaiak által „modernnek” titulált várossal és a hozzá kapcsolt elégedetlenséggel¹⁶⁸ szemben. A *suburbanum* terminus ezért egyszerre tekinthető szubjektívnek, egyben rugalmasnak is.¹⁶⁹ Cicero¹⁷⁰ és Ifjabb Plinius¹⁷¹ egyaránt használták ezt a kifejezést, hogyha egy provinciának a birodalmi fővárosához való közelségét kívánták kihangsúlyozni. Tacitus (kb. Kr. u. 56–120)¹⁷² egy helyen pedig szintén egy provinciával kapcsolatban – Tiberius ironikus megjegyzését idézve – utalt Róma és egy tartomány közti, kicsinek tartott távolságra. Két további forrás¹⁷³ pedig arra mutat rá, hogy a fogalmat nem csupán a birodalmi főváros és egy meghatározott terület kapcsolatában, hanem például Korinthos és Rhodos esetében is használták.

Cornelius Nepos (kb. Kr. e. 110–25)¹⁷⁴ szintén leírta a különbséget a *part menti villák* (*villae maritimae*), az *elővárosi villák* és a *rusticum praedium* között.¹⁷⁵ Nepos kifejezte, hogy a pompás *part menti* és *elővárosi villák* eltértek a vidék mezőgazdasági létesítményeitől. A *villa suburbana* terminusa ezért a magas társadalmi státusszal is összekötésbe került, amely így még vonzóbbakká tette ezeket az ingatlanokat a jómódú elit számára. Cicero¹⁷⁶ alapján a *villa suburbana* magában foglalta az alábbi jellegzetességeket: életmódbeli sajátosságok, pénzügyi befektetés,

¹⁶⁴ FARRELL 2014. 104–105.

¹⁶⁵ Prop. 4.10.27–30.

¹⁶⁶ Vö. Ov. *Am.* 3.13. és Plin. *Nat.* 16.231–242.

¹⁶⁷ Hor. *Od.* 3.29.

¹⁶⁸ Hor. *Ep.* 1.2.1–5.

¹⁶⁹ ADAMS 2005. 30–33.

¹⁷⁰ Cic. *Verr.* 2.5.157.

¹⁷¹ Plin. *Ep.* 8.24.9.

¹⁷² Tac. *Ann.* 3.47.

¹⁷³ Vö. Mart. 5.35. és Suet. *Tib.* 1.11.

¹⁷⁴ Nep. *Att.* 25.14. A későbbi jogi diskurzus (Vö. Dig. 27.9.1.; Dig. 27.9.1.2. és Dig. 32.93.1.) szintén utalt a római társadalmon belüli, eltérő felfogásra az elővárosi vagy vidéki ingatlanokkal, illetve házakkal kapcsolatban. A *praedium suburbanum* használata a jogi kontextusban magára az egész birokra vonatkozott, nem pedig egyedül a *villára*. Ez pedig utalhat arra, hogy a *villa suburbanát* a termelő birtok részének is tekintették, amely összekötésben állt a tisztán vidéki *praedium rusticummal*. Az ingatlan mint a biztonságos befektetés eszköze szintén megjelent a *Digesta* közlésében. A *villa suburbana* ezért egy megkülönböztetett típusú ingatlan volt, amely a társadalmi státusz mellett az anyagi jóléttel is összefüggésben állt, lásd ADAMS 2005. 33–35., 43.

¹⁷⁵ ADAMS 2005. 33–34.

¹⁷⁶ Vö. Cic. *Div.* 2.3.; Cic. *Fam.* 16.18. és Cic. *QFr.* 3.1.23.

vagy a piacra történő termelés.¹⁷⁷ Cicero pedig több ilyen szempontnak is megfeleltette ingatlanát, a *Tusculanumot*. Egyrészt, egy Atticushoz írott levelében¹⁷⁸ egyszerre használta a *villa* és a *suburbanum* kifejezéseket ezzel az ingatlanával kapcsolatban. A két terminus együttes használata pedig arra utal, hogy Cicero *Tusculanumát villa suburbanaként* is lehet kezelni. Másrészt a *Tusculanum* otthona volt a kultúrának, tehát a minőségi *otiumnak*, de ugyanakkor az anyagi érdekeltséget is képviseltette.¹⁷⁹ Champlin Ciceróra¹⁸⁰ hivatkozva úgy vélte, hogy *Tusculum* helysége a *suburbium* részének volt tekinthető.¹⁸¹

Nem jelenthetem ki azonban, hogy minden *villa suburbana* megfelelt volna a fentebb vázolt, összetett képnek. Hivatkozom Adams megállapításaira, aki szerint a mezőgazdasági szakírók¹⁸² az elővárosi ingatlanok termelékenységére hívták fel a figyelmet.¹⁸³ Mindeközben a nem szakértői szemszögből írott művek szerzői¹⁸⁴ a fényűző ingatlankialakítást és a panorámás látképeket emelték ki az elővárosi lakóhelyekkel kapcsolatban. Legyenek ezek az irodalmi utalások akár mezőgazdasági, akár pedig az ingatlan fényűző mivoltát hangsúlyozó közlések, mind eszményi képet teremtettek az adott ingatlanról, amely nem reflektálhatott teljes mértékben a valóságra. Cicero és Ifjabb Plinius¹⁸⁵ viszont egyaránt utaltak arra, hogy az elővárosi ingatlanok a várostól távolabb is elhelyezkedhettek, tehát ezeket az ingatlanokat a birodalmi főváros mögöttes területén létesítették. De ez sokkal inkább nézőpont kérdése volt. Egy társadalmi és politikai életben egyaránt prominens személy pozíciója nem engedte meg az *elővárosi villában* való hosszabb vagy gyakoribb tartózkodást, mivel a távolság miatt lemaradt a legfrissebb városi eseményekről. Az elővárosi lakóhelyen történő időzés ezért lehetetlenítette el a hatékony politikai és hivatali munkavégzést Cicero számára. Cicero emiatt Rómában is rendelkezett házzal,¹⁸⁶ mi több, a Palatiumon¹⁸⁷ birtokolt egy rezidenciát. A városi lakóhely így lehetővé tette számára, hogy mindig a lehető legközelebb maradjon a hivatali feladataihoz, illetve a politikai eseményekhez. A fizikai távolság képzelettel ezért a cselekvőképesség érzetével is társult. Más szempontból, Ifjabb Plinius laurentumi birtoka 17 római mérföldre (kb. 25 km) feküdt Rómától, a kényelmes időkihasználás viszont magában foglalt egy birtokon történő ott éjszakázást. A birtokra történő elutazás és az ott töltött idő együttesen növelhették meg vagy csökkenthették a Rómától való távolság érzetét. Ifjabb Plinius¹⁸⁸ ugyanis a jó úthálózatnak köszönhető elérhetőséget is kiemelte a laurentumi birtoka kapcsán. Az elővárosi ingatlanoknak legjobb esetben elég közel kellett

¹⁷⁷ ADAMS 2005. 43–44.

¹⁷⁸ Cic. *Att.* 4.2.5.,7.

¹⁷⁹ Vö. Cic. *Div.* 2.3. és Cic. *Fam.* 16.18.

¹⁸⁰ Cic. *De or.* 1.98.

¹⁸¹ CHAMPLIN 1982. 98.

¹⁸² Vö. Cato *Agr.* 7.1.; 8.2.; Col 1.1.19. és Var. *r. r.* 2.3.10.

¹⁸³ ADAMS 2005. 29.; 48–49.

¹⁸⁴ Vö. Cic. *Rosc. Am.* 133.; Cic. *Verr.* 2.1.54.; Cic. *QFr.* 3.1. és Plin. *Ep.* 2.17.

¹⁸⁵ Vö. Cic. *Phil.* 12.10. és Plin. *Ep.* 2.17.2.

¹⁸⁶ Vö. Cic. *QFr.* 3.1.14. és Cic. *Phil.* 12.9–11.

¹⁸⁷ Vö. Cic. *Att.* 4.1.7; 4.2.5.; 4.3.2. és Cic. *Dom.* 62., 116.

¹⁸⁸ Plin. *Ep.* 2.17.2.

esniük Rómához, hogy egy nap alatt elérhessék őket, főleg ha birtokosuk fontos közéleti szerepet töltött be Rómában. Varro¹⁸⁹ esetében pedig egy olyan megállapítást találtam, amely szerint a városon kívüli (*extra urbem*) elhelyezkedés még nem tette az ingatlant automatikusan gazdasággá (*villa*), ahogy a Porta Flumentanán (a Servius-féle falban létesített kapu) túli és az Aemiliana-beli (a Campus Martius déli oldalánál lévő városrész) ingatlanok sem váltak gazdaságokká. A *villa suburbana* és a *fundus suburbanus* így nem csupán gazdasági és társadalmi funkciójukat tekintve voltak rugalmas kategóriák, hanem megítélésük függött az adott kor adott szemtanújának a látószögétől is.

Farrell szerint a *suburbium* térsége „minden” volt csak épp nem uniformizálható.¹⁹⁰ A *suburbium* nem csupán az elit kikapcsolódásának helyszíneit jelentette. Ráadásul e területek az időkihasználás okán nem mindig estek olyan közel a Városhoz sem. A *suburbium* területeivel kapcsolatos elképzelések és eltérések egyaránt változtak az idők folyamán. Az anyagi *suburbium* ugyan kapcsolatban állt az elképzelt *suburbiummal*, azonban a kettő aligha volt tekinthető azonosnak. A város és a vidék koncepcióját tekintve, a Ianiculumon¹⁹¹ létesített *villa*,¹⁹² amely *villa suburbanának* is elkönnyvelhető, egyszerre nyújthatott kilátást egész Rómára és a *suburbiumra* is. Így ez a *villa* elhelyezkedésével az optimumot fejezte ki a város és vidék között. A *villa* csendes, nyugodt otthon¹⁹³ volt, emellett etikai utalás¹⁹⁴ és mitikus múlt¹⁹⁵ kapcsolódott hozzá. Kolb pedig kijelentette, hogy a *suburbium* már nem csupán Róma kiszolgálója volt a tanulmányban is vizsgált korszakban, hanem egy Rómán élősködő „parazita”.¹⁹⁶ Véleményem szerint azonban Róma és a távolabbi vidék között elhelyezkedő *suburbium* a „kiszolgáló” és „élősdí” jelleg mellett a „kölcsonös előnyökkel járó együttélés” szerepét is joggal vállalhatta magáénak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

Amm. Marc. = Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri qui supersunt*. Ed. Seyfarth, Wolfgang. Leipzig, 1978. Teubner.

Calp. Ecl. = *The Eclogues of Calpurnius Siculus and M. Aurelius Olympius Nemesianus with introduction, commentary and appendix by C. H. Keene*. London, 1887, George Bell & Sons, York-St., Covent Garden.

¹⁸⁹ Var. *r. r.* 3.2.6.

¹⁹⁰ FARRELL 2014. 86., 88–89.

¹⁹¹ A modern Gianicolo, amely nagyjából az egykori Aurelianus-féle falon túl emelkedik.

¹⁹² Mart. 4.64.

¹⁹³ Mart. 4.64.18–22.

¹⁹⁴ Mart. 4.64.5–6., 8.

¹⁹⁵ Mart. 4.64.29–30.

¹⁹⁶ KOLB 1995. 329.

Cato Agr. = Cato, Marcus: *A földművelésről. Latinul és magyarul.* Ford., jegyz. Kun József. Bev. Maróti Egon. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó.

Catul. = Catullus, Caius: *Catullus versei. Catulli Veronensis Liber.* Szöveget gond., bev., jegyz. Adamik Tamás. Budapest, 1998, Tankönyvkiadó.

Cic. Agr. = *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 16. *Orationes de lege agraria. Oratio Pro C. Rabirio perduellionis reo.* Ed. Márek, Václav. Leipzig, 1983, Teubner.

Cic. Att. = *Cicero Letters to Atticus.* Vol. I. With an English Translation by Winstedt, E. O. Cambridge (Massachusetts) – London, 1980, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cicero Letters to Atticus. Vol. II. With an English Translation by Winstedt, E. O. Cambridge (Massachusetts) – London, 1966, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cicero Letters to Atticus. Vol. III. With an English Translation by Winstedt, E. O. Cambridge (Massachusetts) – London, 1968, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cic. Div. = *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 46. *De divinatione. De fato, Timaeus.* Ed. Giomini, Remo. Leipzig, 1975, Teubner.

Cic. Dom. = Cicero, Marcus: *De Domo Sua.* Ed. R. G. Nisbet. Oxford, 1939, Clarendon Press.

Cic. Fam. = *Cicero in Twenty-Eight Volumes.* XXV. *The Letters to his Friends.* Vol. I. With an English Translation by Williams, W. Glynn. Cambridge (Massachusetts) – London, 1979, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cicero in Twenty-Eight Volumes. XXVI. *The Letters to his Friends.* Vol. II. With an English Translation by Williams, W. Glynn. Cambridge (Massachusetts) – London, 1952, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cicero in Twenty-Eight Volumes. XXVII. *The Letters to his Friends.* Vol. III. With an English Translation by Williams, W. Glynn. Cambridge (Massachusetts) – London, 1979, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cic. Fin. = *Cicero in Twenty Eight Volumes.* XVII. *De finibus bonorum et malorum.* With an English Translation by Rackham, H. Cambridge (Massachusetts) – London, 1983, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cic. Leg. = Cicero, Marcus: *De Legibus.* Ed. Plinval, G. d. Paris, 1959, Belles Lettres.

Cic. Nat. D. = *M. Tulli Ciceronis scripta, quae supersunt omnia. De natura deorum.* Ed. Plasberg, Otto. Stuttgart, 1964, Teubner.

Cic. Off. = *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 48. *De officiis.* Ed. Atzert, C. Leipzig, 1971, Teubner.

Cic. De or.; Top. = *M. Tulli Ciceronis scripta, quae supersunt omnia.* Pars. I. vol I. *Opera rhetorica: De oratore, Brutus, Orator, De optimo genere oratorum, Partitiones oratoriae, Topica.* Ed. Mueller, C. F. W. Leipzig, 1907, Teubner.

Cic. *Phil.* = *M. Tullii Ciceronis In M. Antonium Orationes Philippicae XIV.* Ed. Fedeli, P. Leipzig, 1982, Teubner.

Cic. *QFr.* = *Cicero in Twenty-Eight Volumes. XXVIII. The Letters to his Brother Quintus.* Translated by Williams, W. Glynn. Cambridge (Massachusetts) – London, 1979, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cic. *Rosc. Am.*; *Mur.* = *M. Tulli Ciceronis Orationes Selectae XXI.* Pars I. *Orationes Pro S. Roscio Amerino, in Q. Caecilium, in Verrem Lib. IV Et V, Pro Lege Manilia S. De Imperio Cn. Pompei, in L. Catilinam, Pro L. Murena.* Ed. Müller, C. F. W. Leipzig, 1921, Teubner.

Cic. *Sest.* = *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 48. *Oratio pro P. Sestio.* Ed. Maslowski, Tadeusz. Leipzig, 1986, Teubner.

Cic. *Tusc.* = *Ciceronis Tusculanarum Disputationum Libri V.* Ed. Heine, O. Stuttgart, 1957, Teubner.

Cod. Iust. = *Codex Iustinianus.* http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost06/Iustinianus/ius_corp.html#co Hozzáférés: 2018.12.18. 20:34.

Col. = *L. Iuni Moderati Columellae Res Rustica. Incerti auctoris Liber de arboribus.* Ed. Rodgers, R. H. Oxford, 2010, Oxford University Press.

Dig. = Iustinianus: *Digesta seu pandecta.* https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost06/Iustinianus/ius_intr.html Hozzáférés: 2018.03.14. 18:15

Dion. Hal. *Ant. Rom.* = Halicarnassus, Dionysius: *Roman Antiquities.* http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/dionysius_of_halicarnassus/home.html Hozzáférés: 2018.03.10. 22:49

Donat. *Vit. Verg.* = *Vitae Vergilianae.* Ed. Brummer, Iacobus. Leipzig, 1912, Teubner.

Frontin. *Aq.* = Frontinus, Sextus Iulius: *De aquaeductu urbis Romae (De aquis urbis Romae).* Ed. Kunderewicz, Cezary. Leipzig, 1973, Teubner.

Gell. = *A. Gellii Noctium Atticarum Libri XX.* Ed. Hosius, C. Leipzig, 1903, Teubner.

Hor. *Ep.*; *Epod.*; *Od.*; *Sat.* = *Q. Horati Flacci opera.* Ed. Klinger, F. Leipzig 1959, Teubner.

Isidor. *Etym.* = Hispalensis, Isidorus: *Etymologiarum sive Originum Libri XX: Volume II: Books XI–XX.* Ed. Lindsay, Wallace Martin. Oxford, 1985, Clarendon Press.

Joseph. *BJ.* = Flavius Josephus: *A zsidó háború.* Ford. Révay József. Budapest, 1963, Gondolat Kiadó.

Liv. = Livius, Titus: *Ab Urbe Condita Libri.* Pars IV. Libri XLI–CXLII. Ed. Weissenborn, G. – Mueller, M. Lipsiae, 1930, Teubner.

Mart. = *M. Valerii Martialis epigrammaton libri.* Ed. Borovskij, J. Leipzig, 1976, Teubner.

Nep. *Att.* = Cornelius Nepos: Atticus. In *Cornelii Nepotis Vitae.* Ed. Fleckeisen, Albert. Leipzig, 1916, Teubner.

Ov. *Am.*; *Ars.* = Ovidius, Publius: *Amores, Epistulae, Medicamina faciei femineae, Ars amatoria, Remedia amoris.* Ed. Ehwald, R. Leipzig, 1907, Teubner.

Ov. *Fast.* = P. Ovidi Nasonis *Fastorum Libri Sex*. Ed. Peter, H. Leipzig, 1907, Teubner.

Ov. *Pont.* = P. Ovidi Nasonis *ex Ponto Libri Quattuor*. Ed. Richmond, J. A. Leipzig, 1990, Teubner.

Ov. *Trist.* = P. Ovidis Nasonis *Tristia*. Ed. Hall, B. J. Stuttgart – Leipzig, 1955, Teubner.

Plin. *Ep.; Pan.* = Plini Caecili Secundi *Epistularum libri novem. Epistularum ad Traianum liber Panegyricus*. Ed. Keil, H. Lipsiae, 1896, Teubner.

Plin. *Nat.* = C. Plinii Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII*. Ed. Jan, L. – Mayhoff, K. Stuttgart, 1967–1970, Teubner.

Plut. *Rom.* = Romulus. In *Párhuzamos életrajzok*. I. Ford. Máthé Elek. Jegyz., utószó: Hegyi Dolores. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Prop. = Sex. *Propertii elegiarum libri IV*. Ed. Hanslik, R. Leipzig, 1979, Teubner.

Sall. *Cat.; Jug.* = Sallustius, Caius: *Catilina, Iugurtha, Orationes Et Epistulae Excerptae De Historiis*. Ed. Ahlberg, A. W. Leipzig, 1919, Teubner.

Schol. in Iuvenalem = *Scholia in Iuvenalem Vetustiora*. Ed. Wessner, P. Leipzig, 1931, Teubner.

Sen. *Ep.* = Seneca, Lucius: *Ad Lucilium Epistulae Morales*. I–III. Ed. Gummere, R. M. London–New York, 1925, William Heinemann – G. P. Putnam’s Sons.

Sen. *Ot.* = Seneca, Lucius: *De Otio. De Brevitate Vitae*. Ed. Williams, G. D. Cambridge, 2003, Cambridge University Press.

Stat. *Silv.* = Statius, Publius: *Erdők. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Muraközy Gyula. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.

Strab. = Strabón: *Geógraphika*. Ford. Földy József. Előszó: Balázs János. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1977.

Suet. *Aug.; Claud.; Dom.; Tib.* = C. Suetoni Tranquilli *Opera*. Vol 1. *De Vita Caesarum libri VIII*. Ed. Ihm, M. Leipzig, 1907, Teubner.

Tac. *Ann.* = Tacitus, Cornelis: *Annales*. Ed. Koestermann, Ericus. Leipzig, 1952, Teubner.

Tib. = *Albii Tibulli Aliorumque Carmina*. Ed. Luck, G. Stuttgart – Leipzig, 1998, Teubner.

Var. *Ling.* = Varro, Marcus: *On the Latin Language*. With an English Translation by Kent, R. G. Vol. 1. Books V–VII. Cambridge (Massachusetts) – London, 1938, Harvard University Press–William Heinemann Ltd.

Var. *r. r.* = Varro, Marcus: *A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Kun József. Bev. Maróti Egon. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.

Vitr. = Vitruvius, Pollio: *De Architectura*. Ed. Krohn, F. Lipsiae, 1912, Teubner.

Szakirodalom

ADAMIK TAMÁS (1998): *Catullus versei. Catulli Veronensis Liber. A szöveget gond., bev., jegyz.* Adamik Tamás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

ADAMS, GEOFFREY WILLIAM (2005): *The nature of the villa suburbana in Latium and Campania: literary and spatial analysis of social and potential entertainment functions from the 2nd century BC to the 2nd century AD.* Vol. 1. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Classics School of Humanities. Adelaide, University of Adelaide.

ADAMS, GEOFFREY WILLIAM (2008–2009): The Literary Allusions to the Suburbium of Rome and their Social Implications: Catullus 44, Statius Silvae 4.4. and Martial 5.62. Anistoriton. *Journal of History, Archeology and ArtHistory* vol. 11. http://www.anistor.gr/english/enback/2008_1e_Anistoriton.pdf Hozzáférés: 2018.03.04. 18:01

ADAMS, GEOFFREY WILLIAM (2013): *The Emperor Commodus. Gladiator, Hero or a Tyrant?* Boca Raton, BrownWalker Press.

ANDREAU, JEAN (2000): s.v. Negotium. In CANKIK, HUBERT – SCHNEIDER, HELMUTH (eds.): *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 8. Mer-Op.* Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler. 785–786.

BARRETT, ANTHONY A. – FANTHAM, ELAINE – YARDLEY, JOHN C. (eds.) (2016): *The Emperor Nero. A Guide to the Ancient Sources.* Princetown – Oxford, Princetown University Press.

BOSTOCK, JOHN – RILEY, H. T. (1855): *The Natural History of Pliny.* Vol. 1. London. Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.

CAROLIS, DE ERNESTO (2005): A Misztérium-villa. In PANETTA, MARISA RANIERI (szerk.): *Pompeji: Az eltemetett város történelme, mindennapi élete és művészete.* Ford. Getto Katalin. Pécs, Alexandra Kiadó. 314–372.

CHAMPLIN, EDWARD J. (1982): The Suburbium of Rome. *American Journal of Ancient History.* 7. évf. 2. sz. 97–117.

CSETE MÁRIA (2011): *Regionális és környezetgazdaságtan.* <https://docplayer.hu/2015323-Regionalis-es-kornyeztgazdasagtan-dr-csete-maria.html> Hozzáférés: 2018.10.24. 23:27

DALBY, ANDREW (2000): *Empire of Plesaires. Luxury and Indulgence in the Roman World.* London – New York, Routledge.

DARWALL-SMITH, ROBERT (1994): Albanum and the villas of Domitian. Pallas. *Revue d'études antiques* vol. 41. no. 1. 145–165.

DUSEK TAMÁS – SZALKAI GÁBOR (2007): Területi adatok ábrázolási lehetőségei speciális kartogramokkal. *Területi Statisztika* 47. évf. 1. sz. 3–19.

DUSEK TAMÁS (2013): Thüinen Elszigetelt állama: az eredeti munka. *Tér és Társadalom* 27. évf. 3. sz. 28–56.

EGRI ZOLTÁN (2014): A város- és várostérség-tipizálás alapjai Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom* 28. évf. 2. sz. 87–104.

FAGAN, GARRETT G. (2006): Leisure. In David S. Potter (ed.): *A Companion to Roman Empire*. Oxford, Blackwell Publishing Ltd. 369–385.

FARRELL, JOSEPH (2014): The Roman Suburbium and the Roman Past. In KER, JAMES – PIEPER, CHRISTOPH (eds.): *Valuing the Past in the Greco-Roman World. Proceeding from the Penn-Leiden Colloquia on Ancient Values VII*. Leiden, Brill. 83–111.

GEHRKE, HANS-JOACHIM (2000): s.v. Muße. In Cancik, Hubert – Schneider, Helmuth (eds.): *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 8. Mer-Op*. Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler. 554–557.

GOODMAN, PENELOPE J. (2007): *The Roman City and its Periphery. From Rome to Gaul*. New York, Routledge.

GRÜLL TIBOR (2017): *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest, Gondolat Kiadó.

HAMVAS ENDRE ÁDÁM (2010): Otium sine dignitate: theória és praxis viszonya a De officiisben. In MAYER PÉTER – TAR IBOLYA (szerk.): Fikció és propaganda az ókorban: válogatás a VIII. magyar ókortudományi konferencia előadásából. (Szeged, 2008. május 22–25). *Acta Universitatis Szegediensis Acta Antiqua Et Archaeologica Supplementum XII*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék – Ókortörténeti Tanszék és Régészeti Tanszék. 99–107.

HOFFMANN ZSUZSANNA (2014): *Mezőgazdaság és agrárviszonyok az ókori Rómában*. Szeged, JATEPress Kiadó.

KOLB, FRANK (1995): *Rom: die Geschichte der Stadt in der Antike*. München, Beck.

MANDICH, MATTHEW J. (2015): Re-defining the Roman ‘suburbium’ from Republic to Empire: A Theoretical Approach. In BRINDLE, TOM – ALLEN, MARTYN – DURHAM, EMMA – SMITH, ALEX (eds.): *TRAC 2014. Proceedings of the Twenty-Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*. Oxford – Philadelphia, Oxbow Books. 81–100.

MARÓTI EGON (1980): A fundus suburbanus problémái Catónál. *Antik Tanulmányok*. 27. évf. 2. sz. 231–239.

MARZANO, ANNALISA (2007): *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*. Leiden, Brill.

MAYER, JOCHEN WERNER (2005): *Imus ad villam. Studien zur Villeggiatur im stadtrömischen Suburbium in der späten Republik und frühen Kaiserzeit*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.

MCKAY, ALEXANDER G. (1984): *Römische Häuser und Paläste*. Luzern – Herrsching, Atlantis Verlag.

MIELSCH, HARALD (1987): *Die römische Villa. Architektur und Lebensform*. München. C. H. Beck Verlag.

- NAPPO, SALVATORE CIRO (1998): *Pompeji. Az eltemetett város*. Ford. Görög Livia. Budapest. Gabo Kiadó.
- NEMES NAGY JÓZSEF (1998): *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Intézet.
- NEWLANDS, CAROLE ELIZABETH (2002): *Statius's Silvae and the Poetics of Empire*. Cambridge, Cambridge University Press.
- OLD (1997): s.v. otium, suburbanus, suburbium. In GLARE, P. G. W. (ed.): *Oxford Latin Dictionary*. New York, Oxford University Press. 1277–1278, 1855.
- POLLARD, NIGEL (2016): Villas. In ALISON, E. COOLEY (ed.): *A Companion to Roman Italy*. Oxford, John Wiley & Sons Ltd. 330–355.
- SCHUCHMANN JÚLIA (2013): *Lakóhelyi szuburbanizációs folyamatok a Budapesti agglomerációban. Doktori értekezés*. Győr. Széchenyi István Egyetem. Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola. https://rgdi.sze.hu/images/RGDI/honlapemei/fokozatszerzesi_anyagok/schuchmann_julia_disszertacio_doi.pdf Hozzáférés: 2018.10.31. 12:37
- SIMON L. ZOLTÁN (2009): *Árkádia kettős tükörben. T. Calpurnius Siculus eklogái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- WILSON, ANDREW (2009): Villas, Horticulture and Irrigation Infrastructure in the Tiber Valley. In COARELLI, FILIPPO – PATTERSON, HELEN (eds.): *Mercator Placidissimus. The Tiber Valley in Antiquity. New Research in the Upper and Middle River Valley. ESTRATTO Rome 27–28 February 2004*. Roma, Edizioni Quasar. 731–768.
- WITCHER, ROBERT (2005): The Extended Metropolis – City, suburbium and population. *Journal of Roman Studies* vol. 18. 120–138. http://www.academia.edu/382429/The_Extended_Metropolis_Urbs_Suburbium_and_Population Hozzáférés: 2018.03.10. 22:13
- WITCHER, ROBERT (2013): (Sub)urban Surroundings. In ERDKAMP, PAUL (ed.): *The Cambridge Companion to Ancient Rome*. Cambridge, Cambridge University Press. 205–225.
- WOOD, NEAL (1988): *Cicero's Social and Political Thought*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, University of California Press.
- WULFRAM, HARTMUT (2011): Stadt und Land in einem Tag. Zu einem poetischen Motiv von Horaz bis Ausonius. In HEIL, ANDREAS – KORN, MATTHIAS – SAUER, JOCHEN (eds.): *Noctes Sinenses. Festschrift für Fritz-Heiner Mutschler zum 65. Geburtstag*. Heidelberg. Universitätsverlag WINTER. 162–168.

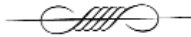
JANZSÓ MIKLÓS

janzso.miklos@gmail.com
könyvtáros (OSzK, Kézirattár)

„Vivere omnes beate volunt...”

Seneca és a Tabula Cebetis párhuzamai

„To live happily is the desire of all men...”
Parallels between Seneca and the Tablet of Cebes

ABSTRACT

In this paper I tried to demonstrate parallels between the works of Seneca the Younger, and the so-called *Tabula Cebetis*. This short dialogue from the first century AD contains moral teachings about reaching true happiness. Contemporary authors like Lucian, Dio Chrysostom and Plutarch are the closest parallels in using allegories and phrases, but the ethical teaching of Seneca is the most comparable with the whole teaching of the *Tabula Cebetis*. I tried to highlight some phrases which can prove the similarity of the thoughts of both authors. The works of Seneca may also provide a clue to reveal the author of this anonymous work.

KEYWORDS

Tabula Cebetis, Seneca, ethics, happiness, stoicism, philosophy

DOI 10.14232/belv.2019.1.5 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Janzsó Miklós (2019): „Vivere omnes beate volunt...”
Seneca és a Tabula Cebetis párhuzamai. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 80–88. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A *Tabula Cebetis* egy, az első században keletkezett, népszerű filozófiai dialógus, mely azt mutatja be, hogyan juthat el az ember a boldogsághoz, hogy mik a boldog élet kritériumai. Teszi mindezt úgy, hogy a korszakban népszerű filozófiai gondolatokat használja, nyelvezetében nagy hasonlóságot találunk a kortárs filozófiai írók műveivel. Egy igazi eklektikus műről van tehát szó, amely szándékoltan idéz meg név szerint filozófusokat, például Platón¹ Pythagorast vagy Parmenidést² és filozófiai iskolákat (peripatetikusok, hedonikusok),³ vagy pedig a szóhasználaton, megjelenített gondolatokon keresztül elevenít fel azokat (Sztoa, vagy éppen Sókratés).

Az első századi filozófiai irodalom szintén ugyanolyan sokszínű, mint amilyenek a gondolatok a *Tabula Cebetis*-ben. Ugyanúgy az etika terén mozognak, a morális tanítások adják ezeknek az alkotásoknak a zömét. A *Tabula Cebetis* szempontjából legfontosabb szerzők, Lukianos, Plutarchos, Dio Chrysostomos és Alexandriai Philón változatos témákban alkottak, és gondolataik, nyelvi megfogalmazás módjuk gyakran visszaköszön a *Tabula Cebetis*-ben. Az allegóriák használatában Dio Chrysostomossal legszorosabb a párhuzam, valamint Alexandriai Philónnal, a nyelvi, stilisztikai és kifejezésbeli párhuzamok Plutarchossal rokonítják. Lukianos művei jelölik ki a *Tabula* keletkezésének *terminus ante quem*-jét, hiszen nála olvashatunk először a műről.⁴ A *Tabula Cebetis* gondolat- és kifejezésvilágához legközelebb Seneca világlátása áll, akit leggyakrabban a sztoikus filozófia és a *Tabula* viszonylatában idéz a kutatás. Seneca azonban nem kizárólag sztoikus filozófus volt, hiszen gyakran idéz Epikurostól, valamint nagyra tartja a cinikus Démétrioszt. Ahogy a *Tabula*, úgy Seneca is a korszakban népszerű gondolatokból szemezget,⁵ de kétségkívül a sztoikus filozófiához áll a legközelebb. Éppen ezért esett Senecára a választásom, hogy előadásomban a *Tabulával* való párhuzamait bemutassam.

A hasonlóság két vonalon mutatható be legjobban: vannak motivikus-allegorikus hasonlóságok, melyekben a *Tabula Cebetis* egészének mondanivalójára (boldog élet, az ahhoz való eljutás, valamint a boldog élet paraméterei) találunk párhuzamokat Senecánál. Vannak másrésről olyan párhuzamos szöveghelyek, amelyek bizonyíthatóan a sztoikus tanokból eredeztethetőek. Bár a fentebb említett szerzőkhöz képest a nyelvhasználat terén Seneca nem használható párhuzamként eltérő nyelve miatt, mindazonáltal érdemes megfigyelni az összehasonlított szöveghelyeknél a hasonló szerkesztést.

Nézzük, hogy mely gondolatokban figyelhető meg a hasonlóság Seneca és a *Tabula Cebetis* között! A legelső párhuzam maga az út motívuma. Ahogy a *Tabulában* látjuk, a Boldogsághoz rögzös út vezet fel a domb tetejére, miközben az ember különféle veszélyeknek van kitéve. HIRSCH-LUIPOLD⁶

¹ Tab. Ceb. 33.3: „Ταῦτ' οὖν τίνα ἐστὶ; Γράμματα, ἔφη, καὶ τῶν ἄλλων μαθημάτων ἃ καὶ Πλάτων φησὶν ὡσαυτεὶ χαλινῶν τίνας δύναμιν ἔχειν τοῖς νέοις, ἵνα μὴ εἰς ἕτερα περισπῶνται.”

² Tab. Ceb. 2.2: „Ἀλλὰ ξένος τις πάλαι ποτὲ ἀφίκετο δεῦρο, ἀνὴρ ἐμφρων καὶ δεινὸς περὶ σοφίαν, λόγῳ τε καὶ ἔργῳ Πυθαγόρειόν ὄν τινα καὶ Παρμενίδειον ἐζηλωκῶς βίον, ὃς τό τε ἱερὸν τοῦτο καὶ τὴν γραφὴν ἀνέθηκε τῷ Κρόνῳ.”

³ Tab. Ceb. 13.2: „Οἱ μὲν ποιηταὶ, ἔφη, οἱ δὲ ῥήτορες, οἱ δὲ διαλεκτικοί, οἱ δὲ μουσικοί, οἱ δὲ ἀριθμητικοί, οἱ δὲ γεωμέτραι, οἱ δὲ ἀστρολόγοι, οἱ δὲ κριτικοί, οἱ δὲ ἡδονικοί, οἱ δὲ περιπατητικοὶ καὶ ὅσοι ἄλλοι τούτοις εἰσι παραπλήσιοι.”

⁴ Lukianos, *De mercede conductis* 42. „Βούλομαι δ' ὁμῶς ἔγωγε ὡσπερ ὁ Κέβης ἐκεῖνος εἰκόνα τινὰ τοῦ τοιοῦτου βίου γράψαι, ὅπως εἰς ταύτην ἀποβλέπων εἰδῆς εἴ σοι παριτητέον ἐστὶν εἰς αὐτήν.” valamint Lukianos, *Rhetorum praeceptor* 6. „Ἐθέλω δὲ σοὶ πρῶτον ὡσπερ ὁ Κέβης ἐκεῖνος εἰκόνα γραψάμενος τῷ λόγῳ ἐκατέραν ἐπιδείξαι τὴν ὁδόν.”

⁵ PRÄCHTER 1885. 25.

⁶ HIRSCH-LUIPOLD. 2005. 20.

hívja fel rá a figyelmet, hogy Senecának a *De vita beata* című műve ugyancsak az út-metaphorát használja. Ugyancsak az út motívuma jelenik meg a 8. erkölcsi levélben is, ahol egy mondatba sűrűsödik a *Tabula Cebetis* lényegi mondanivalója: „*Rectum iter, quod sero cognovi et lassus errando, aliis monstro.*”⁸ A *Tabula* is hasonló életutat mutat be, ahol az ember eltévelyedik a Csalás itálának köszönhetően, de képes elérni az igazi utat, vagyis elérni a Boldogságot, és ez teszi végül képessé az embert arra, hogy másoknak is ezt megmutassa.

A *Tabula Cebetis* allegóriájában, mikor az ember elér a Boldogsághoz, akkor ő megkoszorúzza a hozzá érkezőt.⁹ A koszorúnak boldoggá tevő ereje van,¹⁰ ami által a megkoszorúzott ember boldog lesz, és a boldogsága nem másoktól függ, csakis saját magától. Az önmagunkba vetett hit nagyon fontos üzenete a *Tabulának*, amelyre Senecánál is találunk párhuzamokat a 75. erkölcsi levélben, „*Non homines timere, non deos; nec turpia velle nec nimia; in se ipsum habere maximam potestatem: inaestimabile bonum est suum fieri.*”¹¹ Ugyanígy a 31.-ben is: „*unum bonum est, quod beatae vitae causa et firmamentum est, sibi fidere.*”¹² Kicsit más szavakkal, de értelmileg ugyanezt mondja a 44. erkölcsi levélben: „*...summa vitae beatae sit solida securitas et eius inconcussa fiducia*”¹³ vagyis a boldog élet csúcsa a megingathatatlan biztonság és az ebbe vetett hit. A *Tabula Cebetis* szerint a Boldogság és az erények által megkoszorúzott ember éppen ilyen biztonságban van, semmi nem ingathatja meg: „*πανταχοῦ γὰρ ἔστιν αὐτῷ ἀσφάλεια ὡσπερ τῷ τὸ Κωρύκιον ἄντρον ἔχοντι, καὶ πανταχοῦ, οὗ ἂν ἀφίκηται, πάντα καλῶς βιώσεται μετὰ πάσης ἀσφαλείας.*”¹⁴

A *Tabula Cebetis* az egészséges emberhez hasonlítja¹⁵ azokat, akik részesültek a Boldogság koszorújában és a Paideia ajándékaiban. Seneca szerint is az önmagunkkal való megelégedés és az önbizalom az, ami egészségessé tesz.¹⁶ Ugyanitt már felvillantja a Fortuna ajándékainak instabil voltát, amely a *Tabulával* való összehasonlításban szintén nagy szerepet játszik, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk.

A mű egyik legfontosabb allegóriája, a bűnbánat megtestesítője a Metanoia, amely a *Tabula* által felvázolt életút fordulópontján áll, szerepe tehát nagyon lényeges az ember további élete szempontjából. „*ἔϊτα ἐνταῦθα πάλιν εἰς τὸν ἕτερον οἶκον ρίπτεται, εἰς τὴν Κακοδαιμονίαν, καὶ ὡδε τὸν λοιπὸν βίον καταστρέφει ἐν πάσῃ κακοδαιμονίᾳ, ἂν μὴ ἡ Μετάνοια αὐτῷ*

⁷ Sen. *De vita beata* 1.1: „*...adeoque non est facile consequi beatam vitam ut eoquisque ab ea longius recedat quo ad illam concitatus fertur; si via lapsus est;...Proponendum est itaque primum quid sit quod adpetamus; tunc circumspiciendum qua contendere illo celerrime possimus, intellecturi in ipso itinere, si modo rectum erit, quantum cotidie profligetur quantoque propius ab eo simus ad quod nos cupiditas naturalis inpellit.*”

⁸ Sen. *Ep. mor.* 8.3.

⁹ Tab. Ceb. 22.1: „*Στεφανοὶ αὐτόν, ἔφη, τῆ ἐαυτῆς δυνάμει ἢ τε Εὐδαιμονία καὶ αἱ ἄλλαι Ἀρεταὶ πᾶσαι ὡσπερ τοὺς νενικηκότας τοὺς μεγίστους ἀγῶνας.*”

¹⁰ Tab. Ceb. 23.4: „*Εὐδαιμονική, ὦ νεανίσκε. ὁ γὰρ στεφανοθεῖς ταύτη τῆ δυνάμει εὐδαιμῶν γίνεται καὶ μακάριος καὶ οὐκ ἔχει ἐν ἑτέροις τὰς ἐλπίδας τῆς εὐδαιμονίας, ἀλλ' ἐν αὐτῷ.*”

¹¹ Sen. *Ep. mor.* 75.18.

¹² Sen. *Ep. mor.* 31.3.

¹³ Sen. *Ep. mor.* 44.7.

¹⁴ Tab. Ceb. 26.1.

¹⁵ Tab. Ceb. 26.1.: „*ὑποδέξονται γὰρ αὐτόν ἀσμένως πάντες καθάπερ τὸν ἱατρὸν οἱ πάσχοντες.*”

¹⁶ Sen. *Ep. mor.* 72.6.: „*Dicam quomodo intelligas sanum: si se ipse contentus est, si confidit sibi, si scit omnia vota mortalium, omnia beneficia quae dantur petunturque, nullum in beata vita habere momentum*”

*ἐπιτύχη ἐκ προαιρέσεως συναντήσασα.*¹⁷ A Metanoia ugyanis kiragadja az embert az őt addig körülvevő rossz dolgok közül és elindítja az Igazi Nevelés felé. „*Ἐξαιρεῖ αὐτὸν ἐκ τῶν κακῶν καὶ συνίστησιν αὐτῷ ἑτέραν Δόξαν [καὶ Ἐπιθυμίαν] τὴν εἰς τὴν ἀληθινὴν Παιδείαν ἄγουσαν, ἅμα δὲ καὶ τὴν εἰς τὴν Ψευδοπαιδείαν καλουμένην.*”¹⁸ PRÄCHTER hasonló vonást feltételez Senecánál is: „*Intellego, Lucili, non emendari me tantum sed transfigurari*”²⁰ Vagyis a Metanoia szóval kifejezett bűnbánat/megbánás nem csak egy ad hoc jellegű cselekedet, hanem tudatosan vállalt tett, ami a gondolkodás teljes átalakítására vonatkozik. A párhuzam a *Tabula* és Seneca között szinte a szóhasználatban is tükröződik: emendari – *Ἐξαιρεῖ αὐτὸν ἐκ τῶν κακῶν*; transfigurari – *συνίστησιν αὐτῷ ἑτέραν Δόξαν [καὶ Ἐπιθυμίαν] τὴν εἰς τὴν ἀληθινὴν Παιδείαν ἄγουσαν*. Látható, hogy a Metanoia mindkét aspektusa megtalálható mind Senecánál, mind a *Tabula Cebe*tisben. Senecának ez a levele jól mutatja azt is, hogy annak, aki előrehaladt a bölcsességben, kötelessége, hogy társait segítse, hogy ők is fejlődhessenek. A *Tabulá*ban a Boldogság által megkoszorúzott embernek is hasonló a szerepe. Pierre HADOT írja le, hogy az antik filozófia lelki gyakorlatként fogható fel, amely mindig az önmagunkkal való folytonos szembenézésre készítet, hibáink állandó felülvizsgálatára és kijavítására. HADOT szerint a hellenisztikus, különösen az 1–2. századi filozófia közös jellemvonása ez, így elmondható, hogy ezen a ponton mindkét szerző a kor jellemző gondolatvilágát ragadja meg kissé eltérő módon, mégis érezhető a PRÄCHTER által felvetett hasonlóság.

Másik fontos allegóriája a *Tabula Cebe*tisnek a Tyché, vagyis a forgandó szerencse megtestesítője. A sztoikus filozófiában is fontos fogalom a műben is központi szereppel bír. Vak, őrjöngő és süket nőként ábrázolja, aki egy gömb alakú kövön áll, amely az ajándékainak instabilitását jelzi. Vele szemben a Paideiát négyzet alakú kövön ábrázolja, ezzel kiemelve a stabilitását, a Tychével való szembeállítását. Tyché fontos tulajdonsága, hogy ide-oda ajándékozza a javakat, de ugyanúgy el is veszi azokat. A *Tabula* allegóriájában a Daimón, mielőtt az ember belépne az életbe, megparancsolja neki, hogy mit és hogyan tegyen az életben, legfontosabb tanácsa azonban az, hogy ne bízunk a Tychében.²¹ Ez az aspektus lesz a legfontosabb a Senecával való összevetésben.

A Tyché negatív ábrázolása nem új keletű, a nagy drámaírók gyakorta negatív színben tűntetik fel, míg a római irodalomtörténetben Pacuviusnál olvasunk először negatív, a *Tabulá*éhoz nagyon hasonló leírást. Ennek ellenére az első századi filozófiai irodalomban találkozunk leggyakrabban a negatív Tyché-ábrázolással.²³ Dio Chrysostomos több beszédének központi témája a Tyché-ábrázolás, de Plutarchos is írt művet *Περὶ τύχης* címmel.

¹⁷ Tab. Ceb. 10.4.

¹⁸ Tab. Ceb. 11.1.

¹⁹ PRÄCHTER 1885. 75–76.

²⁰ Sen. *Ep. mor.* 6.1.

²¹ Tab. Ceb. 31.1.: „*Ταύτη κελεύει, ἔφη, μὴ πιστεύειν καὶ βέβαιον μηδὲν νομίζειν μηδὲ ἀσφαλὲς εἶναι, ὃ τι ἂν παρ’ αὐτῆς τις λάβῃ μηδὲ ὡς ἴδια ἡγεῖσθαι.*”

²² Pacuvius idézi Cicero, *Rhetorica ad Herennium* 2.36: „*Fortunam insanam esse et caecam et brutam perhibent philosophi // Saxoque instare globoso praedicant volubiles. // Insanam autem esse aiunt, quia atrox, incerta instabilisque sit, // Caecam ob eam rem esse iterant, quia nil cernat, quo sese adplicet, // Brutam, quia dignum atque indignum nequeat internoscere.*”

²³ Dio három beszédet is írt a *Tύχη*-ről: 64., 65., 66. Dio beszédeiben úgyszintén megjelenik a Fortuna kettős megítélésének kérdése, ám nála sokkal inkább az emberek véleményén van a hangsúly, nem pedig a Fortuna negatív természetén. Alapvetően jónak gondolja a Fortunát, de ahhoz, hogy ajándékaival élni tudjunk, erényekre van szükségünk.

Senecánál, elsősorban a Tychének a sztoikus filozófiában betöltött szerepe miatt gyakran találkozunk a vakszerencse, vagy sors fogalmával. Hogyha a Tyché, avagy Fortuna külső leírását nézzük, akkor a *Phaidra* című drámában találunk megfelelő párhuzamot, kiegészítve már a jellemzésével is: „*Res humanas ordine nullo // Fortuna regit sparsitque manu // munera caeca peiora fovens*”²⁴

A Tyché jellemző tulajdonságai közül többre is találunk párhuzamot Senecánál. Valamint arra is, hogyan kell vele szemben viselkedni. Fortuna ajándékainak ellen kell állni, semmibe kell venni, nem szabad a magunkénak gondolni. Seneca a következőt tanácsolja: „*vitae ... quae casus adtribuit; ad omne fortuitum bonum suspiciosi pavidique subsistite.*”²⁵ Az ellenállás fontossága több levélben is megjelenik: (ep. 18.6²⁶; ep. 63.7²⁷). A Fortunával szembeni ellenállás, annak lenézése a boldog élet alapfeltétele. A *Tabula Cebetis* is ezeket az erényeket fogalmazza meg a Fortunával szemben: ne bízzunk benne (*μη πιστεύειν*), ne gondoljuk sajátunknak az adományait (*μηδὲ ὡς ἴδια ἡγεῖσθαι*), közönyösen kell viselkedni vele szemben (*πρὸς τὰς παρ' αὐτῆς δόσεις ἴσους γίνεσθαι*). Seneca szerint a boldog élethez a következőkre van szükség: „*ad illud tantum animo sano et erecto et despiciente fortunam.*”²⁸ Ez a szöveghely megerősíti a Metanoia-allegóriánál mondottakat, hogy a boldogsághoz való eljutás előfeltétele a gyógyulás.

Seneca a *De constantia sapientis* című dialógusában leírja, hogy milyennek kell a bölcsnek lennie. Ebben a leírásban nagy szerepe van annak, milyen alapállást kell felvenni a Fortunával szemben. Nem kell neki hinni, szilárdnak kell maradni vele szemben, hiszen a bölcstől csak azt veheti el, amit adott, ám ami a boldogsághoz és a bölcsességhez szükséges, azt nem tudja elrabolni: „*Sapientem nihil perdere potest; omnia in se reposuit, nihil fortunae credit, bona sua in solido habet contentus virtute, quae fortuitis non indiget ideoque nec augeri nec minui potest; nam et in summum perducta incrementi non habent locum et nihil eripit fortuna nisi quod dedit; virtutem autem non dat, ideo nec detrahit: libera est, inviolabilis, inmota, inconcussa, sic contra casus indurata ut ne inclinari quidem, nedum vinci possit; adversus apparatus terribilium rectos oculos tenet, nihil ex vultu mutat sive illi dura sive secunda ostentantur.*”²⁹

Ahogy azt már említettem, a Daimón legfontosabb parancsa, hogy ne bízzunk a Tychében. A Daimón az első századi filozófiai irodalomban valamiféle istenséget jelöl, esetleg lelkiismeretet. Mindkettő lényege, hogy az embert jó irányba terelje, hogy védje és jó tanácsokkal lássa el. A *Tabula Cebetis*ben is a Daimón tanácsai segítik eligazodni az embert az életben. Senecánál is olvassunk a bennünk élő istenségről, ami véleményem szerint megfeleltethető a *Tabula Daimónjának*. Ilyen például a következő szöveghely: „*Bonus vero vir sine deo nemo est: an potest aliquis supra fortunam nisi ab illo adiutus exurgere? Ille dat consilia magnifica et erecta. In unoquoque virorum bonorum (quis deus incertum est) habitat deus.*”³⁰ Látható tehát, hogy a Tyché csak egy külső segítséggel, a Daimón jó tanácsa folytán győzhető le. Ahogy a *Tabulában* megfigyelhető: „*ὁ δὲ γέρων ὁ ἄνω ἐστηκὼς ἔχων χάρτην τινὰ ἐν τῇ χειρὶ καὶ τῇ ἐτέρα ὡσπερ δεικνύων τι,*

²⁴ Sen. *Phaidra* 979–981 sqq.

²⁵ Sen. *Ep. mor.* 8.3.

²⁶ „*In ipsa securitate animus ad difficilia se praeparet et contra iniurias fortunae inter beneficia firmetur.*”

²⁷ „*desine beneficium fortunae male interpretari: abstulit, sed dedit.*”

²⁸ Sen. *Ep. mor.* 9.13.

²⁹ Sen. *De constantia sapientis* 5.4.

³⁰ Sen. *Ep. mor.* 41.2.

οὗτος Δαίμων καλεῖται· προστάττει δὲ τοῖς εἰσπορευομένοις, τί δεῖ αὐτοὺς ποιεῖν, ὡς ἂν εἰσέλθωσιν εἰς τὸν Βίον· δεικνύει δὲ ποίαν ὁδὸν αὐτοὺς δεῖ βαδίζειν, εἰ μέλλουσι σώζεσθαι ἐν τῷ Βίῳ.”³¹ Itt is lényeges momentum az istenség tanácsadása. A mutat, parancsol és kell szavak halmozása a Daimón szerepének fontosságát és megkerülhetetlenségét hangsúlyozza, hiszen nélküle teljesen eltévedne az életben. Ebben az értelemben a Daimón valóban felfogható védőangyalként, istenként is, ahogy Senecánál olvashatjuk.

Seneca több ízben is felteszi a kérdést, hogy mi a jó és mi a rossz: „*Quid ergo est bonum? rerum scientia. Quid malum est? rerum imperitia.*”³² Vagyis a jó a tudás, a rossz pedig a tudatlanság. Ahogy a *Tabula Cebeitis*ben is azt olvassuk, hogy a tudatlanság a legnagyobb veszély, ami az embert fenyegeti és pusztítja egész életén át, ahogy a szfinx³³ teszi az áldozataival. A legfőbb jó pedig az, amely a Paideia ajándékként kerül az ember birtokába, vagyis a hasznos dolgok tudása: „*νῦν δὲ ἀπειληφῶς τὴν ἐπιστήμην τῶν συμφερόντων αὐτὸς τε καλῶς ζῆ.*”³⁴ A Daimón tanácsai között is ezt találjuk, hogy a Paideia ajándéka nem más, mint a hasznos dolgok tudása: „*Ἡ ἀληθὴς ἐπιστήμη τῶν συμφερόντων, ἔφη, καὶ ἀσφαλῆς δόσις καὶ βεβαία καὶ ἀμεταμέλητος.*”³⁵ A hasznos dolog pedig az, ahogy a *Tabula* későbbi szakaszaiból megtudjuk, hogy felismerjük a dolgok semleges voltát, hogy se nem jók, se nem rosszak.

A *Tabula Cebeitis*ben, a mű végi szókratikus dialógusban felfedezhetőek a sztoikus filozófiával való hasonlóságok. A *Tabula* alkotója jó, rossz és semleges (a sztoikus terminus, az *ἀδιάφορον* mellőzésével, se nem jó és se nem rossz dolgoknak mondja) dolgokról értekezik, bizonyítván, hogy az olyan dolgok, mint az élet, a halál, az egészség, a betegség vagy éppen a gazdagság se nem jó, se nem rossz dolgok. Seneca a 31. erkölcsi levélben így írja le a sztoikus maximát: „*fieri enim non potest ut una ulla res modo mala sit, modo bona, modo levis et perferenda, modo expavescenda.*”³⁶ Véleménye szerint egy dolog nem lehet egyszerre jó is, meg rossz is. A *Tabula* szókratikus dialógusa Senecának ezt a tételt igyekszik bizonyítani, mikor az élet és a halál jó vagy rossz voltát cáfolja, és sorolja őket a semleges dolgok közé: „*ἀδύνατον τὸ αὐτὸ πρᾶγμα κακὸν καὶ ἀγαθὸν εἶναι. τοῦτο μὲν γὰρ καὶ ὠφέλιμον καὶ βλαβερὸν ἂν εἴη καὶ αἰρετὸν καὶ φευκτὸν τὸ αὐτὸ πρᾶγμα αἰ.*”³⁷ A *Tabula Cebeitis* ezen mondata szinte szó szerint megegyezik a Seneca által leírtakkal.

Nem csak az életről és a halálról bizonyítja be a *Tabula* ismeretlen szerzője, hogy se nem jó, se nem rossz, hanem a gazdagságról is bebizonyítja, hogy a semleges dolgok körébe tartozik. Minden azon múlik, hogy jól vagy rosszul használjuk-e a rendelkezésünkre álló lehetőségeket. Amikor a gazdagság semleges voltára keresünk párhuzamot Senecánál, többet is találunk. A 87-es erkölcsi levélben például így beszél a gazdagságról: „*Bonum ex malo non fit; divitiae*

³¹ Tab. Ceb. 4.3.

³² Sen. Ep. mor. 31.6.

³³ Tab. Ceb. 3.2–3: „*ἢ γὰρ ἀφροσύνη τοῖς ἀνθρώποις Σφίγξ ἐστίν. αἰνίττεται δὲ τάδε, τί ἀγαθόν, τί κακόν, τί οὔτε ἀγαθόν οὔτε κακόν ἐστίν ἐν τῷ βίῳ. ταῦτ' οὖν ἐὰν μὲν τις μὴ συνιῆ, ἀπόλλυται ὑπ' αὐτῆς, οὐκ εἰσάπαξ, ὥσπερ ὁ ὑπὸ τῆς Σφιγγὸς καταβρωθεὶς ἀπέθνησκεν, ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ἐν ὄλῳ τῷ βίῳ καταφθείρεται καθάπερ οἱ ἐπὶ τιμωρία παραδιδόμενοι.*”

³⁴ Tab. Ceb. 25.3.

³⁵ Tab. Ceb. 32.2.

³⁶ Sen. Ep. mor. 31.3.

³⁷ Tab. Ceb. 37.1.

*fiunt autem ex avaritia; divitiae ergo non sunt bonum.*³⁸ Ez a Seneca-hely teljes mértékben meg-
egyezik a *Tabula Ceбетis* 41.1-el: „*Εἰ τοίνυν γίνεται ἐκ κακοῦ ἀγαθὸν μηδὲν, ὡσπερ εἰκός,
πλοῦτος δὲ γίνεται ἐκ κακῶν ἔργων, ἀνάγκη μὴ εἶναι ἀγαθὸν τὸν πλοῦτον.*” Mindkét szer-
ző érvelése azon alapszik, hogy a vagyon rossz dolgokból, cselekedetektől is származhat,
így jónak semmiképpen sem tekinthetjük. A következő szöveghelyen ugyanezt az érvelést pél-
dával is alátámasztja: „*πλοῦτον δὲ ἔστι πολλοὺς κτησαμένους ἰδεῖν ἐκ κακῶν καὶ αἰσχροῶν
ἔργων, οἷον λέγω ἐκ τοῦ προδιδοῖναι καὶ ληΐζεσθαι καὶ ἀνδροφονεῖν καὶ συκοφαντεῖν καὶ
ἀποστερεῖν καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν καὶ μοχθηρῶν.*”³⁹ Ez nagy hasonlóságokat mutat azzal,
amit Seneca 87-es levelében olvashatunk: „*Quod contemptissimo cuique contingere ac turpissimo
potest bonum non est; opes autem et lanistae contingunt; ergo non sunt bona.*”⁴⁰ PRÄCHTER
arra a következtetésre jut ezen szöveghelyek elemzésekor, hogy bár az érvelés eredetileg Platónról
származik, ám mégis a Sztoa filozófusainál találjuk ebben a formában.

A Daimón tanácsokkal látja el az embert a *Ψευδοπαιδεία*-t illetőleg. A szabad művészeteket
(*ἐγκύκλιος παιδεία*) megszemélyesítő *Ψευδοπαιδεία* szerepe fontos és szükségszerű az ember
boldogsághoz vivő útján, de a Daimón tanácsa alapján végcélnak semmiképpen se tekintsük.
A *Ψευδοπαιδεία* követőinek jellemzését ismerjük fel Seneca 59. erkölcsi levelében, mikor arról
értekezik, hogy kinek mi az öröm illetve gyönyörforrás: „*alius ex studiorum liberalium vana
ostentatione et nihil sanantibus litteris.*”⁴¹ Vannak tehát olyanok, akiknek a tanulás azért okoz
gyönyört, hogy tudásukkal hengejjenek. Hasonlóan negatív hangvételű Seneca 88. erkölcsi levele,
melyben a szabad művészetek hasznáról és káráról elmélkedik. A *Tabula Ceбетis* hasznosnak
mondja ezeket a művészeteket, szükségesnek, hogy hamarabb elérjük az Igaz Nevelést és
a Boldogságot, amelyet azonban enélkül is el lehet érni, tehát nincs semmilyen szerepe az ember
jobbá válásában. Seneca a szabad művészetek hasznosságát-szükségességét a következő hason-
lattal világítja meg: „*Quia nec sine cibo ad virtutem pervenitur; cibus tamen ad virtutem non pertinet;
ligna navi nihil conferunt, quamvis non fiat navis nisi ex lignis: non est, inquam, cur aliquid putes
eius adiutorio fieri sine quo non potest fieri.*”⁴² A szabad művészetek (ezzel együtt a túlságosan
hatalmas tudás felhalmozásának) elítélése jellemző volt a sztoikus filozófiára, minden bizonnyal
cinikus hatásra. Éppen ezért alakult ki a kutatásban az a nézőpont, hogy a *Tabulát* sztoikusnak
tartásák, amelyik részben cinikus elemeket is tartalmaz. Ezt mondja Alfred STÜCKELBERGER is,
aki Seneca 88. erkölcsi leveléhez írott kommentárjában szoros kapcsolatot vélt felfedezni a *Tabula*
és Seneca között, amelyet a következő párhuzamos szöveghelyekkel igazol:⁴³

Ep. mor. 88.31. „*cum dicatis*” inquit „*sine liberalibus studiis ad virtutem non <posse> perveniri,
queammodum negatis illa nihil conferre virtuti?*”

Tab. Ceb. 33.4. „*Πότερον δὲ ἀνάγκη ταῦτα λαβεῖν, εἰ μέλλει τις ἤξειν πρὸς τὴν ἀληθινὴν
Παιδείαν; ἢ οὐ;*”

³⁸ Sen. *Ep. mor.* 87.22.

³⁹ Tab. Ceb. 40.3.

⁴⁰ Sen. *Ep. mor.* 87.15.

⁴¹ Sen. *Ep. mor.* 59.15.

⁴² Sen. *Ep. mor.* 88.31.

⁴³ STÜCKELBERGER 1965. 37.

Ep. mor. 88.32. „*potest quidam etiam illud dici, sine liberalibus studiis venire ad sapientiam posse.*”

Tab. Ceb. 33.5. „*Ἔστι γὰρ καὶ ἄνευ τούτων βελτίους γενέσθαι, ὅμως δὲ οὐκ ἄχρηστα κάκεῖνά ἐστιν.*”

Ep. mor. 88.20. „*ad alia multum, ad virtutem nihil* [sc. conferunt artes liberales]”

Tab. Ceb. 33.4. „*πρὸς δὲ τὸ βελτίους γενέσθαι οὐδὲν συμβάλλεται ταῦτα.*”

A STÜCKELBERGER által összehasonlított szöveghelyek jól mutatják, hogy nem csak mondanivalóban, de nyelvi szerkesztés tekintetében is szoros kapcsolat áll fenn Seneca és a *Tabula Cebetis* között.

Ugyanígy a 88. erkölcsi levélben van Senecának a következő mondása, mellyel azt illusztrálja, hogy a szabad művészetek, a tudás (többségében felesleges) felhalmozása nem segít abban, hogy olyan fontos dolgokat tudjunk, hogyan fékezzük vágyainkat, hogy meneküljünk a félelemtől stb. Vagyis a tudás felhalmozása nem csökkenti a tudatlanságot: „*Quae quisquis ignorat, alia frustra scit.*”⁴⁴

Seneca több levelében is beszél Sextiusról, aki első rómaiként alapított filozófiai iskolát, sztoikus és pythagoreus tanításokra építve. Seneca szavaiból kiolvasható, hogy mennyire fontos példaként áll előtte Sextius. A róla adott jellemzése teljesen alkalmassá teszi arra, hogy ő legyen a *Tabula Cebetis* eddig ismeretlennek mondott szerzője. Római létére görögül⁴⁵ írt, használt allegóriákat,⁴⁶ a következő idézetek pedig könnyen vonatkozhatnak a *Tabula Cebetis*-re: „*cum legeris Sextium, dices, »vivit, viget, liber est, supra hominem est, dimittit me plenum ingentis fiduciae.«*”⁴⁷ A *Tabula Cebetis* fő mondanivalója éppen ez, hogy önmagunkban legyen bizalmunk és akkor boldogok leszünk. A másik idézet szerint Sextius úgy mutatja be a boldog élet nagyszerűségét, hogy hiába van magasan, mégis elérhető: „*Nam hoc quoque egregium Sextius habet, quod et ostendit tibi beatae vitae magnitudinem et desperationem eius non faciet: scies esse illum in excelso, sed volenti penetrabilem.*”⁴⁸ Mindez nagyon hasonló ahhoz, hogy a *Tabulában* a Boldogság egy hegy tetején trónol, oda kell eljutnia az embernek. Véleményem szerint ezen érvek alapján akár Sextius is lehetett a *Tabula* szerzője, ám amíg nincsen egyértelmű bizonyíték, mindez csak hipotézis marad.

Ahogy a felvázolt párhuzamos szöveghelyekből látszik, komoly egyezéseket találunk a *Tabula Cebetis* és Seneca művei között. Nem eldönthető, hogy az átvételek milyen irányúak, vagy éppen közös forrásra támaszkodnak (például az imént említett Sextiusra), vagy pedig a fentebb vázolt problémafelvetések az első-második századi filozófiai irodalom toposzai voltak. A kutatásom további célja, hogy a *Tabula Cebetis*-ben felvázolt gondolatokat összevegyem az első-második századi filozófiai irodalom alkotásaival, hogy a párhuzamos szöveghelyeket feltárva pontosítsam a *Tabula* helyét az irodalom- és filozófiatörténetben.

⁴⁴ Sen. *Ep. mor.* 88.4.

⁴⁵ Sen. *Ep. mor.* 59.7.: „*Sextium ecce cum maxime lego, virum acrem, Graecis verbis, Romanis moribus philosophantem.*”

⁴⁶ Sen. *Ep. mor.* 59.7.: „*Movit me imago ab illo posita: ire quadrato agmine exercitum, ubi hostis ab omni parte suspectus est, pugnae paratum. 'Idem' inquit 'sapiens facere debet: omnis virtutes suas undique expandat, ut ubicumque infesti aliquid orietur, illic parata praesidia sint et ad nutum regentis sine tumultu respondeant.*”

⁴⁷ Sen. *Ep. mor.* 64.3.

⁴⁸ Sen. *Ep. mor.* 64.5.

FELHASZNÁLT IRODALOM

FITZGERALD, J. – WHITE, M. (1983): *The Tabula of Cebes*. Chico.

HAASE, F. (2011, szerk.): *L. Annaei Senecae opera quae supersunt. Volumen III*. De Gruyter.

HADOT, P. (2010): *A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*. Budapest.

HIRSCH-LUIPOLD, R. (2005, szerk.): *Die Bildtafel des Kebes. Allegorie des Lebens*. Darmstadt.

JOLY, R. (1963): *Le tableau de Cebes et la philosophie religieuse*. Brüsszel.

KAPITÁNYFY I. – SZEPESSY T. (2013, szerk.): *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*. Budapest.

LONG, A. A. (1998): *Hellenisztikus filozófia*. Budapest.

PRÄCHTER, K. (1885): *Cebetis Tabula quam aetate conscripta esse videatur*. Marburg.

PRÄCHTER, K. (1893, szerk.) *Κέβητος πίναξ*. Cebetis Tabula. Lipcse.

STÜCKELBERGER, A. (1965): *Senecas 88. Brief. Über Wert und Unwert der freien Künste*. Heidelberg.

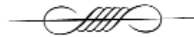
ILLÉS IMRE ÁRON PHD

graeculus@gmail.com

egyetemi adjunktus (SZTE BTK Ókortörténeti Tanszék)

Troesmis város törvénye a Kr. u. 2. század végéről

The Municipal Charter of Troesmis
from the End of the 2nd Century AD

ABSTRACT

The fragments of the *lex municipalis Troesmensium* – two almost intact bronze tablets – were found by illegal treasure-hunters in 2002 and were reclaimed by the Romanian state in 2015. The complete text with introduction, commentaries and German translation was published in 2016. This small contribution contains the Hungarian translation of the text with introduction, short commentaries and some suggestions for the better understanding of the charter.

KEYWORDS

municipal charter, municipal law, Troesmis, *lex municipalis Troesmensium*

DOI 10.14232/belv.2019.1.6 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Illés Imre Áron (2019): Troesmis város törvénye a Kr. u. 2. század végéről. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 89–99. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A római birodalom területéről számos városi törvényt ismerünk,¹ eloszlásuk azonban meglehetősen egyenetlen: a jelentősebb töredékek kivétel nélkül a Kr. e. 1. és Kr. u. 1. századból származnak, területileg pedig Italiából és különösen Hispaniából – az egyetlen kivétel sokáig a lauricum-i töredékek voltak a Severus-korból. Éppen ezért nehéz megítélni, hogy mennyire voltak ezek a törvények standardizáltak birodalmi szinten, hiszen a ránk maradt töredékekben igen komoly hasonlóságokat találunk – a flaviusiaknak pl. ugyanaz a mintaszöveg szolgált alapul –, kérdés azonban, hogy e hasonlóságot a forrásaink térben és időben közeli volta magyarázza-e, vagy más korban és más területeken is ilyen uniformizáltak voltak a városi törvények. Éppen ezért különösen nagy jelentősége van minden olyan városi törvénytöredéknek, amely a fenti tér- és/vagy időbeli határokon kívülről származik, az utóbbi években ilyen volt a *fragmentum Segusinum*² Észak-Italiából, amelynek egyik töredéke a *lex Irnitana* 87. *caput*jával mutat egyezéseket, vagy a jóval kisebb, de egyértelműen városi törvényként azonosítható töredékek *Colonia Ulpia Traiana Ratiariából*.³ A *lex Irnitana* 1981-es megtalálása és 1986-os publikálás óta a legnagyobb jelentősége mégis talán a troesmisi töredékeknek van.

A két bronztáblát 2002-ben találták Romániában s lopták el azonnal az ókori Troesmis területéről,⁴ majd az Egyesült Államokat is megjárva 2015-ben kerültek vissza Romániába. Közben az eBay és az FBI lopott műkincs körözési adatbázisának segítségével bizonyos információk már napvilágot láttak, s 2013 óta már tudományos publikációk is jelentek meg, ezek közül legfontosabb Eck 2016a, amely közli a szöveget szövegghű átírásban és javított formában is, bevezetővel, kommentárral és a korábbi irodalommal együtt.⁵

A lelet két nagyobb bronztáblából áll: az A tábla 66 × 54,5 × 0,6 cm-es és 26,41 kg, míg a B tábla 59,5 × 50 × 0,6 cm-es⁶ és 23,6 kg. Mindkét tábla nagyon jó állapotban maradt fent, csak a B tábla bal alsó sarkán van egy törés, s ugyanezen tábla utolsó néhány sora a felület sérülése miatt alig olvasható. A nyomokból ítélve a két táblát egy keret szegélyezte, ez bevett gyakorlat a hasonló bronztábláknál, a táblákon rögzítésre szolgáló lyukakat nem találunk,⁷ elképzelhető, hogy nem szegekkel vagy kampókkal voltak rögzítve, hanem habarccsal.⁸ Az ilyen törvénytáblákat ugyanis a város egy forgalmas helyén kellett kifüggeszteni,⁹ valószínűleg egy középület falára. A táblákon

¹ A városi törvényekhez rövid magyar összefoglaló további irodalommal: Illés 2011. 8–13. A *lex Irnitana* (*Irn*) és *Malacitana* (*Mal*) magyar fordítását l. Illés 2007, a *lex Ursonensis* és a *Tabula Heracleensis* magyarul l. JANZSÓ – SZABÓ 2009.; a *Digesta* (*Dig.*) vonatkozó részeinek fordítása Illés 2013.

² LETTA 2007.

³ ECK 2016b.

⁴ Az illegális ásatás és a lopások nem egyediek, az eddig előkerült legnagyobb városi törvénytöredéket, a *lex Irnitana*t is illegális kincsvadászok találták, hivatásos régészek csak egy kocsmái mendemondából értesültek róla, s sikerült végül összegyűjteniük a töredékeket, sőt a lelőhelyet is azonosították, l. FERNÁNDEZ – DEL AMO 1990. 9skk. Az innenonnan a múzeumokba került apróbb töredékek esetében – ahol a város neve nem azonosítható – különösen nagy gondot okoz a származási hely azonosítása (vö. CABALLOS RUFINO – FERNÁNDEZ GÓMEZ 2002 és 2005). De olykor még nagyobb töredék esetében is vitatott a származási hely, pl. az ún. *lex Italicensis* lehet, hogy nem is Italica városához tartozott (CANTO 1986, GONZÁLEZ 1987).

⁵ ECK 2016a, CÍRJAN 2016. 289.

⁶ Sajátos jellemzője a tábláknak, hogy három 0,2 cm-es rétegből állnak.

⁷ A *lex Irnitana* esetében pl. a felső és alsó szegélyen 3-3 lyuk szolgált a rögzítésre, l. FERNÁNDEZ – DEL AMO 1990. *passim*.

⁸ ECK 2016a. 570–575.

⁹ *Irn*. 95.

28 ill. 30 sornyi szöveg van. Az A táblán a 11. fejezet (*caput*) olvasható, amely a követek városi ügyben történő kiküldését tárgyalja és a *lex Irnitana* G fejezetével állítható párba, a *caput* vége sajnos hiányzik. A B táblán egy *caput* vége olvasható, amely azt szabályozta, hogy kik indulhatnak a választásokon (~ *Mal.* 54.) és a 28. *caput* eleje, amely a szavazás menetét írta elő (~ *Mal.* 55). A 11. *caput* sokkal részletesebb, mint a flaviusi megfelelője. Tekintve, hogy a két teljes táblán összességében kevesebb mint egy-egy *caput* olvasható (az A-n egy *caput* eleje, a B-n egy *caput* vége, és egy másik legeleje), a törvény teljes formájában meglehetősen sok táblából állhatott: Eck becslése szerint legalább 50 tábla, 25 méter hosszan kiállítva, később ezt módosította a sokkal valószínűbb minimum 100 tábla, 50 méter hosszúságra, ami persze óriási anyagi kiadással is járt.¹⁰

Az ellopott és utólag megkerült leletek esetében elsődleges probléma a lelőhely azonosítása, itt szerencsére ez nem kérdés, a töredékek szövegében szerepel ugyanis a város teljes neve *municipium Marcum Aurelium Antoninum et Lucium Aurelium Commodum Augustum Troesmensium*, azaz a bronztáblákon Troesmis város törvénye volt olvasható. A név pedig a keltezését is lehetővé teszi, mivel a városok azoknak az uralkodóknak a nevét vették fel, akik (újja)alapították őket vagy megváltoztatták a státuszukat, ez esetben a korábbi *canabae* és *vicus* vált *municipiummá*. Troesmis tehát akkor vált *municipiummá*, amikor Commodus már társuralkodó és Augustus volt, de Marcus Aurelius is uralkodott még. Commodus 177 közepén vált Augustusszá, Marcus pedig 180. március 17-én halt meg, így a *municipiummá* válás és a törvény kibocsátása 177 közepe és 180 márciusa között történt. Hipotetikusan ezt tovább szűkíthetjük, mivel Marcus és Commodus 178 augusztus elején indultak a második germán hadjáratukra, s ekkor a Duna mellett talán szélesebb városszervező tevékenységet is folytattak,¹¹ mindenesetre a közelben voltak.¹² A település romanizációját elősegítette, hogy 162-ig itt állomásozott a *legio V Macedonica*, s 165-ben – a parthus hadjárat után – ismét visszatértek a környékre, amelyet végül 168-ban hagytak el végleg. A *legiótábor* melletti *canabae*, ahol a *veteranusok* letelepedtek és ahol a katonák „családtagjai” éltek, egyértelműen romanizált település volt, de az lehetett a közeli falu (*vicus*) is, mivel vezető rétegük – a feliratok tanúsága alapján – nagy mértékben megegyezett. Miután a *legio* távozott, e települések ügyes bajos dolgaikkal már nem fordulhattak a *legio* tisztjeihez, s ezért kérhették *municipiummá* nyilvánításukat az uralkodó(k)tól, hogy megfelelő autonómia birtokában saját ügyeiket intézhessék (pl. helyi bíráskodás).¹³

Érdemes megjegyezni, hogy Eck a *municipiummá* válást és a törvény kibocsátását teljesen összemossa és azonos aktusnak tekinti, lehet, hogy joggal, de fontos hangsúlyoznunk, hogy e kérdés nem ennyire egyszerű, a *lex Irnitana*ban vannak például nyomok, amelyek a városi törvény kibocsátása előtt már hivatalosan fennálló római típusú városi intézményekre utalnak.¹⁴

A teljesség igénye nélkül lássunk néhány rövid példát arra, hogy milyen új információkkal szolgálhatnak e troesmisi töredékek. Fontos felhívni a figyelmet azokra az információkra, amelyekről eddig nem volt tudomásunk. Ilyen például a helyi papi hivatalra pályázók számára előírt

¹⁰ Eck 2014. 88; Eck 2016a. 601. Összehasonlításképpen: a *lex Irnitana* összesen 97 *caput*ból állt tíz táblán, a *lex Ursonensis*nek pedig a 134. *caput*nál szakad meg a szövege.

¹¹ ĆIRJAN 2016. 295–296.

¹² Eck 2016a. 582–584., a dátumokhoz l. KIENAST 2004.

¹³ Eck 2016a. 582–584.

¹⁴ E meglehetősen vitatott kérdéshez l. pl. GARCÍA FERNÁNDEZ 1995.

minimális 35 éves kor, ill. hogy e papi hivatal is talán csak egy éves időtartamra volt elnyerhető (*flaminatus?*). A korábbi forrásaink fényében nem csak a 35 éves kor tűnik szokatlannak – a hivatalokra 25 ill. 30 év volt a korhatár –, hanem az, hogy egyáltalán életkorhoz kötik a helyi papi pozíciók betöltését.¹⁵ Komoly jelentősége lehet Augustus családjogi törvényei előkészületeinek és előzményeinek feltárásában a B táblán említett *commentarius*nak.¹⁶

A városi törvények kutatását tekintve legnagyobb hatása a korábban is ismert törvényekkel, elsősorban a *lex Malacitanával* és *Irnitanával* való összevetésnek lehet, az új töredékek ugyanis sokban hasonlítanak a fentiekre – szó szerinti egyezések is vannak –, csak azoknál olykor jóval részletesebbek. A *lex Iulia municipalist*, vagy egyáltalán egy általános *lex municipalis generalist* érintő régi vita is feléledhet, hiszen mindkét fél kaphat az új töredékekből municiót saját véleménye alátámasztására,¹⁷ de ennek tisztázása további kutatásokat igényel.

A TÖRVÉNY SZÖVEGE¹⁸

A tábla

XI. fejezet (kaput):¹⁹ A követek kiküldetéséről és a mentességek elfogadásáról²⁰

Amikor a troesmisiek *Marcum Aurelium Antoninum Augustum*²¹ *municipiuma*²² polgárainak

¹⁵ Eck 2016a. 589–593, Eck 2014. 81–82.

¹⁶ Vö. Eck 2016a. 601–605.

¹⁷ A fő kérdés a különbségek és hasonlóságok értelmezése, pl. d’Ors és követői szerint egy Augustus által kibocsátott városi törvény szolgált alapul a későbbi városi törvényeknek, ők hivatkozhatnak arra, hogy ha nincs ez az Augustus-kori minta, miért szerepelnek ilyen hangsúlyosan még a 2. század végi törvényekben is e családjogi rendelkezések (persze ez magyarázható esetleg az augustusi törvényhozás vitathatatlanul jelentős hatásával is). A másik oldal viszont azzal érvelhet, hogy ha ezen augustusi törvény hatása valóban ilyen nagy volt, akkor miért nem szerepelnek ezek az utalások a flaviusi törvényekben (amit persze ismét lehet azzal magyarázni, hogy a flaviusi törvényeket latin *municipium*oknak szánták, míg Troesmis római jogú város volt, bár ez a feltételezés sem problémamentes, vö. MENTXAKA 2017.) A *lex generalisszal* kapcsolatos legújabb összefoglalás: PINTO DE BRITTO 2014. A *lex Troesmensium* flaviusi törvényekkel való hasonlóságához, a jogi hagyományban elfoglalt helyéhez és az elveszett részek tartalmi rekonstrukciójához l. Eck 2016a. 596–601.

¹⁸ A latin szöveget apparátussal, kommentárral l. Eck 2016. A fordítás során – a bevett gyakorlatnak megfelelően – nem jelzem az apróbb szövegjavításokat, csak szemléltetésként térek ki néhány jelentősebbre. A szövegnek eddig német (Eck 2016a. 581–582) és angol (CIRJAN 2016. 294) fordítása van, utóbbi rendkívül zavaros, olykor az alapvető nyelvtani szabályokat és a szöveg összefüggéseit is figyelmen kívül hagyja.

¹⁹ A témához általában magyarul l. TAKÁCS 2013, részletesen: LANGHAMMER 1973. 126skk., *Irn. F–I, Dig. 50.7*, kommentár: Eck 2016a. 584–588.

²⁰ A táblán EXCUSATIONIB(us) OMNIBUSQ(ue) ACCIPIENDIS szerepel („a mentességek és minden elfogadásáról”), s bár ez nyelvtanilag nem helytelen, az OMNIBUSQ értelmileg felesleges, valószínűleg az előző szó ONIB végződését ismételte meg hibásan a véső vagy a másoló. CIRJAN a latin szövegből ugyan kizárja az OMNI-t, fordításában mégis szerepel az (*all*). A kéziratos szöveghagyományra jellemző hibákhoz magyarul l. WEST 1999. 19skk., e hibatípusok jelentős része a feliratokon is előfordul.

²¹ A római városok gyakran viseltek melléknévet, melyet a várost alapító vagy a város státuszát megváltoztató uralkodó nevéből képezték. Urso város „hivatalos” neve *colonia Genetiva Iulia* volt, a Iulia nevet a dictator C. Iulius Caesartól kapta, aki újjraalapította a várost. De számos flaviusi város is volt Hispaniában – pl. *municipium Flavium Irnitatum* –, mivel a Flaviusok mozdították elő a hispaniai városok fejlődését: Vespasianustól kaptak latin jogot, Domitianustól pedig törvényt. Troesmis teljes neve azonban meglehetősen egyedi, nemcsak az aktuális uralkodó *gentiliciumát* használták fel, hanem Marcus Aurelius és fia, Commodus teljes nevét: *municipium Marcum Aurelium Antoninum et Lucium Aurelium Commodum Augustum*. Nem csoda, hogy az eddig ismert forrásokban e teljes névelem nem fordult elő s itt is csak egy rövidebb alak szerepel, a teljes csak a későbbiekben, vö. Eck 2014. 79.

(*municipes*)²³ közös ügye miatt egy vagy több követet kell valahova küldeni, akkor a *duumvirek*²⁴ közül, akik az igazságszolgáltatás élén állnak, mindketten, vagy csak az egyikük, terjessze az összeírt *decuriók*²⁵ elé, hogy hány követet, és hova kell küldeni, valamint hogy a követeknek mikor kell indulni.²⁶

Mikor így előterjesztették,²⁷ hogy hány követet, milyen ügyben (kell küldeni)²⁸ és mely napon induljanak útnak azok, akiket kiküldenek,²⁹ (és) az összeírt *decuriók* erről határoztak, akkor arról a nappal, amelyiken a követeknek el kell indulni, úgy kell határozatot hozni, hogy legalább négy nappal előtte³⁰ azoknak,³¹ akik a kiküldetésre fognak menni, vagy az ő meghatalmazottaiknak

²² *Municipium*: a római városok egyik legfontosabb típusa, korábban már létező település római mintára történő át-szervezésével jött létre, általában a már megindult romanizáció elismeréseképpen, l. SZABÓ 2001, LANGHAMMER 1973. 7skk. Troemis esetében a régi *legiotábor* melletti *canabae* és *vicus* összeolvadásából jöhetett létre a *municipium*, vö. ECK 2016a. 583–584.

²³ A római birodalomban meg kell különböztetnünk a birodalmi és a helyi polgárjogot. Birodalmi szinten beszélhetünk római, latin és peregrinus jogállásról, ez a helyi követségek és választások során nem játszott szerepet. A birodalmi polgárjogtól független a helyi polgárjog, azaz hogy egy személy az adott város polgára-e: a teljes jogú polgárok a *municipes* (*coloniában colonusok*), akik a származási helyüknek (*origo*) megfelelő városban éltek, aktív és passzív választójoggal is rendelkeztek egyéb jogaik és kötelezettségeik mellett. Mellettük voltak, akik életvitelszerűen egy város területén éltek – azaz lakóhellyel (*domicilium*) rendelkeztek –, de nem voltak az adott település teljes jogú polgárai (*incola*), ők tisztséget nem viselhettek, de a választásokon részt vehettek (a *lex Malacitana* 53. alapján azonban csak egy szavazóközteretbe osztották be az összes *incolát*, hogy esetleges túlsúlyuk kevésbé érvényesülhessen), s a teljes jogú polgárok számos kiváltságával és kötelezettségével rendelkeztek, vö. ILLÉS 2017 és LANGHAMMER 1973. 25skk.

²⁴ *Duumvir* ill. *duumvir iure dicundo*: a legmagasabb rangú városi tisztviselő, „polgármester”, mint neve is mutatja (*duo* ~ kettő, *vir* ~ férfi), mindig ketten voltak. A teljes névalakban szereplő *iure dicundo* az igazságszolgáltatási jogra utal, amely az egyik legfontosabb feladatuk volt, emellett ők vezették a városi tanács üléseit és a választásokat, felügyelték a többi tisztségviselőt és a tanács határozatainak a végrehajtását, az állami bevételek bérbeadását stb., vö. *Irn.* 18 és *passim*, SZABÓ 2001b, LANGHAMMER 1973. 62skk.

²⁵ *Decurio* ~ a városi tanács, a helyi „*senatus*” tagja, a város legtekintélyesebb és legvagyonosabb, többnyire hivatalt viselt polgárai, a várost érintő ügyekben és gyakran magánjellegű kérdésekben is (pl. rabszolga-felszabadítás jogossága, *Irn.* 28) ők döntöttek. A testületről és működéséről l. *Irn.* 30-F, SZABÓ 2001c, LANGHAMMER 1973. 188skk.

²⁶ CÍRJAN itt és a továbbiakban következetesen a követség időtartamaként fordítja az időmeghatározást (*for how many days they should be sent away ... how many days their trips should last*), valójában a latin *quo die exire oportere* kifejezésben az *ablativus* egyértelműn időpont („*mely napon kell indulni*”), az időtartamot *accusativus* fejezné ki. Az adott összefüggésben értelmileg is sokkal fontosabb, hogy mikor kell indulniuk, hiszen a fejezet vége a követségek *alóli* mentességet tárgyalja, a követségek időtartamának viszont inkább a követségek *miatti* mentességek esetben van jelentősége (ehhez l. Dig. 50.7).

²⁷ CÍRJAN a *relatum erit*-et hibásan *decided*-nek fordítja, pedig a *referre* csak az előterjesztésre vonatkozik, a későbbi *consuerint* foglalja magában a döntést.

²⁸ Elvileg értelmezhető úgy is, hogy hány követnek, milyen ügyben és mely napon kell útnak indulni, mivel azonban az előzőekben és a későbbiekben is az *exire* (~elmegy, elindul) mellett szerepel a *mittere* (küld) megfelelő alakja is, itt ez logikus kiegészítésnek tűnik, bár a kiadók nem teszik meg.

²⁹ CÍRJAN szerint itt hoznak döntést a követek személyéről is, valójában itt még csak a létszám, az ügy és az időpont szerepel, a *qui legati sunt* egyszerű vonatkozó mellékmondat.

³⁰ A latinban az ötödik nap előtt (*ante diem quintum*) szerepel, mivel azonban a római számítás inkluzív, a mi fogalmaink szerint négy nappal előtte (ti. az előtt, hogy a követeknek el kell indulniuk, l. lent).

³¹ CÍRJAN teljesen összekavarja a mondat értelmét, szerinte a követségbe készülők tesznek nyilatkozatot a procuratoraikról (*those who are ready to go as ambassadors, must announce their procurators at home or proclaim them in a public speech*), itt talán arra gondolhat, hogy mivel követségbe mennek és nem tudják intézni a saját ügyeiket, nyilvánosan *procuratorokat* neveznek ki, akik helyettük – követi idejük alatt – intézik az ügyeiket. Ezzel szemben a latin szöveg nyelvtanilag világos: *iis ... procuratoribusve eorum ... denuntiari* (CÍRJAN a latin szövegében nem javítja a hibás *denuntiare* alakot *denuntiari*-ra, vö. ECK 2016a. 577) ~ „*nekik vagy a procuratoraiknak vigyék hírül*”, a rendelkezés célja pedig, hogy a leendő követeket időben hivatalosan értesítsék erről, ha őket nem tudnák elérni, akkor a *procuratoraikat*, ha őket sem, akkor ezt azzal pótolják, hogy nyilvánosan kihirdetik a követi megbízás tényét, hasonló eljáráshoz l. pl. a *Tabula Heraclensis* 32skk.

(*procurator*)³² az otthonukba³³ vigyék hírül vagy egy gyűlésen hirdessék ki ezt. Kivéve akkor, ha olyan ügyről van szó, amelyikben késlekedés nélkül indulni kell, és ha (a követek) olyanok,³⁴ akik a követi feladatot soron kívül kívánják ellátni.³⁵

(A *duumvir* tehát)³⁶ a lehető legkorábban³⁷ annyi követet küldjön abban az ügyben, mégpedig³⁸ azokat, akiknek akkor a követi feladatot a saját feladatukként el kell látniuk,³⁹ és ezt vitesse hírül nekik vagy a meghatalmazottaiknak az otthonukba vagy hirdesse ki egy gyűlésen legalább négy nappal az előtt (a nap előtt),⁴⁰ amely napról az összeírt *decuriók* határoztak, ti. hogy a követeknek indulni kell. Feltéve, hogy senki olyat nem küld követként, aki akkor vagy az előző

³² Meghatalmazott, ügyvivő, aki más ügyeit távollétében intézi.

³³ A *decurióknak* és a város polgárainak rendelkezniük kellett házzal a városon belül, vö. *lex Ursonensis* 14.

³⁴ Ennek a lényege az, hogy ha sürgős ügy esetén vannak, akik önként és soron kívül is ellátják a követi teendőket, akkor az eljárás felgyorsítása érdekében el lehetett tekinteni a fenti előírások (különösen a határidők) betartásától, hiszen az önként jelentkező követeket nyilván nem kell még külön értesíteni erről.

³⁵ CIRJAN a következő tagmondatot még ide kapcsolja (a latin feliratokon nincs olyan központosítás, amely az egyes mondatokat elkülönítene, így a mondatbeosztás a kiadók feladata), az az utánit pedig már külön mondatnak tekinti, ECK beosztása nyelvtanilag és értelmileg is helyesebb, így azt követem.

³⁶ ECK szerint a városi tanács (*der Dekurionenrat*) értendő ide alanyként, a gond az, hogy az állítmányok (*mittito, denuntiatio, pronuntiatio*) egyes számúak, a városi tanács (*der Dekurionenrat*) pedig valóban egyes szám, de a latin szövegben nem így, hanem *decuriones conscriptive* („tanácsstagok és összeírtak”) alakban szerepel, ez viszont többes szám, így többes számú állítmány kellene mellé. Míg az előző mondatból minden további nélkül ideérthető a *duumvirorum ... ambo alterve* („a duumvirek közül ... mindketten vagy csak az egyikük”) s e mellett minden további nélkül állhat egyes szám is (az *alterve* – „egyikük” miatt), ezt ECK 2016a. 577 is elismeri. Értelmileg is ez utóbbi értelmezés a valószínűbb, hiszen a tanács határozatainak végrehajtásáról a tisztviselők, s különösen a *duumvirek* gondoskodtak, nem maga a tanács, vö. *Irn.* A és *passim*.

³⁷ *A primo quoque tempore* – „lehető legkorábban, az első alkalmas időpontban” zavaró, hiszen elvileg döntés született arról, hogy mikor kell elküldeni a követeket, így ahhoz kellene tartani magukat, nem más – esetleg korábbi – időponthoz. Elképzelhető, hogy a hasonló helyeken való előfordulása miatt került a szövegbe, ti. hogy a *duumvir* a tanács határozatát a lehető leghamarabb hajtsa végre (vö. pl. *Irn.* 31)

³⁸ Egy esetleges szövegjavítással kapcsolatban l. ECK 2016a. 578.

³⁹ Az egyes városokban elvileg előre meghatározott sorrendben kellett ellátni a követi feladatokat (Marci. *Dig.* 50.7.5.5, a sorrend meghatározásához l. *Irn.* F), erre utal az „akiknek akkor a követi feladatot a saját feladatukként el kell látniuk”, ti. azok, akik éppen a sorban jönnek. Ezért nincs szó a szövegben arról, hogy a tanács határozná arról, hogy kiket küldjenek (kivéve a sürgős ill. soron kívüli ügyeket): ha megvan, hogy hány követ kell, akkor már nem kérdés, hogy kik legyenek azok: a soron következő x polgár. Vespasianus óta egy-egy feladatra legfeljebb három-három követet küldhettek ki (Marci. *Dig.* 50.7.5.6), a követi költségekkel való spóroláshoz l. Plin. *Ep.* 10.43–44.

⁴⁰ ECK fordítása – „und zwar nicht früher als am fünften Tage, nachdem die Mitglieder des Dekurionenrats beschlossen haben, dass sie (die Gesandten) abreisen müssten” – nyelvtanilag védhető, értelmileg azonban problémás. Itt érdemes a latin szöveget is idéznünk: *ne minus quam ante diem quintum, quo die eos exire oportere decuriones conscriptive censuerint*. A részlet értelmezése attól függ, hogy a *quo die*-t hova kapcsoljuk, ECK láthatóan a *censuerint*-hez köti: „nem kevesebb mint az ötödik nap előtt, attól a naptól számítva, amelyen az összeírt *decuriók* határozatot hoztak, hogy követeket kell küldeni.” De vajon mi az értelme ennek az előírásnak: ha már megszületett a döntés, miért kell négy napot várni, hiszen az lenne a logikus, hogy az érintetteket minél hamarabb értesítsék? Ráadásul az előző két alkalommal a *quo die exire oportere* kifejezés egyértelműen azt jelenti, hogy „amely napon (a követeknek) indulniuk kell”, ezeken a helyeken ezt ECK is így fordítja. (Az előző határidő fordításánál a német szövegből nem derül ki, hogy honnan is kell a napokat számítani, ECK 2016a. 586 parafrázisa alapján min két esetben a tanács döntésétől.) Ennek megfelelően véleményem szerint a *quo die*-t itt is az *exire*-hez kell kapcsolnunk, s így megkapjuk a fenti fordítást: az indulás előtt legalább négy nappal kell értesíteni őket. (ECK 2016a. 586 szerint a követségre kötelezettek védelmét szolgálma ez az előírás, amivel egyetérték, ahogy azzal a véleményével is, hogy azért is kell őket értesíteni, hogy ne mondhassák, nem tudtak róla).

évben⁴¹ abban a *municipiumban duumvir, quinquennalis*,⁴² *aedilis*⁴³ illetve *quaestor*⁴⁴ vagy *duumvir, quinquennalis, aedilis* illetve *quaestor* volt, és még nem számolt el, nem számolt be s nem adott számot az ellátott *duumviri, aedilisi* vagy *quaestori* hivataláról⁴⁵ az összeírt *decuri*óknak; vagy akinél olyan pénz van, amely e *municipium* polgárainak közös szent, megszentelt, vallásos célra szánt pénze;⁴⁶ vagy aki e *municipium* polgárainak számadásait és ügyeit intézi, vezeti, végzi. És amíg⁴⁷ ő a pénzt e *municipium* polgárainak a közös kincstárába vissza nem adta, s erről be nem számolt és el nem számolt [az összeírt *decuri*óknak...]

B tábla

[XVII. fejezet]⁴⁸

[-- annak, aki --]⁴⁹ pályázik (ti. valamilyen hivatalra), az apjának, az apai nagyapjának, vagy az apai dédapjának vagy az apjának, akinek a hatalmában van,⁵⁰ kevesebb vagyona⁵¹ van, mint amennyi

⁴¹ A *proximo anno* ECK fordításában *im nächsten Jahr*; CÍRJAN fordításában pedig *next year*; ami a *proximo anno* esetében önmagában helyes is lehetne, a *proximus* jelent ugyanis előzőt és következőt is, így a *proximo anno* lehet akár „jövőre, a következő évben” is. Ha azonban az egész mondatot nézzük, ez a lehetőség nyelvtanilag és tartalmilag is egyértelműen kizárható.

Nyelvtanilag: a mellékmondat állítmánya *sit* és *fuert*, úgy tűnik, utóbbit *futurum perfectum*nak tekinti mind ECK, mind CÍRJAN, valójában azonban *coniunctivus praesens perfectum* (következményes mellékmondat, *consecutio temporum*), így a *sit*-hez képest előidejűséget fejez ki, azaz nem „van és lesz”, hanem „van és volt”, így nem utalhat arra, hogy a jövő évben *lesz*, hanem csak arra, hogy az előző évben volt.

Értelmileg: bár abban van logika, hogy ne olyat küldjenek hosszú követi feladatra, akit a következő évre már megválasztottak és esetleg nem érkezik vissza a hivatalba lépés idejére, a szövegösszefüggés ezt az értelmezést nem támasztja alá. Pl. a már betöltött hivatalról (*acti* ill. *actae*) való beszámolásnak nincs értelme akkor, ha ez egy jövőbeli hivatal, így az említett hivatalokat már az előző évben betöltötték, nem jövőre fogják, hasonló eljárásról l. *Irn.* G.

⁴² *Duumvir quinquennalis* ~ ötévenkénti *duumvir*; a római birodalomban ötévente tartottak *censust* (~népszámlálás, vagyonbecslés), s az ennek az elvégzésével is megbízott *duumvir* volt a *quinquennalis*, l. SZABÓ 2001d, LANGHAMMER 1973. 196skk.

⁴³ A *duumvir* utáni második tisztségviselő, korlátozott igazságszolgáltatási joggal rendelkezett, felügyelte az élelmiszer-ellátást, a piacot, súlyokat, mértékeket, a középületeket stb., *Irn.* 19, SZABÓ 2001e, LANGHAMMER 1973. 149skk.

⁴⁴ A város közpénzeit kezelő „kincstárnok”, *Irn.* 20, SZABÓ 2001f, LANGHAMMER 1973. 157skk.

⁴⁵ Ezen ellátott hivatalok fordítása teljesen hiányzik CÍRJANNÁL, a latin szövegben a *Ilviratus* utáni *actae*-t sem javítja *acti*-ra.

⁴⁶ A *sacra* és *sancta* mellékneveket CÍRJAN nem fordítja, míg a *religiosából* (nála *religio sallis*?) külön önálló tagmondatot csinál (*he shall spend it on religious duties*). A *religiosa* ECKNÉL *unberühbar*; talán helyesen, vö. ECK 2016a. 588. Általános szabály volt, hogy aki a város közpénzével adós, az nem lehet követ, vö. Marci. *Dig.* 50.7.5pr., valószínűleg azért, hogy a követjárás időtartamával ne akadályozzák e tartozás ill. a fenti elszámolások minél gyorsabb rendezését.

⁴⁷ A mondatok kapcsolása függ a továbbiaktól, mivel a szöveg többi része hiányzik, a kérdés nem dönthető el.

⁴⁸ A helyi választásokhoz általában l. *Mal.* 51–61, LANGHAMMER 1973. 42skk., kommentár: ECK 2016a. 588–594.

⁴⁹ Törédékes, arról lehet szó, hogy annak ne legyen lehetősége pályázni, annak a pályázatát ne vegyék figyelembe, akinek magának vagy az őseinek nincs megfelelő vagyona, hasonló előírás az *Irn.* 86-ban a helyi bírók névsorának összeállításakor.

⁵⁰ *Potestas*, atyai hatalom. A római családban a *pater familias*, a családfő rendelkezett a család vagyonával, így ha fia tisztséget viselt, a tisztségviseléssel, tanácstagsággal kapcsolatos anyagi felelősségvállalás is az apát terhelte, azaz a fenti előírás nem csak azt biztosítja, hogy elég tekintélyes legyen a család, hanem hogy a tisztségekkel járó anyagi terheket is vállalni tudják, vö. *Dig.* 50.1 és 2. ECK 2016b. 589 véleménye szerint ezen előírások a szabad születést (*ingenuitas*) is feltételezték, így közvetve kizárták a felszabadítottakat (*libertus*). Az általa is idézett *Mal.* 54 alapján azonban úgy vélem, hogy a szabad születés volt olyan fontos, hogy erről külön is rendelkezzen a törvény, s ne csak közvetett módon írja elő.

ahhoz szükséges, hogy ő az összeírt *decuriók* testületébe legyen választható vagy hogy őt e testületbe válasszák.

Aki választásokat tart, az gondoskodjon arról, hogy annak az életkorát, akik papi tisztségre pályáznak és harmincöt évesnél fiatalabb,⁵² úgy számítsák,⁵³ ahogyan a *lex Iulia de maritandis ordinibus*⁵⁴ hatodik fejezete magában foglalja és összefoglalja, és ahogyan annak a *commentarius*nak⁵⁵ – amely alapján a *lex Papia Poppaeát* előterjesztették és amelyet Gnaeus Cinna Magnus⁵⁶ és Volesus Valerius <Messalla>⁵⁷ consulsága idején június 28-án hirdettek ki – a negyvenkilencedik fejezete magában foglalja és összefoglalja, és amely számítását a *lex Papia Poppaea*⁵⁸ negyvennyolcadik fejezete is megerősített, hogy be kell tartani.⁵⁹

Akit másként választanak meg, mint ahogyan e törvény alapján lehetséges, az se éves⁶⁰ *duumvir*, se *quinquennalis*, se *aedilis*, se *quaestor*, se pap (*sacerdos*)⁶¹ ne legyen. És aki ezek közül valakit szándékos és rosszhiszemű csalással megválasztat, az minden egyes fent leírt ügyért tízezer *sestertius*⁶² fizessen büntetésképpen a troesmisiek *Marcum Aurelium Antoninum et Lucium*

⁵¹ A táblán MINORES SINT olvasható, amelynek azonban nincs értelme, a helyes olvasat: *minor res sit* (vö. *Irn.* 86) CĪRJAN regisztrálja ugyan ECK ezen szövegjavítását, de a végleges latin szövegébe nem veszi fel, ennek megfelelően fordítása is hibás.

⁵² 35 év meglehetősen egyedi, a papi tisztségeket általában nem kötötték minimális életkorhoz, a tisztségek esetében pedig 25 illetve 30 év volt a minimális korhatár, vö. ECK 2014. 81–82, ECK 2016a. 592–593, Plin. *Ep.* 10. 79–80.

⁵³ ECK: „sein Alter berücksichtigt werden” ~ értelmileg valóban inkább figyelembe vétel. CĪRJANNÁL egyszerűen „must be sure of the age of the person requesting the priesthood, if he is less than 35 year as stipulated...”, fordításának azonban nem derül ki az értelme, különösen az *if* esetében: csak akkor kell megbizonyosodni az életkoráról, ha fiatalabb 35 évesnél? Ha nem, akkor mi kapcsolódik az *if*-hez? (Ha pedig az *if* tñ „vajon” értelmű, akkor a több mint 35 éves lenne logikus.)

⁵⁴ Kr. e. 18.

⁵⁵ E *commentarius*ról (vázlat, feljegyzés?) mindeztidáig nem volt információnk.

⁵⁶ Gnaeus Cornelius Cinna Magnus

⁵⁷ Lucius Valerius Messalla Volesus, mindketten a Kr. u. 5. év *consul ordinarius*sai voltak.

⁵⁸ Kr. u. 9. E törvényekről rövid összefoglalót forrásokkal és további szakirodalommal l. BLEICKEN 2010. 484–494, 743–744; ECK 2016a. 601–605. Augustus e család jogi törvényeivel az előkelők házassági és gyermekvállalási hajlandóságát kívánta növelni, azáltal, hogy a házasság és a gyerekekkel rendelkező polgároknak előnyöket biztosított, míg a nőtlenekeket és gyermektelenekeket különböző joghátrányokkal sújtotta. Itt a választások esetében élvezett előnyökről van szó, pl. ha valaki házasság és van törvényes gyermeke, az előírt korhatárnál fiatalabban is pályázhat, vö. a *Mal.* 56 előírásait – más összefüggésben –, amely ugyan nem említi e rendelkezéseket, de valószínűleg megfogalmazásakor építettek rájuk (jogi *fictió*ként, vagy pusztán analógiaként). Jogosan veti fel ECK 2016a. 591–592 és ECK 2014. 87–88, hogy ismerhették-e az új *municipium*ban különösen az említett *commentarius*nak a pontos tartalmát.

⁵⁹ ECK úgy tűnik ezt a *conservandát* külön veszi, és a *curato*-tól teszi függővé, de így nem marad állítvány az előzőben, ráadásul ha a *conservanda* a *curato*-tól függene, *accusativus*ban kellene állnia *conservandam*-ként (*curato* .. *rationem conservandam*), valójában tehát *curato* ... *rationem habendam* ti. *esse*. A fentieknek az a lényege, hogy bizonyos esetekben egy 35 éven aluli személy pályázatát is elfogadhatják, de hogy pontosan melyek ezek az esetek, azt nem tudjuk.

⁶⁰ ECK 2014. 81 szerint az *annuus* ~ „éves” felesleges, mivel a városi tisztségek ideje általában egy év volt. Esetleg a többnyire élethossziglan tartó papi tisztség esetén lehet jelentősége, hiszen a *flamen* egy éves papi hivatal is lehetett, de élethossziglan tartó is, vö. ECK 2016a. 592. Ha mégis egyéb jelentősége is van az *annuus*nak, akkor az talán annyi, hogy a *suffectusok* esetében, akiket valaki helyébe választanak halál, méltatlanná válás stb. miatt (vö. *Mal.* 52), talán más, egyszerűbb eljárást is követhettek. Bár éppen a *lex Malacitana* idézett *caputja* arra utal, hogy a *suffectusok*at is hasonló eljárással választották, mint a rendes tisztviselőket.

⁶¹ CĪRJAN fordításából kimarad a *sacerdos*.

⁶² A latinban csak *nummus* ~ pénz szerepel, minden bizonnyal *sestertius*.

Aurelium Commodum Augustum municipium polgárainak, és erről a pénzről és ezzel a pénzzel kapcsolatban e *municipium* azon polgárának,⁶³ aki akarja⁶⁴ és akinek e törvény alapján lehet, perhez, keresethez és követeléshez való joga legyen.

XXVIII. fejezet⁶⁵: A polgárok szavazásra hívásáról, minden egyes szavazóurnához három felügyelő állításáról. Továbbá hogy aki nem a saját szavazóközében⁶⁶ szavaz a felügyelők között,⁶⁷ az (ti. annak a szavazata) legyen érvényes; és annak a büntetése, aki két vagy több szavazótáblát dob⁶⁸ az urnába, továbbá azé, aki hamis adatokat⁶⁹ jelent

Aki e törvény alapján választásokat fog tartani,⁷⁰ az a *troesmisiek Marcum Aurelium Antoninum et Lucium Aurelium Commodum Augustum municipium* polgárait és azokat, akiknek e törvény alapján e *municipiumban* szavazati joga lesz,⁷¹ szavazóközetenként hívja szavazásra úgy, hogy az összes szavazóközertet egyszerre hívja szavazni, és minden egyes szavazóközertet egy-egy körbekerített [helyen szavazzon szavazótáblával...]

FELHASZNÁLT IRODALOM

BLEICKEN, J. (2010): *Augustus. Eine Biographie*. Hamburg

CÎRJAN, R. (2016): The Municipal Law of Troesmis: Preliminary Remarks. In: PANAIT, A. – CÎRJAN, R. – CAPITA, C. (ed.): *Moesica et Christiana. Studies in honour of Professor Alexandru Barnea*. Braila 289–300.

⁶³ ECK szövege (*municī<pi>bus*) értelmileg javítandó, mivel a *pluralis dativus* nincs összhangban a *singularis qui*-vel és *cui*-val, ennek megfelelően *municipi*-ként fordítom, bár a többi törvény esetében sem teljesen egységes a szóhasználat.

⁶⁴ CÎRJANNÁL „*if he or she wishes*”, a *cuique per hanc legem licebit*-et összemossa az *esto*-val. Továbbá a *he or she* kitétel véleményem szerint politikailag túl korrekten sikerült, egy rómainak valószínűleg eszébe nem jutott volna ebben az összefüggésben a *qui*-be beleérteni egy *she*-t is (ami persze nyelvtanilag akár védhető is lenne). Ha ezt hangsúlyozni akarták, akkor a megfelelő nemű vonatkozó névmással tették, még ha ez meglehetősen bonyolult szerkezetű mondatokat is eredményezett, vö. *Irn.* 22, 23, 28 stb.

⁶⁵ A fejezet címe rendkívül hosszú – a *Mal.* 55 hasonló tartalmú *caputjának* címe egyszerűen *A szavazásról* –, talán csak az *Irn.* 76 hasonlítható hozzá, de ott valószínűleg utólagos szövegjavításról van szó. Kommentár: ECK 2016a. 594–596.

⁶⁶ E szavazóközettek (*curia*) létesítéséhez l. *Irn.* L. A cél az volt, hogy a lakosságot arányosan osszák el (létszám, esetleg vagyon stb.) a szavazóközettek között, és a rokonok – apai ágon – ugyanabba a *curiába* kerüljenek.

⁶⁷ Ti. az egyes szavazóközettek urnájához olyan felügyelőket (*custos*) állítottak – a választást vezető *duumvir* hivatalból, de akár a pályázók is saját felügyelőt –, akik nem abba a szavazóközertbe tartoztak, s e felügyelők nem a saját, hanem a felügyelőkre bízott szavazóközertben szavaztak, vö. *Mal.* 55.

⁶⁸ A táblán *tasellas* szerepel, biztos elírás a *tabellas* helyett. CÎRJAN nem javítja sem a latin szövegben, sem az angol fordításban.

⁶⁹ A *falsa ratio* egyértelműen arra utal, hogy a szavazatszámolás során adnak le hamis adatokat, teljesen értelmetlen tehát CÎRJAN fordítása: „*falsely raise an issue before the comitia under this law*”, a továbbiakban mind a latin szövege, mind a fordítása menthetetlenül zavaros.

⁷⁰ Minden valószínűség szerint a *duumvir*, vö. *Mal.* 52.

⁷¹ Az *incolák* nem voltak teljes jogú polgárok (*municipes*), így nem voltak választhatók, de szavazni szavazhattak, vö. *Mal.* 53.

CABALLOS RUFINO, A. – FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. (2002): Nuevos testimonios andaluces de la legislación municipal flavia. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* vol. 141. 261–280.

CABALLOS RUFINO, A. – FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. (2005): Una ley municipal sobre una tabula aenea corregida y otros bronceos epigráficos. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* vol. 152. 269–273.

CANTO, A. M. (1986): A propos de la loi municipale de Corticata (Cortegana, Huelva, Espagne), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* vol. 63. 217–220.

ECK, W. (2014): Das Leben römisch Gestalten. Ein Stadtgesetz für das Municipium Troesmis aus den Jahren 177–180 N. Chr. In KLEIJN, G. DE – BENOIST, S. (ed.): *Integration in Rome and in the Roman World. Proceedings of the Tenth Workshop of the International Network Impact of Empire (Lille, June 23–25, 2011)*. Leiden – Boston 75–88.

ECK, W. (2016a): Die lex Troesmensium: ein Stadtgesetz für ein municipium civium Romanorum. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* vol. 200. 565–606

ECK, W. (2016b): Fragmente eines neuen Stadtgesetzes – der lex coloniae Ulpiae Traianae Ratiariae. *Athenaeum* vol. 104. 538–544

FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. – DEL AMO Y DE LA HERA, M. (1990): *La lex Irnitana y su contexto arqueológico*. Sevilla

GARCÍA FERNÁNDEZ, E. (1995): Sobre la función de la „lex municipalis”. *Gerión* vol. 13. 141–153.

GONZÁLEZ, J. (1987): More on the Italica Fragment of Lex Municipalis. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* vol. 70. 217–221

ILLÉS I. Á. (2007, ford., bev., jegyz.): *A lex Irnitana (egy Flavius-kori municipium törvénye)*. Szeged

ILLÉS I. Á. (2011): A Flavius-kori Hispania városi törvényeinek közös modellje. *Belvedere Meridionale* vol. 23. 3. szám 6–25.

ILLÉS I. Á. (2007, ford., bev., jegyz.): Városi közigazgatás a Digesta 50. könyvében. In SZÉKELY M. – ILLÉS I. Á. (szerk.): *Késő római szöveggyűjtemény*. Szeged 2013. 127–211.

ILLÉS I. Á. (2017): A származás (origo) és a lakóhely (domicilium) jelentősége a római városok közigazgatásában. In TAKÁCS L. (szerk.): *Városok és területük az antikvitásban*. Debrecen 59–68.

JANZSÓ M. – SZABÓ Á. Á. (2009, ford., bev., jegyz.): *Városi törvények a római köztársaság utolsó századából*. Szeged

KIENAST, D. (20043): *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt

LANGHAMMER, W. (1973): *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangstaates (2.–4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*. Wiesbaden

LETTA, C. (2007): Fragmentum Segusinum. Due frammenti a lungo ignorati della lex municipalis di Segusio. In PACI, G. (szerk.): *Contributi all'epigrafia d'età augustea. Actes de la XIIIe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain*. Macerata, 9–11 settembre 2005. Tivoli 145–169.

MENTXAKA, R. (2017): Apunte sobre el municipio de Troesmis: cives Romani Latinive cives? In BABUSIAUX, U. – NOBEL, P. – PLATSCHEK, J. (ed.): *Der Bürge einst und jetzt. Festschrift für Alfons Bürge*. Zürich – Basel – Genf 2017, 483–515.

PINTO DE BRITTO, M. DAS G. (2014): *Los municipios de Italia y de España: ley general y ley modelo*. Madrid

SZABÓ E. (2001a): s.v. municipium. In NÉMETH GY. (szerk.): *Római történeti kézikönyv* 340–343.

SZABÓ E. (2001b): s.v. duumvir iure dicundo. In NÉMETH GY. (szerk.): *Római történeti kézikönyv* 203–205.

SZABÓ E. (2001c): s.v. decurio. In NÉMETH GY. (szerk.): *Római történeti kézikönyv* 183.

SZABÓ E. (2001d): s.v. duoviri iure dicundo quinquennales. In NÉMETH GY. (szerk.): *Római történeti kézikönyv* 205.

SZABÓ E. (2001e): s.v. aedilis. In NÉMETH GY. (szerk.): *Római történeti kézikönyv* 38–41.

SZABÓ E. (2001f): s.v. quaestores. In NÉMETH GY. (szerk.): *Római történeti kézikönyv* 401–402.

TAKÁCS L. (2013): *Római diplomácia*. Budapest

WEST, M. L. (1999): *Szövegkritika és szövegkiadás*. Budapest

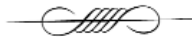
AGÓCS NÁNDOR PHD

agocs.nandor@gmail.com

tanársegéd (ELTE BDPK)

Savariából jöttek

They came from Savaria

ABSTRACT

Around one hundred inscriptions were recovered outside Pannonia mentioning people originating from Savaria. It is quite an abundant source group considering there are currently 247 inscriptions that were recovered on Savarian territory. The presence of Savarians is attested earliest in the twin legions, the *legio I Adiutrix* and the *legio II Adiutrix*. These two legions recruited mainly from cities founded by Emperor Claudius and were transferred in Flavian times to Germania and Britannia respectively. Soldiers who were subsequently transferred to the *cohors XIII urbana* (and plausibly to the *cohors X urbana*) as a grant, likely merited their awards in these provinces. After the 1st century AD no Pannonian recruits are known in the *cohortes urbanae*. In the Flavian era, possibly from AD 71 onwards, Savarian citizens enlisted to the *legio XV Apollinaris* stationed at that time in Camuntum. The unit was led east in AD 113 with the last group of Savarian conscripts. At the end of the 1st century AD several Savarians lived in Rome, who served in the newly established ranks of the *equites singulares Augusti*. By Emperor Hadrian's reign the latest several Savarians are attested amongst the officers of the *cohortes praetoriae*. From the second half of the 2nd century AD we find a handful of Savarians amongst legionary centurions and equestrian military officers as well. Part of the Savarian recruits certainly enlisted in the *legiones Adiutrices* during the course of the 2nd century AD. It was most likely a result of the campaigns of these legions that Savarians are attested in Africa and from the ascension of Emperor Septimius Severus, in Rome. In the Severus era numerous Savarians are attested in the ranks of the *cohortes praetoriae* and the *legio II Parthica*, yet their numbers decline amongst the *equites singulares*. The Savarians who are the subject of this study are mostly descendants of the veterans who established Savaria, themselves being soldiers as well. The majority of civilians leaving Pannonia were following their recruited family member.

KEYWORDS

Savaria, Pannonia, recruitment, migration, Principate, latin epigraphy

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Agócs Nándor (2019): Savariából jöttek. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 100–128. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BARKÓCZI LÁSZLÓ és MÓCSY ANDRÁS az 1972-ben megjelent *Die römischen Inschriften in Ungarns* c. munkájukban 160 darab az egykori *colonia Claudia Savariensium territorium*án előkerült feliratot vagy felirattöredéket közölt.¹ Közel negyven évvel később, 2011-ben TÓTH ENDRE a *Lapidarium Savariense* című összeállításában 238 (függelékben további 6, főként instrumentum) feliratot.² Majd 2013-ban további három, a *Lapidarium Savariense*ből kimaradt, feliratot.

Azonban közel száz olyan *savariai* származású személy ismert, akinek a felirata nem az egykori *Pannonia* területén került elő. Annak ellenére, hogy jelentős számú forráscsoportról van szó, melyek adalékul szolgálnak Savaria történetéhez, összegyűjtésükre és elemzésükre nem került sor.³ Jelen tanulmány ezt a hézagot kívánja betölteni, a *principatus* kori, *savariai*akat említő források összegzéseként. Azonban terjedelmi okokból a *savariai* kötődésű lovagi rendű személyek nem szerepelnek a tanulmányban.⁴

A LEGIO I ADIUTRIX SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI GERMANIÁBAN

Alighanem a hispaniai felkelés, majd a sorozatos lázadások hírére, szervezte meg Nero az *italiai* flották katonáiból a *legio classiorum*ot, azonban *iusta legio*vá, azaz valódi reguláris *legio*vá csak Galba uralkodása idején lett *legio I Adiutrix* néven, talán a 68. december 15–21. közötti napok egyikén.⁵ A négy császár évének küzdelmeiből győztesen kikerülő *Vespasianus* 70-ben a *germaniai Mogontiacumba* helyezte át a csapatot, ahol feltehetően egészen 85-ig állomásozott, és legfeljebb csak *vexillatióit* vezényelték el ezen időszak alatt.⁶ A *legio germaniai* jelenlétéről számos forrás tanúskodik,⁷ ezek jelentős részét a téglabélyegek képezik, ám tizenhat olyan

¹ Ami részben az évvel korábban megjelent RSS corpuson alapult.

² TÓTH 2011.

³ DOBÓ ÁRPÁD munkája természetesen tartalmazza az addig előkerült *savariai* vonatkozású emlékeket is, de inkább egy forrásgyűjteményről van szó (DOBÓ 1975). Ráadásul művének megjelenése óta több mint 40 év telt el, s azóta nőtt a források száma is.

⁴ Hozzájuk lásd AGÓCS 2018. EQ 19. 93–93., EQ 25. 100–101., EQ 32. 104–110, EQ 33. 111–114., EQ 50. 132., EQ 54. 136–137.

⁵ LŐRINCZ 2001. 152. De biztosan még 68. december 22. előtt, minthogy ezen a napon több diploma (RMD III, 136; CIL XV, 7–9) is kelt a *legio I Adiutrix veteranusai* számára.

⁶ LŐRINCZ 2001. 152.

⁷ Számos, a *legio* egyes *centuriái* által állított építési tábla: CIL XIII, 6836–6845; CIL XIII, 11846; AE 1978, 563, AE 1978, 561.

felirat ismert,⁸ ami *origo* megjelölést tartalmaz és legénységi állomány tagjait említi. Ezek szerint a flottához képest teljesen új alapokra helyezték a toborzást.⁹

Tizenhárman *claudiusi* alapítású városokból; hatan a *pannoniai colonia Claudia Savariából* (AE 2013, 1125 – *domo Saver* [sic!]; CIL XIII, 6825 – *Sava*; CIL XIII, 6829 – *Sav*; CIL XIII, 6850 – *Sava[ria]*; CIL XIII, 11847 – *Sav*; CIL XIII, 6832 *Savar[ia]*), négyen a *dalmatiai Aequumból* (CIL XIII, 6833 – *Aequo*; CIL XIII, 6830 – [Ae]q[u]o; CIL XIII, 6831 – *Aeq*; CIL XIII, 6828 – *Aequ*), hárman a *thraciai Apri/Aprusból* (AE 2012, 990 – *domo Cla Apro*; CIL XIII, 6826 – *Apro*; AE 1979, 428 – *Apro*) származtak.

A másik három ismert *origó*jú személy származása igen változatos képet mutat. Egyikük, az *aequumiakhoz* hasonlóan, *dalmatiai* volt, ugyanis a *Caesartól* i.e. 48-ban *municipium*, majd utóbb *Augustustól* *colonia* rangot nyert *Iaderből* (ma Zadar) származott (ILS 2277 – *Iader*). Míg egy másik egy régi római *coloniából* *Caesar* idején *municipiummá* lett *Veronában* született (AE 1900, 71 – *Veron*), érdekes módon honfitársai *Savaria* alapításában is részt vettek.¹⁰ A harmadik személy miként *Quirina tribusa* mutatja, egy *flaviusi municipiumból*, a *hispaniai Arcobrigából* (*Arc[ob]* – AE 1979, 430) származott. Ő vélhetően nem születésétől fogva volt a polgárjog birtokosa, hanem a legkorábban 73/74-ben *Vespasianus* és *Titus* által a *ius Latii* „egész” *Hispaniára* való kiterjesztésének köszönhető újpolgár volt.¹¹ Neve alapján ő lenne az egyetlen, aki esetlegesen polgárjogot nyert egykori flottakatoná volt.

A savariaiak esetében tizennégy év a leghosszabb ismert szolgálati idő, ezt egy *aequumi* és egy *aprusi* katonáskodása múlja felül, kettő illetőleg három évvel. Tekintve, hogy a feliratok legkésőbb 85-ben készülhettek, ezek a katonák, és alighanem korábban elhunyt bajtársaik is, már a *legio Germaniába* kerülése előtt is az egység kötelékében szolgáltak, vélhetően az egység helyzetét rendező *Vespasianus* már velük töltötte fel a csapatot. Ez alól csak az *Arcobrigából* származó katona képez kivételt, aki inkább már *Germaniában* vagy *Britanniában* szerzett veszteségek pótlására érkezhetett. Ugyancsak ezt erősítheti az is, hogy a *Carnuntumba* helyezett *legio XV Apollinaris* számára feltehetően 71-től már helyből, *Pannoniából* soroztak, így ekkortól a *savariai* újoncokat is már csak ezen egység soraiban találni. Sőt talán a jelentkező *iaderiek* és *aprusiak*at is ide irányították át, legalábbis egy felirat ezt támasztja alá.¹² Az persze már nem megállapítható, hogy *legio* egyes alegységei is vegyes összetételűek voltak-e.

⁸ Illetve ismert egy további felirat (AE 1978, 563) is, amin biztosan szerepelt *origo* megjelölés, azonban a hordozó töredékessége miatt még nem sikerült kivenni a település nevét; az bizonyos, hogy az illető a *Sergia tribus* tagja volt.

⁹ A 68. december 22-én kiadott diplomák egy *syriai* (*Surus* – CIL XVI, 8 – a tanúk között *syriaiak Apameából* és *Antiochiából*), egy *phrygiai* (*Phrygius* – CIL XVI, 7 – a tanúk szardíniaiak), egy *szardíniai* (*Sardo* – CIL XVI, 9 – a tanúk szardíniaiak), egy *thraciai* (RMD III, 136) katona számára készültek. Bár a *ravennai* és *misenumi* flottában már igen korán szolgáltak *pannoniaiak*, számuk nem volt jelentős, ráadásul *savariaiak* egyáltalán nem voltak köztük (STARR 1941. 75.; REDDÉ 2000. 187.; ACRUDDAE 2012. 153–154.).

¹⁰ Ismertek ugyanis *Savariában* (RIU I, 56), illetve *Carnuntum* környékén (AE 2013, 1239; AE 1929, 200) letelepedett *veronai* származású *veteranusok*.

¹¹ ALFÖLDY 2001. 250.

¹² AE 1978, 632.

A LEGIO II ADIUTRIX SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI BRITANNIÁBAN

A savariaiak *Pannonián* kívüli jelenlétéről tanúskodó legkorábbi ismert emlék egy, jelenleg a *British Museum*ban őrzött sztélé (Inv. 1853,1108.1), ami az egykori *Lindum* (ma *Lincoln*) területén került elő még 1849-ben.¹³ *Titus* fia, a *Claudia tribus*beli, *savariai* (*Sav*) *Titus Valerius Pudens*, a *legio II Adiutrix pia fidelis* 30 éves korában (vagy akörül) elhunyt katonája emlékére állította örököse. A vízszintes záródású sztélé orommezéjének *tympanon*ját egy faragott szigony és két, azt közre fogó delfin alakja díszíti. A feliraton *Pudens* letöltött szolgálati idejét is feltüntették, azonban a felirat sérültsége miatt nem megállapítható, hogy [V]I vagy [X]I év volt ez. A *legio* felállítására vagy *Nero* uralkodásának végnapjaiban került sor, *iusta legio*vá azonban csak *Vespasianus* uralkodása alatt vált, annyi bizonyos, hogy ez még 70. március 7. előtt történt.¹⁴ A legénység magvát a *misenumi* és *ravennai* flották katonái képezték, a *legio* ezen örökségét szimbolizálja a *Pudens* sztéléjén is látható, fentebb említett ábrázolás.¹⁵ *Pudens* azonban aligha szolgált tengerészként, vélhetően az újonnan felállított *legio* frissen toborzott katonái közé tartozott. Az egység részt vett a *batavus*-felkelés leverésében, majd 71-ben *Britanniába* került, ahol alighanem *Lindumban* állította fel elsőként táborát, majd 76/77-ben *Devába* (ma *Chester*) helyezték át.¹⁶ Ennek megfelelően *Pudens* 6 évet, s nem 11 évet szolgálhatott, tekintve, hogy akkor már *Devában* temették volna el. *Pudens* sztéléjével együtt összesen 15 *britanniai* feliraton szerepel a *legio II Adiutrix pia fidelis* neve. Az egyik feliraton¹⁷ egy *centurio* sorolta fel azokat a csapatokat, amelyekben szolgált, azonban aktuális tisztségét alighanem a *legio XX Valeria Victrix*ben viselte, így ez az emlék kirí a többi sorából.

A többi 13 azonban *Pudens* egykori bajtársainak állított emléket, kivétel nélkül sírsztélék, többségük *Devában*, vagy a környékén került elő. Eredendően alighanem mindegyik feliraton szerepelt a katonák *origója*, azonban a sztélék töredékessége miatt ez három feliraton (RIB 481, 483, 485) már nem olvasható. Nyolc személy különféle *claudiusi* alapítású városokból származott; négyen¹⁸ (RIB *Apro* – RIB 475, *Apro* – RIB 476, [A]pro – RIB 477, *Apro* – RIB 484) *thraciai coloniából*, *Aprus*/*Apriból*,¹⁹ egy személy (*Cele*[i]a – RIB 479)²⁰ *noricum municipiumból*, *Celeiából*, hárman²¹ pedig *savariai* születésűek voltak (*Savar* – RIB 480, *Sav* – 546, *Sava*[ria] – 547).²² Talán velük szolgált egy *virunumi* (*Viruno* – RIB 531), egy *aequumi* (*Aequ*[o] – RIB 486) és egy *vei*i ([V]e[iis] – RIB 487) származású személy is, de lehetséges, hogy ők már a *legio XX Valeria Victrix* katonái voltak.

¹³ CIL VII, 185; ILS 2278.

¹⁴ LŐRINCZ 2000b. 160.

¹⁵ LŐRINCZ 2000b. 160.

¹⁶ LŐRINCZ 2000b. 160–161.

¹⁷ RIB 203.

¹⁸ Egy további személy ismert még, azonban az ő felirata *Apriban* került elő, a többiekkel ellentétben nem szolgálati ideje alatt hunyt el, hanem hazaköltözése után, kiszolgált katonaként: AE 1974, 581 – *D(is) M(anibus) s(acrum) | [Ca]ssius Rufi[nus] vet(eranus) leg(ionis) II | [Adiut]ricis mil[itavit] annos XXV | [---] vixit ann[os] Apr(ensis) h(ic) s(itus) e(st). A legio egy veteranus(a) (RIB 478 – C[ai]o Valerio | Crispo | vet[e]rano | ex leg[ione] II | Ad[iutrice] Pia | [fideli] ---))* ellenben *Deva* környékén telepedett le, azonban *origója* nem ismert. Illetve még két, *Claudia tribus*beli *Valerius* felirata (RIB 540, 541) ismert, róluk nem eldönthető, hogy katonák voltak-e.

¹⁹ *Aprihoz* lásd Eck 1975.

Azonban további három személy biztosan a *legio II Adiutrix* katonája volt; egy a még *Varro Murena* által i.e. 25-ben alapított *Augusta Praetoriát* (ma Aosta, Olaszország) (*Augusta* – RIB 482), egy másik pedig a *caesari* alapítású *Forum Iuliit* (*Foro Iuli* – RIB 157),²³ egy harmadik *Lugdunumot* (ma Lyon, Franciaország) (*Lug* – RIB 253) jelölte meg származási helyeként.

Bármikor is jött létre a két *testvérlegio*, felállításukat egy kényszerhelyzet szülte, az egység magvát képező flottakatonák viszont vélhetően nem tették ki a helyzethez szükséges feltöltöttséget. Feltehetően ezért toborozták a katonák többségét a claudiusi városokból (*colonia Claudia Aequensium*, *colonia Claudia Aprensium*, *colonia Claudia Savariensium*, *municipium Claudium Virunensium*, *municipium Claudium Celeiensium*), ahol felnőtt az első, szinte *italicus* generáció, de ez nyilván sem *Savariában*, sem a többi városban nem volt akkora létszámú, hogy egyedül elegendő katonát tudjon kiállítani, részben ezért is több város szülőttei alkották a *legio* legénységét.

Nagyon bizonytalanul kapcsolható ide *Marcus Virius Marcellus* (*Savar*), aki a 71-ben, a *classis Misensis*-ből több mint 26 év után *centurió*ként leszerelő *Liccaius*, *Birsus* fia számára kiadott katonai diploma²⁴ egyik hitelesítő tanújaként²⁵ szerepel. Ha helyes a szöveg bevett feloldása²⁶ *dec(urio) leg(ionis)*ként szolgált, ez a kifejezés rendkívül ritkán fordul elő az ismert feliratos anyagban, alighanem a *legio*hoz tartozó lovasság tisztjeinek a megnevezése volt, de miként a *legiok* lovasságáról, a *decurió*król is meglehetősen kevés információ áll rendelkezésünkre.²⁷ Amennyiben *Marcellus* valóban valamelyik *legio*ban szolgált, úgy ekkoriban elsősorban a két *Adiutrix*, illetve a *XV Apollinaris* jöhet számításba, de előbbiek a valószínűbbek a flottához való szorosabb kötődésük miatt.

A COHORTES URBANAE SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI²⁸

Miként arra a *cohors XIII urbana* neve is utal, eredendően a Városban, azaz Rómában állomásozott, azonban később átkerült előbb *Carthagóba*, majd *Lugdunumba*.²⁹ Egy 2016-ban publikált katonai diploma lett az egység *Africa proconsularis*-ban való jelenlétének jelenleg ismert legkorábbi

²⁰ Az bizonyos, hogy *legio XX Valeria Victrix* soraiban is szolgáltak *celeia*iak (*Cel* – RIB 498), ezért egy *celeia*i katona töredékes sírfelirata (*Celeia* – RIB 504) esetében nem eldönthető, hogy a *legio II Adiutrix*, vagy *legio XX Valeria Victrix* szerepelt-e rajta.

²¹ Talán van egy negyedik, nagyon töredékes felirat (RIB 3174) is.

²² *Apri* esetében csak feltételezhető, hogy *deductio colonia* volt (ECK 1975. 299.).

²³ Ez a felirat *Aquae Sulis* (Bath) területén került elő.

²⁴ RMD IV, 204.

²⁵ Az ezen okmányon harmadikként említett *emonai C. Marcius Nobilis* egy másik katonai diplomán (RMD II, 79) első tanúként is szerepel. A többiek jelenleg nem ismertek más forrásból.

²⁶ MIŠKIV 1997.

²⁷ BREEZE 1993. 68–70.

²⁸ Az egység tagjai *Tiberius* alatt is kizárólag *italicusok* közül kerültek ki, és bár a *cohortes urbanae* kevés katonája tüntette fel *origóját*, mégis úgy tűnik a későbbiekben is főként észak-italiai származású katonák tették ki a legénység jelentős részét. Csak római polgárjoggal rendelkező személyek lehettek az egység katonái, így csak már a kellően romanizálódott területekről sorozták a csapat és a többi városi *cohors* tagjait (FREIS 1967. 50–62.).

²⁹ FREIS 1967. 28–36., RICCI 2011. 494–496.

³⁰ ECK – PANGERL 2016. 176.

bizonyítéka.³⁰ Az okmányt 79. június 11-én, azaz még *Vespasianus* uralkodása idején, állították ki *Lucius* fiának, a *Claudia tribus*ből való *aprusi* (*Aprens*) *L. Valerius Celer*nek. Érdekes módon *Celer* ugyanabból a thraciai *coloniából* származott, ahonnan a *legio I és II Adiutrix* több katonája is. És miként ezen egységekben, a *cohors XIII urbaná*ban is szolgáltak *savariai* származásúak is. Az *aprusi Celer*rel, még a filiatiót tekintve is, azonos nevű, ám origo megjelölése szerint *savariai* (*Savariens*) *Valerius Celer* 85. május 30-án kiadott diplomájával nyert elbocsájtást az akkor *Africa proconsularis*ban állomásozó egységből. Az okmány lelőhelye ismeretlen, így még csak következtetni sem lehet, hogy a *pannoniai Celer* végül hol telepedett le. Ugyanezen a napon³¹ szerelt le *Lucius* fia, a *Claudia tribus*beli *Lucius Flavius Sabinus* (*Savariens*) is, az egységet megnevező rész nem maradt meg, de igen valószínű, hogy esetében is a *cohors XIII urbaná*ról van szó.³² Az okmány hitelesítője *5 sisciai* és *2 sirmiumi* polgár volt, meglepő módon maga az okmány is utóbbiak városának territoriumán, a mai *Sremska Mitrovica* területén került elő. Így jó eséllyel *Sabinus* a környéken tölthette a leszerelés után hátralevő éveit. Másként áll a helyzet *Lucius* fiával, a *Claudia tribus*beli *Lucius Valerius Longinusszal*, aki noha *savariai* (*Savar*) születésű volt, és megjárta *cohors XIII urbaná*t, földi pályafutását *Aquileiá*ban fejezte be, az itt előkerült síremléke szerint.³³ Ennek elkészítéséről saját maga gondoskodott még életében, s feliratán lehetővé tette, hogy szabadosai³⁴ és azok leszármazottai számára is, hogy oda temetkezzenek. Nem tudni, hogy volt-e bárkije, mindenesetre feliratán nem nevesítette egyetlen hozzátartozóját sem. Adódik a kérdés, hogy miként kerülhettek az egység kötelékébe; a korábbi kutatás ezen katonák *origo* megjelölését fiktívnek vélte, és egykori flottakatonáknak tartotta őket.³⁵ *Lucius Flavius Sabinus gentiliicum*a valószínűleg nem *Flavius* kori császári polgárjogadómozgás eredménye, lehet, hogy abból a terbélyes gensből származott,³⁶ amiből a *Flavius* császárok is, akik igencsak büszkén hirdették szabin származásukat. Persze emellett lehetséges lenne, hogy egykori Dráva–Száva közötti *pannoniai törzsből* származó *peregerinusból* lett flottakatonává, majd valamely kivételes tettének köszönhetően *urbanicianusszá*. Ugyan ez magyarázná azt, hogy miért is *Sirmium* környékén került elő a katonai diplomája. Ez az elképzelés az *aprusi Celer* diplomájának fényében már nem valószínű,³⁷ sokkal inkább arról lehetett szó, hogy olyan egységben, főként legióban, katonáskodtak, ami a polgárháború idején *Vespasianus* oldalán szállt síkra.³⁸ Az *aprusi Celer* honfitársai, illetve a *savariaiak* jelenléte is csak két egységben mutatható ki, ezek pedig a fentebb

³¹ Miként B. PFERDEHIRT *savariai Celer* diplomájának (RMD III, 139) újraközlésekor (RMD IV, 213, RGZM 5) rámutatott, az okmányon szereplő két *consul suffectus*; *L. Aelius Oculatus* és *Q. Gavius Atticus* a kutatás korábbi vélekedésével ellentétben, nem *Vespasianus* uralkodása idején, hanem 85-ben viselte hivatalát. Innen következett, hogy *Sremska Mitrovicá*ban napvilágot látott töredék is ugyanazon a napon (85. május 30.) került kiadásra.

³² ECK – PANGERL 2016. 177–178.

³³ I–II. század (LETTICH 2003. Nr. 175.)

³⁴ A felirat utolsó sora vagy *lib(ertis) lib(ertabus)q(ue) post(eris)q(ue) eor(um)*, vagy *lib(ertis) lib(ertis)q(ue) post(eris)q(ue) eor(um)*.

³⁵ BÉRARD 2015. 54.

³⁶ Akár *Vespasianus* felmenőinek valamelyik szabadosától is származhatott. Legalábbis előbbi *reatei* eredetű családjában, a származásukra utaló, *Sabinus* igen gyakran viselt *cognomen* volt. Ha *Vespasianustól* kapta volna a polgárjogát, akkor alighanem vele azonos *praenomen* viselt volna.

³⁷ ECK – PANGERL 2016. 178.

³⁸ FREIS 1967. 14.; ECK – PANGERL 2016. 178.

említett *legio I Adiutrix* és *legio II Adiutrix*, alighanem ezen egységekben tanúsított tetteik jutalmaként kerültek a *cohors XIII urbana* kötelékébe. Vagy más, nem azonosítható oknál fogva már közvetlenül itt kezdték meg szolgálatukat ezek a *claudiusi coloniákból* (*Aprus*, *Savaria*) származó polgárok. Az némiképp nehézséget jelent, hogy miért ekkor bocsájtották el őket, a *cohortes urbanae* katonái számára 20 év volt az előírányzott szolgálati idő. 85-ben történt elbocsájtásukból fakadóan ez arra utalna, hogy 65/66-ban kezdték meg katonai éveiket, erre azonban a *legio I* illetve *II Adiutrix* felállítását megelőzően nem kerülhetett sor. Azonban leszerelésük vélhetően azzal hozható összefüggésbe, hogy *Domitianus* császár ekkoriban a dákok elleni frontra helyezte át az egységet.³⁹ Elkerülve, hogy a hadjárat alatt kelljen leszerelni a katonákat, talán még a polgárháborúban magukat kitüntető katonákat „korkezdvezménnyel” elbocsájtotta. Érdekes módon a 16 év szolgálati idő (a *praetorii* általános szolgálati évei) kijön, ha 69-től számítjuk katonáskodásuk kezdetét. Azonban ez még mindig nem válaszolja meg az *aprusi L. Valerius Celer* 79-ben történt elbocsájtását.

Talán ugyancsak ide sorolható *Caius Valerius Niger* is, aki a 71-ben *centurióként* leszerelt *eraviscus Velagenus*, *Covio* fia számára kiadott katonai diploma⁴⁰ egyik hitelesítő tanújaként szerepel. A tanúk többségét *pannoniai* törzsek előkelői adták: *Titus Flavius Serenus a Ias(i)usok princeps*, *Licco*, *Davus* fia, a *Breucusok princeps*, *Caledo*, *Sammo* fia, a *Boiú*sok *princeps*, *Cobromarus*, *Tosia* fia, a *Boiú*sok *princeps*, *Breucus*, *Isticanus* fia, *Andizetes princeps*. A sort *Caius Valerius Niger*, a *cohors XIII urbana* katonája, illetve *Lucius Licinius Aquila curator veteranorum* (?) zárja. Amennyiben tanúk mindegyike *pannoniai* volt, úgy ők ketten leginkább *savariaiak* lehetnek, legalábbis ezen időben *cohors XIII urbana* több *savariai* származású tagja ismert, ahogy fentebb látható. *L. Licinius Aquila* pedig akár még a *Claudius* által letelepített *veteranusok* egyike lehetett. Ha *Niger savariai* volt, akkor az okmány kibocsájtásakor nem régóta lehetett *urbanicianus*, 70/71-ben kellett átkerülnie, mielőtt a *legio I Adiutrix*ot és *legio II Adiutrix*ot *Germaniába*, illetve *Britanniába* vezényelték volna át.

Rajtuk kívül egyetlen további személy ismert, *Caius Marcius Proculus* (*domo Sa*[v ---]), aki a *cohors X urbana* kötelékében, *Attius* (?) *centuriájában* szolgált. Felirata mára elveszett, a rajta szereplő „DM” formula csak arra utal, hogy nem készülhetett az I. század második felénél korábban,⁴¹ de a a fenti történeti adatok alapján sem lehet a *Flavius*-kornál korábbi, és alighanem a II. század közepénél sem lehet későbbi. Legalábbis nem ismertek más *pannoniai* származású *urbaniciani*.⁴² *Proculus* esetében még nehezebb meghatározni, hogy már eleve a *cohors X urbanában* kezdte meg pályafutását, vagy egy másik egységből került át.

³⁹ RICCI 2011. 491.

⁴⁰ RMD IV, 205

⁴¹ COOLEY 2012. 421.

⁴² Meglehet, hogy 141-ben egy *pannoniai* (EDR133110 – [C{aius} ---]itius C[ai]/[ilius] Quir[ina] Viator Sirmio) is szolgált az egyik *urbanus cohort*sban, *gentiliciuma* alapján ugyanis inkább a *pannoniai Sirmiumból*, mintsem az *italiai Sirmioból* (*Sirmione*) származhatott. Illetőleg ismert egy Császárról előkerült, 221/222-ben egy *praetorius* vagy *urbanicianus* számára kiállított katonai diploma töredéke is (LŐRINCZ 2000c.), ami ugyan akár egy *Severus Alexander* idejében a *cohortes urbanae* soraiban szolgáló *pannoniai*akról tanúskodhatna, azonban ez túlságosan is hiányos ahhoz, hogy az egység beazonosíthó legyen.

A LEGIO XV APOLLINARIS SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI

A *legio XV Apollinaris* 71-ben került vissza *Carnuntumba*, a zsidók elleni háborúban elszenvedett vereségek pótlására *Carnuntum* környékéről és más *pannoniai*akból, illetve *noricumi*, *dalmatai*, *germania (inferor)*i és *gallia narbonensis*i katonákkal töltötték ki a hiányzó hadsorokat.⁴³ Valószínűleg ekkortól már a savariai újoncokat a *legio XV Apollinaris*ba irányították át, és megszünt *legio I Adiutrix*, illetve *legio II Adiutrix pannoniai* és *dalmatai*, *thraciai* feltöltése is.⁴⁴ *Carnuntum* környékéről több, szolgálati ideje alatt elhunyt *savariai* katona sírfelirata került elő. Ebben az időben kerülhetett a *Caius* fia, a *Claudia tribus*beli *Caius Iulius Maximus (Sav)*,⁴⁵ a *Caius* fia, a *Claudia tribus*beli *Caius Iulius Maxsimus (sic!) (Sav)*,⁴⁶ *Caius* fia, a *Claudia tribus*beli *Caius Iulius Secundus (Sav)*,⁴⁷ *Quintus* fia, a *Claudia tribus*beli *Quintus Iulius Proculus (Sav)*,⁴⁸ *Caius* fia, a *Claudia tribus*beli *Caius Licinius Rufus (Sav)*,⁴⁹ *Caius Ge(???)s (Sa[v])*⁵⁰ az egységbe. Ők mindannyian 71 és 106 között hunytak el, ugyanis a *legio* ezt követően hagyta el *Carnuntumot*, s ezzel együtt *Pannoniát*. *Traianus* a *parthusok* elleni hadjáratára (113–117) is magával vitte őket, így került az egység a *cappadociai Satalába* (ma *Sadak*, Törökország), ahol még a III. században is állomásozott. *Tiberius* fia, a *Claudia tribus*beli *Tiberius Iulius Martialis (Savaria)* itt hunyt el, tekintve, hogy felirata⁵¹ szerint 13 évig szolgált, a *legio* pedig 106-ban már elhagyta *Pannoniát*, így talán 118-ban vagy 119-ben halhatott meg.⁵² Így *Martialis* még a mozgósítást megelőző toborzáskor kerülhetett a *legioba*,⁵³ persze lehet, hogy *pannoniai*akat még közvetlenül 113/114 előtt is besoroztak az egységbe, így legkésőbb 126/127-ben hunyt el. A feliratot fivére vagy bajtársa, *Tiberius Iulius Buccio optio equitum* emelte, bár azonos *gentiliciumuk* alapján vérszerinti testvérek is lehettek. Miután a *legió Cappadociába* került már helyből, főként a kis-ázsiai tartományokból sorozták a katonákat.⁵⁴

⁴³ MOSSER 2003. 20.

⁴⁴ Legalábbis egy *iaderi* (AE 1978, 632), származású katona *aprusi* (AE 1929, 211) ismert az egységből. Ahogy fentebb látható, korábban ezek a városok a *legio I Adiutrix* és *legio II Adiutrix* feltöltésében vettek részt.

⁴⁵ AE 1978, 625 – 19 év szolgálat után 38 évesen évesen hunyt el.

⁴⁶ Nem azonos a másik *Maxsimus*szal (sic!). AE 1929, 188 – 16 év szolgálat után 34 évesen évesen hunyt el.

⁴⁷ CIL III, 4473 – 26 évesen és 7 hónaposan hunyt el.

⁴⁸ AE 1929, 212 – 13 év szolgálat után hunyt el.

⁴⁹ AE 1978, 630 – 19 év szolgálat után hunyt el.

⁵⁰ CIL III, 14358, 19 – Legalább 20 szolgálati év után hunyt el.

⁵¹ AE 1988, 1043.

⁵² WHEELER 2000. 294.

⁵³ WHEELER 2000. 294.

⁵⁴ Bár talán egy *vexillatióját Thraciából* töltötték fel, illetve a markomann-szarmata háború idején a dunai tartományok is hozzájárultak a veszteségek pótlásához (MOSSER 2003. 159.).

A COHORTES PRAETORIAE SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI

Jelen téma szempontjából a legnagyobb számú forráscsoportot a *savariai* származású *praetorianusok* feliratai jelentik. A pontosan ismert *origójú pannoniai* származású császári testőrök közül is a *savariaiak* vannak a legtöbben, összesen 33 személy származott *Savariából*, közel ennyi, 29 személy *Poetovióból*, 19 *Mursából*, 15 *Sisciából*, 9-9 *Sirmiumból* és *Mog(...?)ből*, 8 *Carnuntumból*, 6 *Cibalaeből*, 3 *Aquincumból*, 2-2 *Bassianaeből* és *Solvából*, 1-1 *Altinumból*, *Faustinianumból*, *pagus Traianusból*, *castellum Vixillumból*, *Brigetióból* és *Scarbantiából*. Azaz a katonák döntő többsége *Pannonia* nyugati részéből, vagy a Dráva–Száva mentéről származott, a sorrend gyakorlatilag majdnem megfelel annak a kronológiai sornak, ahogy a települések elnyerték a városi rangot. A katonákat említő források többsége azonban meglehetősen egyoldalú, lényegében egyszerű listákról van szó, amelyek nem többek statisztikai adatoknál. Ma már történettudományi evidenciának számít, hogy *Septimius Severus*, miután elfoglalta Rómát, a megbízhatatlannak ítélt *praetorianus* gárda tagjait szélnek eresztette és saját híveivel, többek között *pannoniaiakkal* töltötte fel annak sorait.⁵⁵

Azonban már a *Severus*-kor előtt is találni *savariaiakat* a *praetorii* soraiban, érdekes módon azonban rajtuk kívül egyetlen más *provincialist* sem lehet találni.⁵⁶ A legkorábbi ismert *laterculuson* is szerepel két vagy három *savariai*. A szolgálatukat még 119–120 kezdő *praetorianus* és *urbanus cohorsok* katonái, 135–137 között történő leszerelésük alkalmából márványtáblát⁵⁷ állítottak, köztük három *savariai* származású katona szerepel, ketten a szöveg elrendezése (ugyanis a szöveg maga sérült) alapján a *cohors V praetoria speculatorai*⁵⁸ voltak; *Publius Postumius Florentinus (Savaria)* és *Tiberius Iulius Restitutus (Savaria)*. Azaz ők ténylegesen a gárda elitjét képezték, azon 300 válogatott katona közé tartoztak, akik az uralkodó közvetlen védelmét látták el. Illetve talán az ezen listán szereplő, *cohors VI praetoriában* szolgáló *Lucius Didienus Seneca* is *savariai* volt (*Sa[varia]?*),⁵⁹ azonban ő nem volt *speculator*.

Róma városában került elő Caius fiának, a *savariai Caius Iulius Florusnak*, a *cohors VIII praetoria* katonájának sírfelirata (*Savaria*).⁶⁰ Florus 36 évet élt és 17 évig katonáskodott, a felirat állítójaként örököse, *Marcus Antonius Niger* szerepel. A felirat talán az I. század végén, a II. század elején készülhetett.⁶¹

⁵⁵ SHA v. Sev. 6.11.; Cass. Dio LXXIV. 1.1–2; Her. II.13.1–12; PASSERINI 1939. 171.; DURRY 1939. 86–87, 247–249; PWRE XXII (1957) 1610, 1627, BIRLEY 1988. 102–103; ŠAŠEL 1992.

⁵⁶ Ennek ellenére az egyik legújabb *laterculus*t közlő tanulmányban is azt állítják, hogy a *Severusok* előtti időszakban a gárda kizárólag itáliaiakból állt (BENEFIEL 2001).

⁵⁷ CIL VI, 32515; EDR130141.

⁵⁸ A *principales* közé tartoztak, azonban a *speculator* rang a taktikai beosztások fölött állt, innen közvetlenül a *beneficiarius* beosztáshoz lehetett továbblépni (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 20.).

⁵⁹ Más ‘Sa-’ kezdetű települést nem említ egyik korai *laterculus* sem, csak *Urbs Salviát*, azonban ez kizárható, mert az ‘Urbe’ szó biztosan nem szerepel a feliraton.

⁶⁰ CIL VI, 2710.

⁶¹ (http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR105633&partId=1) GIORGO keltetése. A rajta szereplő ‘DM’ formula csak arra utal, hogy nem készülhetett az I. század második felénél korábban (COOLEY 2012. 421.).

Egy másik *laterculust* 159–161 között leszerelt, szolgálatukat 143–144 között kezdő *praetoriusok* és *urbanicianusok* állítottak.⁶² Köztük volt *Lucius Valerius Adiutor (Savar)*, aki a *cohors V praetoria tubicenként*⁶³ szolgált.

Talán valamikor a II. század második felében készült⁶⁴ az a Rómában előkerült márvány sírtábla,⁶⁵ amit *Lucius* fiának, a *Claudia tribus*beli *Lucius Helvius Victornak (Savaria)*, a *veteranusnak*, az egykori *praetoriusnak (ex praetorio)* állítottak fiai, *Lucius Helvius Ingenuus* és *Lucius Helvius Syrus*. A felirat alapján úgy tűnik, hogy *Victor* a családjával együtt áttelepült Rómába.

Már a *Severus*-korra tehető egy másik *laterculus* töredéke,⁶⁶ talán 206-ban⁶⁷ készült és a *cohors X praetoria pia vindex* katonáit említi. A négy *centuria* 30 katonájának neve őrződött meg, ebből kilenc-tíz *pannoniai* volt.⁶⁸ Köztük három *savariai*: *Caius Valerius Lupus (Saba)*, *Caius Valerius Marcellinus (Savar)* *Lucius Cornelius Augurinus (Saba)*.

A 209-ben leszerelt⁶⁹ *cohors I praetoria pia Vindex* katonái között egy *savariai* biztosan akadt ([---]ius *Savaria*).⁷⁰ Róla ennél többet nem tudunk.

Alighanem még a III. század első évtizedeiben készült⁷¹ az a Róma városi felirat,⁷² ami a *cohors III praetoria pia Vindex* és a *cohors III praetoria pia Vindex* katonáinak pénzbeli hozzájárulását örökítette meg, a katonák közül többen *pannoniai* városokból származtak,⁷³ köztük négy *savariai*: a *speculator Tiberius Claudius Priscus (Savar)*, *Tiberius Claudius Barba (Savar)*, *Caius Gallonius Fronto (Savari)*; *M(arcus) M[---] Marcellus (Savar)*.

Talán már a *Constitutio Antoniniana* hatását mutatja⁷⁴ több lista fennmaradt része is, az egyiken⁷⁵ három *pannoniai*,⁷⁶ köztük egy *savariai* neve őrződött meg: [---]rolanus (*Savar*). Egy további

⁶² CIL VI, 32520.

⁶³ Azaz kürtösként, a *tubicen* is a *principales* közé tartozott, *centuriánként* hárman voltak (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 24.).

⁶⁴ http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR074632

⁶⁵ AE 1967, 33.

⁶⁶ CIL VI, 32627.

⁶⁷ Ugyanis a *laterculuson* egy bizonyos *Caius Iulius Passar (Mog)* szerepel, aki alighanem azonos azzal a személlyel, akinek 206-ban kiadott okmánya (RMD IV, 303 – C[ai]o Iulio C[ai] fil[i]o Ael[ia] Passari Mogionibus) a Fejér megyei Bakonycsernyében került elő (KOVÁCS 2005). Ő a diploma szerint a *cohors X praetoria Pia vindex* kötelekéből szerelt le, így alighanem a *laterculus* töredéke is ennek az egységnek a katonáit említi.

⁶⁸ *Marcus Aurelius Verus (Sisc)*, *Marcus Aurelius Licinius (Sisc)*, *Marcus Aurelius Lupus (Sirmi)*, *Caius Iulius Passar (Mog)*, *Caius Valerius Vitalis (Mursa)*, *Caius Coponius Silvanus (Poetav)*, *Marcus Aurelius Atticianus (Sol)*. Utóbbi talán a *noricum*i települést, *Flavia Solvát* takarja.

⁶⁹ CIL VI, 32533.

⁷⁰ További *pannoniaiak* [---]ntinus *Sirmio*, [---]lus *Siscia*, *Candidianus Poetovio*, [Victo]rinus *Ael Solva*. Utóbbi talán a *noricum*i települést, *Flavia Solvát* takarja.

⁷¹ BENEFIEL felosztása szerint még a II. fázis idején készült, amikor még nem jelentkezett *Constitutio Antoniniana* hatása és a *Marcus Aurelius* nevek túlsúlya (BENEFIEL 2001. 222–223.).

⁷² CIL VI, 32536.

⁷³ *Marcus Aurelius Sabinus speculator – Cibali*;; *Marcus [---]nn[---] Senecianus – Mogio*; *Publius Aelius Respectus – Mogi*; *Caius Iulius Super – Carn*; *Claudius Saturninus – Poetav (sic!)*; [---]natus *Proculeia – Siscia*; *Caius Flavius Messianus – Sir*; *Lucius Septimius Lucanus – Sisci*; [---]sius – *Mogio*; [---]atianus – *Mogi[o]*; [---]ngenus – *Poetav*; [---]intia – *Aouin (sic!)*; *Marcus Calven[---] [---]onio – Poetav*; *Publius [---]ti[us M]amimius Mogi[o]*.

⁷⁴ BENEFIEL 2001. 226–227.

⁷⁵ CIL VI, 32623.

⁷⁶ *Aelius Tato (Mog)*, [---]turus (*Petev*)

laterculus,⁷⁷ ezen 15 pannoniai katona,⁷⁸ köztük három *savari* neve őrződött meg: *Marcus Aurelius Carinus a Claudia tribusból* (*Savari*), *Caius* fia, *Caius Licinius Mannadius* (*Savar*), [---] *Statianus* (*Savar*). Ugyancsak ebben a fázisban készülhetett egy másik *laterculus*,⁷⁹ rajta a *pannoniaiak*⁸⁰ között négy *savari*: *Aulus* fia, *Tullius Romulus a Claudia tribusból* (*Savar*), *Caius* fia, *Iulius Marcianus a Flavia tribusból* (*Savar*), *Marcus* fia, *Antonius Euscinus a Claudia tribusból* (*Savar*), *Titus* fia, *Flavius Crispinus a Claudia tribusból* (*Savar*). Egy nagyon töredékes lista⁸¹ is talán ide tartozik, négy másik *pannoniai*⁸² mellett egy *savari* is szerepel: [---] *talīs* (*d Sabaria*). Egy beazonosíthatatlan töredéken⁸³ két *savari*: [---] *ianus* (*Sav*); [---] *imus* (*Savai – sic!*).

Egy valamikor 223 és 235 között kibocsájtott katonai diploma⁸⁴ került elő 1978-ban a Dunától északra fekvő alsó-ausztriai *Niederleisben*, alighanem zsákmányként jutott a területre, de valószínűleg arra utal, hogy eredeti tulajdonosa visszaköltözött *Savaria–Carnuntum–Vindobona* környékére. Nevéből mindössze a *Florianus cognomen* maradt meg, *origója* ([Sava]ria) is csak kiegészített.⁸⁵

III. *Gordianus* uralkodása idején, 243-ben készült az a töredékes ránc maradt *laterculus*,⁸⁶ ami legalább három *pannoniait* említett, nevükből semmi sem maradt meg, csak azonos formában megadott *origójuk*: *Savar*.

Egy talán 258-ban⁸⁷ készült listán⁸⁸ több *pannoniai* mellett,⁸⁹ egy *savari* is: [---] *tianus* ([d]om Sav) is szerepel.

Alighanem valamikor a III. század folyamán hunyt el Rómában *Germanius Taurinus*, a *cohors X praetoria Marinus centuriájában* szolgált katonája 8 év katonáskodás után, 30 éves kora körül.

⁷⁷ CIL VI, 32624.

⁷⁸ *Aurelius Clemens* (*Cibalis*), *Marcus* fia, *Marcus Ulpius Romulus a Flavia tribusból* (*Mursa*), *Marcus* fia, *Marcus* fia, *Marcus Aurelius Septimos* (*sic!*) a *Flavia tribusból* (*Sipmi*), *Marcus* fia, *Marcus Mateus Antonius a Septimia tribusból*, (*Carnu*). *Publius* fia, *Publius Aelius Memmianus a Sergia tribusból* (*Aquin*), *Titus* fia, *Titus Flavius Antiochus a Quirina tribusból* (*Sirimu*), *Caius* fia, *Caius Licinius Atilianus a Papiria tribusból* (*Poeio*), *Marcus* fia, *Marcus Aurelius Valentinus a Flavia tribusból* (*Sisci*), *Caius* fia, *Caius Iulius Valentinus* (*Poeto*), *Marcus* fia, *Marcus Aurelius Novellus a Papiria tribusból* (*Poeto*) *Caius* fia, *Caius Attius Valerianus a Papiria tribusból* (*Poetov*), *Marcus* fia, *Marcus Caelius Victor a Papiria tribusból* (*Poetov*), *Titus* fia, *Titus Trophimus Firmus a Papiria tribusból* (*Poetovi*), *Marcus* fia, *Marcus Aurelius Firmus Flavia tribusból* (*Siscia*), *Titus* fia, *Titus Claudius Severinus a Flavia tribusból* (*Sim*[io]).

⁷⁹ CIL VI, 32640.

⁸⁰ *Marcus* fia, *Aurelius Maximus az Aelia tribusból* (*Carn*), *Lucius* fia, *Papirius Verinus az Aelia tribusból* (*Carn*), *Marcus* fia, *Aurelius Tato a Flavia tribusból* (*Siscia*), *Titus* fia, *Flavius Avitus az Aelia tribusból* (*Murs*), *Marcus* fia, *Aurelius Crispio az Ulpia tribusból* (*Poet*), *Lucius* fia, [---] *renius Verecundus az Aelia tribusból* (*Murs*).

⁸¹ CIL VI, 32563.

⁸² [---] (*B*) *assianis*, [---] fia, [---] *anus Mauric*(?) (*d Mur*), [---] *icer*(?) fia (*d Carn*), [---] *arianus* (*d Mursa*).

⁸³ CIL VI, 32914 – [---] *anus Poe*, [---] *enus Poetav*; [---] *nianis Sisc*; [---] *linus Poe*.

⁸⁴ RMD II, 135.

⁸⁵ WEBER kiegészítése (WEBER 1982. 224.).

⁸⁶ CIL VI, 11668 = CIL VI, 32634. A katonák neve sehol sem maradt meg, csak a települések nevei: *moesia superioris* (*Viminacium*, *Ratiaria*, *Scupi*), *moesia inferioris* (*Nicopolis*), *noricum* (*Ovilava*, *Teurnia*, *Celeia*), *daciai* (*Apulum*), *thraciai* (*Serdica*), észak-italiai (*Mediolanum*) városok mellett további *pannoniaiak* is szerepelnek rajta: *Poet(ovio)*, *Murs(a)*, a katonák neve azonban sehol sem maradt meg.

⁸⁷ A feliraton szereplő uralkodó nevéből mindösszesen kevés részlet maradt fenn: [P] *io F(elici)* [In] *victo Aug(usto)*. DOBÓ felveti, hogy a felirat esetleg 258-ban készült (DOBÓ 1975. 26. Nr. 47/g).

⁸⁸ CIL VI, 32561.

⁸⁹ [---] *ius* (*d Bass*), [---] (*Petov*); [---] *ius* (*d Carn*); *Marcus* [---] (*dom Pet*[ov]), [---] (*dom Mu*[rsa]), [---] *nus* fia (*d Carn*), [---] *ianus* (*dom Carn*).

Sírsztéléjét a savariai származású *Germanius Super (nat Savar)* állította, aki a feliraton *Taurinust fraternek* nevezi, ami itt, a *gentiliciumok* egyezése miatt, alighanem vérszerinti fivéréként és nem bajtársként értendő.⁹⁰

*Marcus Ulpianus Iustinus (domo Savaria)*⁹¹ esete nem egészen tartozik a fenti személyek közé, ugyanis *legio II Adiutrix frumentariusaként* szolgált, amikor Róma városában elhunyt, alighanem nem sokkal *Septimius Severus expeditio Urbicáját* követően. Sírfeliratát fivére/bajtársa *Marcus Ulpius Ingenius, a cohors VII praetoria signifere* állította.

EQUITES SINGULARES AUGUSTI SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI

A *Traianus* által felállított különleges testőrség, a császári személyes lovasság soraiban is szolgáltak *savariaiak*.⁹² A *praetoritól* eltérően az *equites singulares Augusti* ismert pannoniai származású tagjai leggyakrabban csupán a tartományra utalnak, de emellett gyakran megemlítik azt a települést is, amelyből származtak. A *pannoniai* települések közül *Savaria* szerepel a legtöbbször az ismert emlékeken, összesen 19 alkalommal.⁹³ Alighanem már az egység felállításakor, vagy nem sokkal később több *savariait* is lehetett találni az egységben. Köztük lehetett *Quintus* fia, *Quintus Marcius Rufus a Claudia tribusból (Savaria)*, aki *decurióként* szolgált, azaz az egyik *turma* vezetője volt, és 43 évesen halt meg.⁹⁴ *Marcus Ulpus Valens* pedig az egyik *turma signifereként*⁹⁵ ([nat Pann Cl Sav]aria) szolgált, 29 évesen hunyt el, 11 év szolgálat után.⁹⁶ A *hastiliarius*⁹⁷ *Titus Aurelius Armenius (nat Savarie!)* már 16 éve katonáskodott mikor 36 éves korában elhunyt, Róma városi sírfeliratát bajtársai és szabadosa állították számára.⁹⁸ De a legénységi állomány tagjai között is voltak *savariaiak*: Valamikor a 130-as években hunyhatott el *P. Aelius Septimus* ([nati]one Cl[audia] Savaria), aki *Festus turmájában* szolgált, 30 évesen hunyt el 10 év katonáskodás után.⁹⁹ Valószínűleg már a II. század második felében hunyt el *Caius Iulius Victor (nat Pann Cl Savaria)*,¹⁰⁰ bár még feliratán sem szerepel, a *Pannonia* kettéosztását követő tartományi öntudatosság megjelenése, főként a *filiatio* megadásának hiánya teszi némileg későbbre *Ulpus Valens* feliratánál. Victor 45 évesen hunyt el Róma városában, *Claudius Spectatus turmája*

⁹⁰ Noha meglehet, hogy maga is katona volt, amennyiben egy másik Róma városi felirat (CIL VI, 3467) is őt említi: *D(is) [M{anibus}] | Aelius Vitalio, qui vixit | annis XXVI, mensibus III, d[i]ebus XV et Valeriae Glauce q[uae] vixit annis XXXV, mens(e) I, | dieb(us) V. Germanius Super ve[teranus] avunculus nepot[i] | b(ene) m(erenti) f(ecit).*

⁹¹ CIL VI, 3336.

⁹² Összefoglalóan a *pannoniai* származású lovas testőrökről lásd SZÉKELY 2014; SZÉKELY 2015.

⁹³ *Sirmiumiakat* 8 feliraton, 2-2 alkalommal szerepel *Siscia*, *Mursa* és *Poetovio*, 1-1 feliraton *Brigetio*, *Faustinianum*, *Aquae Balizae* és *Aquincum*. Egy feliraton pedig csak törzsi megjelölés (*natione Boius*) szerepel.

⁹⁴ CIL VI, 3276 – II. század eleje a *filiatio* megadása miatt (SPEIDEL kommentárja a Denk 340. számú felirathoz).

⁹⁵ DOMASZEWSKI szerint az *immunes* közé tartozott (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 46.). SPEIDEL szerint talán *duplicarius* (SPEIDEL 1962. 65.).

⁹⁶ CIL VI, 3291 – II. század eleje (SPEIDEL kommentárja a Denk 346. számú felirathoz).

⁹⁷ A *principales* közé tartozik, de nem tiszt, hanem afféle válogatott lovas (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 452–53.).

⁹⁸ CIL VI, 3192 – II. század, a feliraton szereplő személyek egyike, *Claudius Saturninus hastiliarius* egy Traianus-kori feliraton is szerepel (SPEIDEL kommentárja a Denk 325. számú felirathoz).

⁹⁹ CIL VI, 3287 – 130 körül készülhetett (SPEIDEL kommentárja Denk 167. számú felirathoz)

¹⁰⁰ CIL VI, 3272 – II. század második fele (SPEIDEL kommentárja a Denk 339. számú felirathoz).

aktív katonájaként 25 év tapasztalattal a háta mögött. Örököse és barátja *Aurelius Celer decurio* állította, aki maga is *Claudius Spectatus numerus*ában szolgálhatott. Ugyancsak valamelyik II. századi uralkodót szolgálta 20 éven keresztül 40 éves koráig egy bizonyos [---] *Secundinus* ([n]at[i]one) *Pannonius Claudia Savaria*).¹⁰¹ Illetve egy bizonyos *Caius Iulius* (*Cl Sava[ria]*) felirata¹⁰² is erre az időszakra tehető.¹⁰³ Még legalább hat *savariai*, II. század folyamán készült, töredékesen fennmaradt felirata ismert, azonban esetükben a nevük sem őrződött meg.¹⁰⁴ Másik két további töredék a II. vagy III. század folyamán készült,¹⁰⁵ egy további pedig a III. századra tehető.¹⁰⁶ A III. századból csak egy *savariai* származású lovas testőrt ismerünk név szerint. *Ulpius Ianuarius* kilenc évig katonáskodott a *castra prior*ában, amikor is huszonkilenc éves korában utolérte a vég, az egyik *Savaria*hoz tartozó kisebb településen látta meg a napvilágot (*natione Pannoniae superiore C Savari vico Voleuci[o]nis*).¹⁰⁷

Érdekes módon a *savariai*ak számának alakulása ellentétes tartományi tendenciával, ugyanis a praetoriához hasonlóan itt is *Septimius Severus* után nő meg jelentősen a pannoniaiak aránya,¹⁰⁸ azonban a *savariai*ak száma csökken a II. századhoz képest, és legénységi állomány feletti tagokat sem találni köztük. Természetesen ez csak az ismert források tükrében áll.

TOVÁBBI SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚAK PANNONIÁN KÍVÜL ÁLLOMASOZÓ LEGIÓKBAN

Egy *lambaesisi* feliratot¹⁰⁹ feltehetően egy vagy több *legio* katonái állítottak, a katonák *origó*jaként főként *daciai* (*Napoca*), *africai* (*Hadrumentum, Carthago, Thysdrus, Naraggara*), *numidiai* (*Theveste*) városok, de egy-egy személynél *Aquileia*, vélhetően a *noricum*i *Solva* és egy bizonyos *Maximus* esetében *pannoniai Savaria* szerepel, a többi katonánál a település helyén a *castris* szó áll. Az nem megállapítható, hogy *Maximus* viselt-e valamilyen rangot, vagy egyszerű katona volt csak. Ha egy *legioról* van szó, akkor alapvetően két egység jöhet szóba. A felirat vagy a *legio III Augusta*,

¹⁰¹ CIL VI, 32830 – Speidel szerint a II. századra tehető (Denk 139). Ez a sztélé is jól illeszkedik az azonos kialakítású sztélék sorába, a sztéléket felül íves zárodású orommező díszíti, melyben az elhunytat ábrázolták klinén fekve egy szolgáló társaságában. Felül a sarkokat íves akroterion ékesíti, melyek arcokat mintáznak. Az oromzati mező alatti feliratos mezőt csavart oszlopok fogják közre, a feliratot a DM formula indítja és a *faciendum curavit* zárja minden esetben. A feliratos mező alatt egy lovas jelenet látható. Vagy a feliratos mező alatt, vagy fölött foglal helyet egy további képmező, mely koszorút tartó két szárnyas *geniust* ábrázol. Ezeket a sztéléket feliratos tartalmuk alapján SPEIDEL a II. századra teszi, azonban következetesen ugyanazt a keltezési gyakorlatot folytatja minden esetben. Nevezetesen a feliratokon szereplő *Titus Aurelius* (sic!) nevet teszi keltező értékűvé, mely alapján 138 utánra keltezi őket. Nyilvánvalóan *Antoninus Pius* császár születési nevééről van szó (SPEIDEL 1994. 10.), azonban adoptiója után, már a *Titus Aelius* nevet viselte.

¹⁰² AE 1993, 334.

¹⁰³ SPEIDEL 1994. 185.

¹⁰⁴ [S]avaria [nat{i]one) Pa]nn(oni)us – SPEIDEL 1994 Nr. 128; [Cl]a[udia] [Sava]ria – SPEIDEL 1994. Nr. 128; Cl(audia) Savaria – SPEIDEL 1994 Nr. 313; [Sava]ria – SPEIDEL 1994 Nr. 313; [Cl{audia}] Savaria – CIL VI, 32837; Claudius Iulius Cl(audia) Sava[ria] – SPEIDEL 1994 Nr. 221.

¹⁰⁵ Sava[ria] – SPEIDEL 1994. Nr. 410; [P]annon[ius] [na]t(i)one Sava[ria] – SPEIDEL 1994 Nr. 415.

¹⁰⁶ SPEIDEL keltezése (SPEIDEL 1994. Nr. 560), Cl(audia) [S]avaria nat(i)one [Pannoni]o – AnÉp 1993, 336.

¹⁰⁷ CIL VI, 3300 – III. század, a tábor feltüntetése miatt. (SPEIDEL kommentárja a 658. számú felirathoz).

¹⁰⁸ SPEIDEL 1965. 16–21.

¹⁰⁹ CIL VIII, 18085

vagy valamelyik *Adiutrix legio* emlékeinek sorába illeszthető. Ugyanis míg előbbi lényegében a „házi” *legio* volt,¹¹⁰ utóbbi két *legio vexillatiói* pedig részt vettek a 144 és 152 között zajló *maurusok* elleni háborúban,¹¹¹ miként azt a hadjáratban elesettek feliratai is bizonyítják.¹¹² Vagy *pannoniai* különítmény harcokban megritkult sorait töltötték fel helyiekkel, vagy az itteni harcok után az *Adiutrix legiók* különítményének katonáit áthelyezték a *legio III Augustába*, ugyanis az afrikaiak túlsúlya erre utal. A *daciai* katonák többsége a Publius Aelius nevet viseli, ami azt jelzi, hogy felmenőik *Hadrianustól* kaptak polgárjogot, ez ugyan *maurusok* elleni háború idejét sem zárja ki teljesen a keltezési lehetőségek közül, de inkább későbbi időpontot valószínűsít.¹¹³

SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ CENTURIÓK PANNONIÁN KÍVÜLI LEGIÓKBAN

Jelenleg összesen három olyan bizonyosan *savariai* származású *centurio* ismert, aki valamelyik *Pannonián* kívül állomásozó *legióban* töltött be posztot. Illetőleg egy negyedik személy, aki talán ugyancsak *savariai* származású *centurio* volt.

A *Claudia tribus*beli *Publius Ferrasius Avitus* (*Savaria* – CIL XIII, 6646 4 p. 103) 191-ben az Isteni Ház tiszteletére egy oltárt állított *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus*nak.¹¹⁴ A felirat az ókori *Mogontiacumtól* nem messze került elő, itt állomásozott ugyanis a *legio VIII Augusta pia fidelis constans Commodiana*,¹¹⁵ amiben *Avitus centurióként* szolgált. Felirata arról is tanúskodik, hogy korábban a *legio I Adiutrix aquiliferéként* szolgált, és alighanem előléptetésekor került a *germania superior* „házi” *legióba*.

A *Claudia tribus*beli *Marcus Ulpius Magnus* (*Sav* – AnÉp 1927, 146), a *legio V Macedonica centuriója* a *Palaestinában* hunyt el, *Neapolisban* (ma *Nablus*, Ciszjordánia) előkerült sírfeliratát *centuriótársai Flavius Moderatus* és *Iulius Ingenuus* emelték. Az *Ulpius* név alapján a felirat a II. századnál nem készülhetett korábban, így a Bar-Kochba-féle felkelés (132–135) leverése, *Lucius Verus*, illetve *Septimius Severus parthusok* elleni hadjáratok (162–166 ill. 195; 197–198) jöhetnek számításba, melyekben az egység is részt vett.¹¹⁶

¹¹⁰ A *legio* otthona *Hadrianus* császár uralkodása óta a *numidiai Lambaesisben* volt (LE BOHEC 2000. 375.). Az önálló *Numidia provincia* létrehozására csak 198/199-ben került sor, mindaddig *Africa proconsularis* része volt, így itt még mint földrajzi terület, nem közigazgatási egység értendő.

¹¹¹ GONZALEZ 2003. 39. ill. 78. (Vö. A korábbi szakirodalommal). LÓRINCZ Barnabás ellenben egyik *legio* története kapcsán sem említi, hogy részt vettek volna a harcokban.

¹¹² *Mauretania Caesariensis: Cartenna* (Tenes) – CIL VIII, 9653 (*leg II Ad*); *Cartenna* (Tenes) – CIL VIII, 9660 (*leg II Ad*); *Caesarea* (Cherchell) – CIL VIII, 9376 (*nation Pan – leg I Ad*); *Caesarea* (Cherchell) – CIL VIII, 21049 (*leg I Ad*). *Africa proconsularis: Carthago* – CIL VIII, 12877 (*leg I Ad*); *Carthago* – CIL VIII, 12877 (*medic leg II Ad*).

¹¹³ Egy másik hasonló, talán *Elagabalus* vagy *Severus Alexander* alatt készült, *lambaesis* feliratot (CIL VIII, 2586) ismerünk még, a *legio III Augusta* azon katonáit említi, akik elkészítették az uralkodó aranyozott szent képmásait (*imagines sacrae aurea*). A katonák a másik felirathoz hasonlóan zömmel afrikaiak, csupán egy *pannoniai* és egy *daciai* származású katona akadt közöttük [C[aius] *Aelius Iulianus Sarmis*z[etgetusa]]; T[itus] *Aelius Victorinus Siscia*].

¹¹⁴ Az istenség tisztelét akár *Savariából* is magával hozhatta, legalábbis a *coloniában* talán már a II. század vége felé szentélye állt *IOM Dolichenus*nak, ami *pannoniai* viszonylatban jelentős méretűnek mondható MERLAT 1960. 133. TÓTH 1971. 80.; SZENTLÉLEKY 1968. 379.; VÁGÁSI 2014, 28–30.

¹¹⁵ A *legio* 185 és 187 között nyerte el a *Commodiana* nevet (MATTERN 2005. Nr. 190. 121–122.).

¹¹⁶ PISO 2000. 214–215.

Titus Cervonius Lucius (natus *Savariae* – CIL III, 264) majd 25 évnyi szolgálatot követően 44 éves korában elhunyt, fia, *Cervonius Florentinus*, lánya, *Lucilla* és felesége, *Iucunda*, (aki talán *libertája* is volt egyben) állított számára egy mára elveszett sírfeliratot, mely a *galatii Ancyra*-ban került elő. A *legio XVI Flavia Firma* a keleten állomásozó *legiók* közé tartozott, azonban nem *Galatiában* volt tábora, hanem főként az *Armenia Minor*-hoz tartozó *Satalában*.¹¹⁷ *Lucius* legkorábban II. század második felében, vagy a III. század folyamán hunyhatott el.¹¹⁸ *Lucius*t alighanem egész családja elkísérte keleti állomáshelyére.

Talán *savariai* származású lehetett¹¹⁹ a *Claudia tribus*-beli [---] *Decimus* ([Sava]ria ?), aki a fenti *Magnushoz* hasonlóan, a *legio V Macedonica centurió*-jaként hunyt el. *Troesmis*-ben előkerült sír- emlékéőről¹²⁰ centuriótársai gondoskodtak, ez is arról tanúskodik, hogy a felirat *Septimius Severus* uralkodása előtt készülhetett. Ugyanis a *legio Traianus* uralkodása elején, *Dacia* meghódítása után került a *moesia inferiori Troesmis*-be, majd a markomann háborúig itt is állomásozott, mígnem *Marcus Aurelius Potaissába* vezényelte át.¹²¹ Így a felirat vélhetően valamikor a II. század első felében készülhetett.

További egy bizonyosan, illetve kettő, talán *savariai* származású *centurio* ismert, akik azonban mind *Pannoniában* szolgáltak, mindhármuk felirata *Carnuntum* környékén került elő. Így aligha meglepő, hogy ránk maradt felirata szerint a *Claudia tribus*-beli *T. Flavius Verecundus* (*Savaria*) az ott állomásozó *legio XIII Gemina Martia Victrix*-ben¹²² szolgált. Nevét egy, a *carnuntumi* ún. I. számú, vagy másként *canabaei mithraeum*-ban, a II. század utolsó évtizedében¹²³ *Mithras*-nak dedikált oltárról ismerjük. A kettő közül ez az egyik, a *savariai centuriókat* említő források sorában, ami nem a *sepulchralis* jellegű emlékek közé tartozik.

2009-ben került elő az a homokkőből készült láda, ami egykor *Caius Valerius Firminus* hamvait tartalmazta, s amit nagynénje, *Valeria Kalendiana* készíttetett számára. Felirata¹²⁴ (AE 2014, 1054) szerint *Firminus colonia Savaria decurió*-ja, illetve a *cohors V Lucensium Antoniniana centurió*-ja volt.¹²⁵ Egységének állomáshelye feltehetőleg *Brigetio* és *Aquincum* közötti dunai szakaszon fekvő *Crumerum*/Nyergesújfalu volt.¹²⁶ Az egység *Antoniniana* jelzője¹²⁷ mindenképp arra utal, hogy a *Severus*-kornál nem készülhetett korábban a felirat. Noha *Savariában* viselt *decurionatusa* nem feltétlenül jelenti *savariai* származását, s inkább társadalmi rangot jelöl,

¹¹⁷ BISHOP 2012. 99–100, 126.

¹¹⁸ BOSCH szerint 70 és 117 között készülhetett (BOSCH 1967. Nr. 111.), azonban a *praenomenek cognomenként* való használata az I. században nem igazán fordul elő, inkább a II–III. századra jellemző gyakorlat, nagyobb számban a III. században fordul elő (DEAN 1916. 78–79.). MITCHELL – FRENCH is főként a nomenklátúra miatt teszi a feliratot a III. századra (MITCHELL – FRENCH 2012. 359–360. Nr. 173).

¹¹⁹ DOBÓ 1975. 46. Nr. 170.

¹²⁰ CIL III, 6187.

¹²¹ TÓTH 1986. 68–69.; PISO 2000. 215.

¹²² A *legio* történetéhez részletesen lásd FRANKE 2000b.

¹²³ CSIR Ő Sup. I. Nr. 354.

¹²⁴ *C(aio) Val(erio) Firmino dec(urioni) | col(onia)e Sav(ariae) | (centurioni) coh(ortis) V Luc(ensium) | Ant(oniniana)e Val(eria) Kalendina amita | nepoti pientissimo reliquias condidit.*

¹²⁵ Az egység már az I. század közepe óta *Pannoniában* állomásozott, *Pannonia* kettéosztása óta *Crumerumban* állt tábora (LŐRINCZ 2001. 33.).

¹²⁶ LŐRINCZ 2001. 33.

¹²⁷ A *cohors* már egy 197/198-ban készült feliraton (CIL III,10602) is viseli az *Antoniniana* jelzőt.

vélhetően legalább tágabb értelemben véve helyi kötődésű volt, erre utal az is, hogy nagynénje is *Carnuntum* térségében élhetett, és ezért is került elő itt a sírládája. Mindenesetre csak feltételelesen sorolható a fenti személyek közé.

Ugyanez áll *Refius Celerinus* esetében is, akit a *Petronell*ben előkerült, 5 évesen elhunyt kisfiának állított, nem túl kvalitásos kivitelű, de jelentős méretű (68 × 186 × 30 cm) sírsztéléről¹²⁸ ismerünk. A sztélét a gyermek anyjával, *Valeria Serenával* és nagymamájával, *Valeria Optimával* közösen emelte. Az *Optima* neve után szereplő *tribus*, illetve *origo* megnevezés (*domo Sergia Savaria*)¹²⁹ talán mindegyükükre vonatkozik. Így meglehet, hogy *Refius* is *savariai* volt. A szöveg *Celerinust centurióként* nevezi meg, azonban az egység feltüntetése nem szerepel rajta, de leginkább *legio XIII Gemina* jöhet számításába. A *praenomenek* hiánya a III. századra, legalábbis a II. századnál korábbra semmiképp sem, teszi a feliratot.¹³⁰

A források száma túlságosan is kevés ahhoz, hogy bármiféle tendenciáról lehessen beszélni. Néhány jelenség azonban megfigyelhető: egyfelől a fenti személyek mindegyike egyszerűen *centurióként* említette magát, így az nem megállapítható, hogy rangban pontosan hol helyezkedtek el, bár feltehető, hogy egyikük sem volt *primus pilus*, ezt jó eséllyel nem felejtették volna megemlíteni. A két, *pannoniai legióban* szolgáló *centuriót* leszámítva nem valószínű, hogy bármelyikük is ugyanabban a *legióban* kezdett katonáskodni, ahol *centurióvá* lépett elő.¹³¹ *Publius Ferrasius Avitus* feliratán is említi, hogy *centurionatusát* megelőzően a *legio I Adiutrix aquiliferéként* szolgált, persze arról ugyancsak nincs információ, hogy már azelőtt is a *legio I Adiutrix*ban katonáskodott, mielőtt *aquilifer* lett, vagy egy másik *legióban* kezdte katonai pályafutását. Mindenesetre ezen a *legiók (legio V Macedonica, legio VIII Augusta pia fidelis constans Commodiana, legio XVI Flavia Firma)* legénységi állományából jelenleg egyetlen *pannoniai* sem adatolható. Egyedül *Cervonius Lucius* esetében tudjuk, hogy 44 évesen 25 év szolgálat után hunyt el, persze az nem derül ki, hogy hány évet szolgált *centurióként*, de hosszú szolgálati ideje alapján gyanítható, hogy sok évnyi katonáskodás révén érdemelte ki ezt a rangot.¹³² Meglehetősen gyér rálátásunk van a hadseregen belüli előléptetés rendszerére, de vélhetően ezek a *savariai* származású *centuriók* azon egyszerű oknál fogva kerültek ezekhez az egységekhez, mert azokban a *legiókban* volt üresedés, legalábbis *T. Flavius Verecundus* esete azt mutatja, hogy nem feltétlenül kerültek el a tartományból az előléptetésükkor. Mindannyian beilleszthetők abba a sorba, amit DOBSON állapított meg a *centuriók* származásáról, azaz *coloniában* születtek, családjuk már régóta római polgárjoggal rendelkezett,¹³³ sőt alighanem több generáció óta a katonai hagyományokat követték. Miként fentebb látható a *Savariában* letelepített *veteranusok* gyermekei az I. század folyamán a *legio I Adiutrix*, illetve a *legio II Adiutrix*, majd a *legio XV Apollinaris* soraiba kerültek, majd közülük többen is a *cohortes urbanae* soraiba. Legkésőbb a II. század második felében pedig már a *centurionatusig* emelkedett *savariaiak* is szolgáltak a hadsereg kötelékében.

¹²⁸ KRÜGER 1972. Nr. 541.

¹²⁹ A *Sergia tribus* jelenléte a *Savaria* alapításában résztvevő, letelepített *veteranusok* esetében is adatolt (CIL III, 4189).

¹³⁰ COOLEY 2012. 412.

¹³¹ Holott ez volt DOBSON szerint általános eset (DOBSON 1993. 135.).

¹³² Jobbára 13–20 év szolgálat után volt lehetőség rá, ehhez, illetve a *centurionatusba* való belépés további módjaihoz lásd DOBSON 1993. 154–155.

¹³³ DOBSON 1993. 157. Szemben DOMASZEWSKIVEL, aki szerint szinte kizárólag az *italicusok* közül kerültek ki (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 83–90.).

EGYÉB PRINCIPALES PANNONIÁN KÍVÜL LEGIÓKBAN

Publius Opponius Iustus valamikor *Traianus* uralkodása idején állított oltárt¹³⁴ *Nemesis Dianának*¹³⁵ *Germania Inferiorban* található *Bonnában* (ma *Bonn*, Németország), azonban origója (*Savaria*) egyértelműen jelzi, hogy *savariai* származású volt. A *pannoniai* város neve után az *Aculeiensis* szó szerepel, az *Aquileiensis* rontott alakja, alighanem *Savariában* jegyezték be a polgárok közé, de valamilyen *aquileiai* kötődése is volt.¹³⁶ *Iustus* a *legio XII Primigenia pia fidelis architectusa*¹³⁷ volt, vélhetően azért ebbe az egységbe osztották be, mert ott volt üresedés. *Bonnába* pedig úgy került, hogy az eredendően ott állomásozó *legio I Minervát* 101-ben *Traianus* császár magával vitte a dákok elleni hadjárataira, így a *Mogontiacumban* tartozkodó *legio XII Primigenia pia fidelis vexillatio*ja látta el a tábora védelmét.¹³⁸ Lehetséges, hogy végül *Bonnában* telepedett le, s alapított családot, talán az egyik, környékén előkerült sírfeliraton¹³⁹ említett *Opponius Paternus*, a *legio I Minervia* egykori *custos armorum* a leszármazottja volt.¹⁴⁰

A COHORTES PRAETORIAE ÉS A COHORTES VIGILUM SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ CENTURIÓI

Csupán egyetlen forrás említ *savariai* és egyszerismind *pannoniai* származású *vigilest*. Ez egy márvány bázis felirata,¹⁴¹ amit 210. július 7-én¹⁴² *Caracalla* tiszteletére állítottak a *cohors V vigilum* tagjai, a *centuriók* esetében feltüntették az origót is, hetük közül hárman *pannoniaiak* voltak,¹⁴³ köztük a másodikként említett *savariai Tiberius Claudius Rufinus* (*Savar*). Meglehet, hogy legénységi állományban voltak további *pannoniaiak* is, azonban erre eddig nincs bizonyíték.

¹³⁴ AnÉp 1953, 93. Egy bajtársa számára állított sírfeliraton (CIL XIII, 8082 – *Bonna*) is szerepel a neve, azonban ott origója nem szerepel: *D(is) M(anibus)! | Iul(io) Paterno, | mil(iti) leg(ionis) XXII Pr(imigeniae) | p(iae) f(idelis), stip(endiorum) XXXIII, | Opponius Iustus | archit(ectus) amico | a se fecit*.

¹³⁵ *Dea Diana Nemesis Augusta* már szinkretisztikus istenség, aki *Pannoniában* és Duna-vidéken részint a *Dianával* azonosított őslakosok termékenység- és halálisüjéből származtatható (BRELICh 1938. 48. ill. 109; NAGY 1942. 391; ALFÖLDY 1963. 61). A balkáni és Duna-vidéki provinciák feliratos anyagában *Nemesis Dianával* alkotott szinkretizmusa a leggyakoribb (Vö. PASTOR 2011. 80). Ugyancsak *Iustus pannoniai* származását erősíti.

¹³⁶ Az *Aculeiensis/Aquileiensis cognomenként* is előfordul, de itt a sorrend miatt ez kevésbé valószínű. Meglehet, hogy ugyan *Savariában* jegyezték be a polgárok közé, de ténylegesen *Aquileiában* született, és ennek emlékét őrzi a néveleme. Az is lehetséges, hogy családja *aquileiai* gyökereit igyekezett hangsúlyozni, talán annak jelzéseként, hogy a többséggel ellentétben nem a letelepítéssel földet nyert egykori *veteranusok* közül származott. (ZACCARIA 1985, PANCIERA 2006) Annyi biztos, hogy az *aquileiai* kereskedőcsaládok jelenléte adatolt *Savariában*.

¹³⁷ Az *architectus* a *principales* egyike, rangban a *custos armorum* fölött helyezkedett el (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 46.).

¹³⁸ FRANKE 2000a. 99.

¹³⁹ CIL XIII, 82 – [Opp]onio Patern[o] | ---]PB vet(erano) ex c(ustode) a(rmorum) leg(ionis) I [M{inerviae}] | Opponius Zoilus lib(ertus) | et heres f(aciendum) c(uravit).

¹⁴⁰ WEISGERBER 1968. 288.

¹⁴¹ CIL VI, 1058.

¹⁴² Noha ezen a napon ünnepelték, nem túl valószínű, hogy a *Caprotinia* ünnepe alkalmából állították a feliratot.

¹⁴³ *Centuriones C(aius) Antonius C(ai) f(ilius) Antullus Beruae, Ti(berius) Claudius Ti(beri) f(ilius) Rufinus Savar(ia), M(arcus) Antonius M(arci) f(ilius) Papir(ia) Valens Ratiar(ia), M(arcus) Mummius M(arci) f(ilius) Verinus Pap(iria) Poetov(ione), P(ublius) Aelius P(ubli) f(ilius) Ael(ia) Sept(imius) Romulus Aquinq(o), [---] Severus Caesaria, Iulius Sohemus*.

Rufinus alighanem rangemelkedéskor került az egységbe és valahol másutt kezdte pályafutását, legvalószínűbb, hogy valamelyik *Pannoniában* állomásozó *legióban*.¹⁴⁴

Ugyancsak a *Severusok* idejéből ismerünk egy *savariai* származású *praetorius centuriót*, egy 212/213-ban *Carcalla* tiszteletére a testőr *cohorsok* által emelt bázis (és alighanem szobor) feliratáról.¹⁴⁵ Az egyes *cohorsok*at képviselő *centuriók* közül öt origója átvészelte az évszázadokat, ezek meglepő, vagy éppen magától értetődő módon éppen a *Severus*-kor súlypontjait képezik le. Az első *cohors centuriója* Róma városában született, a második *Lepcisben* (sic!), *Septimius Severus* szülővárosában, a harmadik szülőföldje nem ismert, a negyedik *Savariából* (*Savar*) származott, az ugyancsak ismeretlen ötödik után, a hatodik a *Sarmizegetusát*, a hetedik pedig *Sirmiumot* vallotta városának. A *savariai centurio* neve csak töredékesen maradt ránk, *gentiliciumának* csak az utolsó négy betűje olvasható, talán a [Val]erius nevet viselte,¹⁴⁶ *cognomene a Maximianus* volt.

Noha sem *Rufinus*, sem *Maximianus* esetében nem maradt fenn erről információ, jó eséllyel mielőtt a városi csapatok *centuriói* lettek volna, azelőtt már egy *legióban* is *centurióként* szolgáltak,¹⁴⁷ vagy *evocati* voltak. A Róma városi csapatok közül a *vigiles* jelentették a legkisebb presztízszt, sokszor innen léptek feljebb az *urbaniciani*, majd a *praetori* soraiba, meglehet, hogy *Maximianus* végigmászta a teljes számléhrát. Már amennyiben pályafutásuk a „hagyományos” utat követte, nyilván nem véletlen, hogy többnyire a dinasztia támaszául szolgáló területekről származtak. Alighanem lojalitásuk és szolgálatuk elismeréseként nyerték el, egyfajta jutalomként ezen rangokat.

A LEGIO II PARTHICA SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI

Atilius Marcianus már elveszett sírfelirata az egykori *Albanum* (ma Albano Laziale) területén épült Chiesa di San Pietroból került elő.¹⁴⁹ Noha a feliraton nem szerepel, a lelőhely alapján biztosra vehető, hogy Marcianus a *legio II Parthica* kötelékében katonáskodott, alighanem a hetedik *cohorsban*, ugyanis a *septimus hastatus prior* alatt szolgált. A *legiot* testvéreivel, a *legio I Parthica*val és a *legio III Parthica*val együtt *Septimius Severus* állította fel 197-ben, élükön már a kezdetből fogva lovagi rendű *praefectus* állt. A *legio II Parthica* volt az ún. albai *legio*, minthogy *Septimius Severus parthusok* elleni hadjárata után nem maradt keleten, hanem jobbra a Róma környéki

¹⁴⁴ DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. XXIII–XXV.

¹⁴⁵ EDR122296.

¹⁴⁶ Pusztán a név gyakorisága alapján.

¹⁴⁷ DOBSON 1993. 136, 155.

¹⁴⁸ DOBSON 1993. 155.

¹⁴⁹ THEODOR MOMMSEN jegyzeteiben alighanem összekeveredhetett valami, így a fenti, mára eltűnt felirat duplán került a CIL lapjaira. E *corpusban* ő közölte elsőként feliratot (CIL III, 3353), illetve megjegyezte róla, hogy a lelőhelyként szereplő *Alba* nem a *daciaira* (véltetően *Alba Iuliára* gondolt) vonatkozik. Majd később DESSAU ugyanezt a feliratot (CIL XIV, 2272) anélkül közölte, az *italiai Albanumból* származóként, hogy MOMMSEN tévedését feltűntette volna. FITZ JENŐ a mommseni közlésben szereplő *Albát Alba Regiaként* (Székesfehérvárként) azonosította, és a Tácoról Székesfehérvárra, a királyi bazilika építéséhez átkerült emlékek sorába illesztette (FITZ 1972. 49.). Ezt a téves elképzelést a RIU 6 készítői is átvették (RIU 6, 1503). De ahogy azt már THOMAS REINESIUS 1660-ban és 1682-ban megjelent műveiben is olvashatjuk, a felirat az albai Szent Péter templomból származott. Sosem került Székesfehérvárra, a *legio* neve is azért hiányzik a szövegből, mert *Albanumban* csak a *legio II Parthica* állomásozott, így az egység feltűntetése szükségtelen volt. Ráadásul a *centuria* feltűntetésének módja is jellegzetes, amit Speidel a „*legio II Parthica mintája*”-nak nevezett (SPEIDEL 1992. 26–27.).

*mons Albanus*on állomásozott.¹⁵⁰ A *legiót* részben *pannoniai*akból állították fel,¹⁵¹ talán *Marcianus* is az egység első katonái között volt, mindenestre 31 éves (3 hónapos és XI11? napos) korában 7 év és 10 hónap szolgálati idő leteltével hunyt el, a *legio* felállítása alapján legkorábban 204-ben, de mindenképpen a *legio* albanumi tartozkodása idején.¹⁵²

Alighanem ugyancsak az egység katonáit sorolta egy *Albanumból* származó töredék,¹⁵³ közülük legalább hárman *pannoniai*ak voltak,¹⁵⁴ két *sisciai* és egy *savari*ai ([---] *d[omo] Sabaria*), azonban utóbbi nevének még a töredéke sem maradt fent, csupán statisztikai adatként tanúsítja a *savari*aiak *legi*obeli jelenlétét.¹⁵⁵

Egy másik ismeretlen nevű, *savari*ai származású katona (*oriundo Pann< o= V> nia Superi[ore] domu C[audia] Sav[aria]*), aki *Apame*ából (ma Szíria, Qal'at al-Mudik) előkerült sírfelirata alapján *Severus Alexander* keleti hadjárata (231–233) során hunyt el.¹⁵⁶ A felirat (IGLS 4, 1375) sérültsége miatt sem nevét, sem halálzási életkorát nem ismerjük, annyit tudunk róla, hogy a második *cohorsban* a *secundus princeps prior* alatt szolgált. Nem ő lehetett az egyetlen *pannoniai* (s vélhetően *savari*ai) az egységben, legalábbis a felirat megmaradt utolsó sorai erre utalnak: *colleg[ae m]unicip[i] et do[mi] conf[ubernali]*.

A *legio* a *Severus*ok személyes támasza volt, hiszen főként az őket támogató területekről toborozták/válogatták katonáit is, ezért sem meglepő, hogy *pannoniai*akat is találni soraikban. Nem csupán *Italia* és az uralkodók utolsó védvonalát jelentették, szükség esetén a fenyegetett határszakaszokra küldhették őket, illetve részt vettek a *Severus*ok szinte mindegyik hadjáratában. A *legiónak* 216-ban *Aelius Triccianus* személyében talán *pannoniai* származású¹⁵⁷ parancsnoka lett, aki nagy szigorúsággal és fegyelemmel vezette az egységet. Azonban bizalmi helyzetét kihasználva alighanem összejátszott *Caracalla* meggyilkolásában a szintén lovagi rendű testőrparancsnokkal,¹⁵⁸ *Macrinusszal*, vagy legalábbis támogatta uralmát, aki ezért cserébe *Pannonia Inferior* helytartójává tette.¹⁵⁹ A *legio* azonban hűségesebbnek bizonyult a *Severus*okhoz, a *legio* és parancsnoka az elsők között állt át *Elagabalus* oldalára (ebben alighanem jelentős szerepe volt a *Macrinus* párti *Triccianus* rossz emlékü parancsnokságának is), amiért később meg is kapta *Elagabalustól* a *pia felix fidelis aeterna epithetonokat*, az egység élére *P. Valerius Comazont* nevezte ki a császár.¹⁶⁰

¹⁵⁰ RICCI 2000.

¹⁵¹ A legénység összetétele változatos volt: 24 thrák, 9 *pannoniai*, 10 *italicus*, 3 *illyr* (*pannoniai* vagy *dalmatiai*), 1 *daciai*, 2 *syriai*, 2 *africai* és 1 *aegyptusi* (RICCI 2000. 403.) katona származása azonosítható.

¹⁵² Egy *laviniumi* felirat (AE 1968, 108) is talán a *legio II Parthica* egy *pannoniai* származású katonájának állított emléket.

¹⁵³ AÉ 1964, 14.

¹⁵⁴ [Val]entinus *d(omo) Siscia*, [Marc]ellin(us) *d(omo) Siscia*

¹⁵⁵ Alighanem *poetovioi* volt *Caius Iulius Glaus*, aki valamikor *Caracalla* uralkodása idején állított *praetorianusként* elhunyt fivéérének vagy bajtársának sírfeliratot (CIL VI, 2579).

¹⁵⁶ VAN RENGEN 2000. 408. Itt még további két elhunyt *pannoniai* sírfelirata is előkerült, az egyik *L. Septimius Viator*, a *legio lanciariusa* (*natione Pannonius* – AE 1993, 1574=AE 2008, 1523), a másik a *poetovioi* származású *signifer*, *M. Ulpus Ianuarius* volt (*Poetovione* – CIL III, 6700).

¹⁵⁷ Ehhez a vitához lásd MÓCSY 1985. 165–167, ŠAŠEL 1992. 175; RICCI 1993. 146.; KOVÁCS 2007. 171.

¹⁵⁸ CASS. DIO LXXVIII 5.2–5; HER. IV. 14. 2.

¹⁵⁹ SCOTT 2008. 63. Sőt talán *Pannonia Superior* helytartója is volt egyszerre (KOVÁCS 2007. 171).

¹⁶⁰ DOBSON 1978. 292–293. Nr. 189.

SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ CIVIL SZEMÉLYEK PANNONIÁN KÍVÜL

Nagyon kevés azon feliratos emlékek száma, amik pusztán *Savariából* elkerült civil személyeket említenek, a civilek többsége katona családtagjainak köszönhetően került el a tartományból. A kivételek közé tartozik *Titus Caesius Iustinianus*, aki *Savaria decurioja* volt, ezt követően a *quaestori*, a *duumviri* majd a *duumvir quinquennalis* tiszteket is betöltötte, majd *flamenként* zárta pályafutását. Azonban valószínűleg nem csak több évnvi közéleti pályafutás kapcsolta a városhoz, *Claudia tribusa* arra utal, hogy *Savariában* született, noha felmenői alighanem *aquileiaiaiak* voltak.¹⁶¹ Felirata¹⁶² *Germania Inferior* területén, a *batavusok* földjén az egykori *Noviomagustól* nem messze található Ruimelből került elő.¹⁶³ Ráadásul sírfeliratról van szó, amit maga, felesége és gyermeke¹⁶⁴ számára állított, tehát egész családjával kelt útra. Bár feliratán nem utal erre, de felvethető, hogy esetleg kereskedő volt az illető, s ebből az okból került *Germania Inferiorba*.¹⁶⁵ Mindenesetre önmagában még ez is nehezen magyarázná, hogy miért vitte magával a családját is. Lehetőségként felmerül az is, hogy esetleg fia valamelyik itt állomásozó egységben szolgált, de teljes biztonsággal nem állapítható meg, hogy miért települt át valamikor a II–III. század folyamán *Pannoniából*.

Iustianusszal ellentétben a kelta felmenőkkel rendelkező *Sisata*¹⁶⁶ (*Claudia Savaria*), *Vaussus* lánya¹⁶⁷ nem nyugatra, hanem keletre ment, mára elveszett sírfelirata¹⁶⁸ *Apulum*ban került elő, amit férje, a vélhetően nem *pannoniai származású Iestinius Super*¹⁶⁹ állított. Valamikor a II. század folyamán költözhetek *Daciába*. Nem tudni, hogy mennyire játszott szerepet a döntésükben az, hogy *Apulum* környékén más *pannoniaiak*, elsősorban katonák is éltek.¹⁷⁰ *Italia* után *Daciából* ismert a második legtöbb *pannoniai származású* polgári személy.¹⁷¹ Nyilván a *Daciában* való

¹⁶¹ FORNI 1956. 13.

¹⁶² CIL XIII, 8772.

¹⁶³ Ez a meglepő felirat bizonyosan nem későbbi korokban került oda, hanem „eredeti” lelőhelyről van szó.

¹⁶⁴ Fia és a lánya is lehetett, a feliratról nem megállapítható, annak ellenére, hogy jobbára a fenti formában oldják fel a szöveget.

¹⁶⁵ A tartományból ismertek más *Caesii* (CIL XIII, 8012; CILXIII, 8591; CIL XIII, 12052; GraffBonn 363), de velük való rokonsága nem bizonyítható.

¹⁶⁶ A *Sisiata* név mindössze három feliratról ismert, a fentén túl még egy *savariai feliraton* (RIU 1, 49) és egy *sarmizegetusai feliraton* fordul elő. *IDR III/2, 380: D(is) M(anibus) | Antonia Sisiata vix(it) an(nos) LX | C(aius) Iul(ius) Rusticinus vix(it) an(nos) XL | Antonia Protogenia vix(it) an(nos) XXV[II] | C(aius) Iul(ius) Rusticus matri fratri | et coniugi karissim(is)*. Meglehet, hogy a rajta szereplő *Antonia Sisiata* is *savariai* volt, vagy legalább felmenői *Savaria* környékéről származtak.

¹⁶⁷ Legalábbis a *Sisi*, *Sisio*, *Sisiu* (MEID 2005. 288) és a *Vasso* nevek (MEID 2005. 209–210) előfordulnak *Pannoniában*.

¹⁶⁸ CIL III, 1221.

¹⁶⁹ A környező provinciák egyikéből származhatott (BALLA – TÓTH 1968. 119.).

¹⁷⁰ CIL III, 1004; CIL III, 1008.

¹⁷¹ A *Dacia* és *Pannonia* közötti kapcsolathoz lásd BALLA – TÓTH 1968.

¹⁷² A *Pannoniából Daciába* került auxiliáris egységek katonái számára kiadott diplomák lelőhelye gyakorta ismeretlen (RMD V, 351; ECK – PANGERL 2011. 236.; AnÉp 2010, 1857; RMD IV, 226 – egy *boius* katonai diplomája, *pannoniai származása bizonytalan*), azonban bizonyosan voltak, akik *Daciában* telepedtek le (*Porolissum* – RMD I, 21; *Apulum* – RMD I, 26; Gherla – RMD I, 35; *Samum* – RMD V, 404). Az okmányok közös vonása, hogy a II. század első felében adták ki őket.

letelepedésben, a *veteranusok* esetében, a *Daciában* töltött katonaevek is jelentős szerepet játszottak,¹⁷² ám hogy nem ez volt az egyetlen ok, jól jelzik „civil” személyek feliratai is.¹⁷³ Talán *Sisiatát* és férjét az újrakezdés lehetősége sodorta ebbe az új provinciába.

Flavius Vettius Titus ([d]om *Cl Savar*) azért került *Raetiába*, mert a *raetiai procurator* alá tartozó *fiscus Raeticus advocatus* volt, ez a tisztség már a lovagi *cursus honorum* előszobája volt, azonban *Titus* még azelőtt meghalt, 49 éves korában, hogy feljebb léphetett volna. 14 000 *sestertius*ból készült, két *libertusa* és örököse, *Quintilianus* és *Fortunatus* által emelt síremléke (IBR 176) is jelzi, hogy korántsem tartozott a társadalom szegényebb tagjai közé.

Ismert továbbá néhány személy, akik nevük miatt kapcsolhatóak a városhoz. *Aquileiában* egy szabados házaspár egyike a *Petronia Savarina* nevet viselte.¹⁷⁴ A *Petroniusok* is azon *aquileiai* kereskedő családok közé tartoztak, melyek az elsők között vettek részt a pannoniai kereskedelemben, segítve ezzel a tartomány romanizálódását.¹⁷⁵ Minthogy helyi érdekeltségeik miatt is adhatták neki ezt a nevet, nem biztos, hogy *Savarina savariai* származású vagy ott szerzett rabszolganő volt. Azonban érdekes, hogy *Savarina* és férje fiukat *Aquilinusnak* nevezték el, talán az *Aquileiához* hasonlító hangzása miatt.

Rómában egy 19 éves korában elhunyt fiú, *Aurelius Victor* számára emeltek szülei, *Iulia Marcia* és *Aurelius Savarius* síremléket.¹⁷⁶ A nevek alapján a felirat leginkább a III. századra tehető, *Savarius* nem feltétlenül volt pannoniai származású, de felmenői révén alighanem kapcsolatba hozható *Savariával*. Talán valamelyik Rómában szolgáló *savariai* katona leszármazottja lehetett.

GENTILICIUMOK VIZSGÁLATA

A negyvennyolc ismert *gentiliciumú* személyből tizenegy a *Valerius* nevet viseli, ezzel ez a leggyakoribb a vizsgált személyek között,¹⁷⁷ vélhetően, legalább részben, ezen személyek ősei az egykor *Savariában* letelepített veteranusok lehetettek. Ugyancsak itáliai felmenőkre utaló névvel rendelkezett a többség: *Aemilius*,¹⁷⁸ *Antonius*,¹⁷⁹ *Atilius*,¹⁸⁰ *Cassius*,¹⁸¹ *Cervonius*,¹⁸²

¹⁷³ Kivétel nélkül a II. század első felére tehetőek: egy Verepatakon (*Alburnus Maior*) előkerült, i.sz. 142-ben íródott rabszolga adásvételét megőrkítő viasztáblán (IDR I, 37) egy bizonyos *Dasius Breucus* szerepel; egy szintén Verespatakról származó sírfelirat (CIL 1263) állítatója pedig egy *Br(?)eucus* nevet viselő rabszolga volt. *Sarmizegetusában* *Caius Titus Agathopus* emelt oltárt (IDR III/2, 165), aki *Siscia* és *Sarmizegetusa Augustalisa* volt, és alighanem a Titusok *agensként* (BALLA – TÓTH 1968, 119; PISO 2006. 105.) került, rabszolgaként vagy már szabadosként a tartományba.

¹⁷⁴ CIL V, 8336.

¹⁷⁵ ALFÖLDI 1936. 36.; CSAPLÁROS 2007. 82.

¹⁷⁶ CIL VI, 13266.

¹⁷⁷ Sem a Birodalom egészében (MÓCSY 1959. 160; ALFÖLDY 1964. 137), sőt ott, ahol a császári *gentiliciumok* ritkák, ott a leggyakoribb nevek közé tartozik (MÓCSY 1983. 16–18).

¹⁷⁸ MÓCSY 1959. 150.

¹⁷⁹ Noha keleti származásra is utalhat, jelen esetben is inkább az *italiai* felmenőket jelez (Vö. MÓCSY 1959. 151.)

¹⁸⁰ MÓCSY 1959. 151., OPEL I, 199.

¹⁸¹ *Cassius nomen Italiában* és *Dalmatiában* volt a leggyakoribb, de a Birodalomban mindenütt nagyobb számban megtalálható volt (MÓCSY 1959. 153; BARKÓCZI 1964. 301; OPEL II, 41).

¹⁸² Egyértelműen *italiai* származást jelez (MÓCSY 1959. 153.; OPEL II, 51.).

Cornelius,¹⁸³ *Didienus*,¹⁸⁴ *Ferrasius*,¹⁸⁵ *Gallonius*,¹⁸⁶ *Helvius*,¹⁸⁷ *Licinius*,¹⁸⁸ *Marcus*,¹⁸⁹ *Opponius*,¹⁹⁰ *Pollentius*,¹⁹¹ *Postumius*,¹⁹² *Tullius*,¹⁹³ *Vettius*.¹⁹⁴ Alighanem többségük a *Savariát* létrehozó *veteranusok* leszármazottja lehetett, akik tovább ápolták, a valószínűleg generációk óta a családban öröklődő, katonai hagyományokat. 17 személy visel császári *gentiliciumot*, azonban az öt *Iulius*¹⁹⁵ ősei alighanem betelepülők voltak, a két *Flavius* pedig nem feltétlenül uralkodói adományozásnak köszönheti polgárjogát. A három *Claudius*, a négy *Ulpius*, az egyetlen *Aelius* és a két *Aurelius* esetében merülhet fel, hogy ősük talán a város *territoriumán* élő bennszülöttek vagy későbbi betelepülők lehetettek, azonban ők még a negyedét sem képezik a tárgyalt személyeknek. Egy személy származása nehezen meghatározható: *Gemanius*.¹⁹⁶

[P. Ae]l. *Septimus* ([nati]one Cl *Savaria* – CIL VI, 3287) Roma eq sing Aug – II. sz.

M. *Aemilius* M. f. Cl. *Fuscus* – (Sava – CIL XIII, 6825) Mogontiacum, Germ. leg I Ad – 70–85 (76/77?)

[.] Anton. M. f. Cl. *Euscinus* (*Savar* – CIL VI, 32640) Roma pr. – III. sz.

Atilius *Marcianus* (domu [sic!] *Savaria* – CIL XIV, 2272) Albanum leg II Parth – 204 után

T. *Aurelius* *Armenius* (nat *Savariae!* – CIL VI, 3192) Roma hast. eq sing Aug – II. sz.

M. Aur. M. f. Cl. *Carinus* (*Savari* – CIL VI, 32624) Roma pr. – III. sz.

C. *Cassius* C. f. Cl. *Longinus* (*Sav* – CIL XIII, 6829) Mogontiacum, Germ. leg I Ad – 70–85 (78/79?)¹⁹⁷

T *Cerv[oni]* *Lucius* (natus *Savaria* – CIL III, 264) Ancyra, Galatia c leg XVI Fl F – III. század

Ti. Cl[audiu]s *Barba* (*Savar* – CIL VI, 32536) Roma spec. coh III/III pr. – III. sz.

T[i. Cl]audiu]s *Priscus* (*Savar* – CIL VI, 32536) Roma spec. coh III/III pr. – III. sz.

Ti. *Claudius* Ti. f. *Rufinus* (*Savar* – CIL VI, 1058) Roma c coh V *vigilum* – 210

¹⁸³ Főként *Észak-Italiában* fordult elő (Mócsy 1959. 153), illetve *Hispaniában* (OPEL II, 76.).

¹⁸⁴ *Italiai* (Mócsy 1959. 154.).

¹⁸⁵ *Italiai* (BARKÓCZI 1964. 301.).

¹⁸⁶ *Italiai* (Mócsy 1959. 154.; OPEL II, 160.).

¹⁸⁷ Elsősorban *italiai* eredetre utal (Mócsy 1959. 155. OPEL II, 176.).

¹⁸⁸ A *Licinius gentilicium* egyébiránt birodalomszerte elterjedt (Mócsy 1959. 155.; BARKÓCZI 1964. 301.; OPEL III, 26–27.).

¹⁸⁹ *Marcus* birodalomszerte gyakori *nomen*, az európai latin nyelvű tartományok közül *Hispania* után *Pannoniában* volt a legnépszerűbb (BARKÓCZI 1964. 302; OPEL III, 56–57). BARKÓCZI szerint *italicus* (BARKÓCZI 1964. 267).

¹⁹⁰ *Észak-Italiai* (Mócsy 1959. 157.).

¹⁹¹ *Italiai* (OPEL III, 148.).

¹⁹² *Italiai* (Mócsy 1959. 158.).

¹⁹³ *Italiai* (Mócsy 1959. 160.).

¹⁹⁴ OPEL IV, 163.

¹⁹⁵ Őseik valamelyik *Iulius*-dinasztiabeli uralkodótól (*Caesar*, *Augustus*, *Caligula*) kaptak polgárjogot, noha birodalomszerte a leggyakoribb császári *gentilicium*, de *Pannoniában* igen ritka, kiváltképp a bennszülöttek között, legfeljebb a *Caius* és *Tiberius* nevet viselők tarthatóak annak. Előbbiek esetlegesen *észak-italiai*ak (Mócsy 1959. 148.).

¹⁹⁶ Ritka név, Mócsy felveti, hogy talán illyr (Mócsy 1959. 155; OPEL II, 166).

¹⁹⁷ A korábbi kutatás felvetette, hogy *Longinus* fia volt a *Claudia tribus*beli *Caius Cassius Valens* a *Claudia tribus*ből, akinek töredékes felirata szintén *Mogontiacumból* került elő. (Vö. Mócsy 1959 219. n. 90/9.; DOBÓ 1975. 43. Nr. 143.). Azonban origójaként nem *Savaria*, hanem *Varvaria* szerepel a feliraton, így kettejüknek nincs közük egymáshoz.

- L. Cornelius Augurinus (Saba – CIL VI, 32627), Roma coh X pr – III. sz.*
- L. Didienus Seneca (Sa[varia] – CIL VI, 32515) Roma coh VI pr – 135–137*
- Publius Ferrasius Claudia Avitus (Savaria – CIL XIII, 6646) Mogontiacum, Germania – 191*
- [.] Flav. T. f. Cl. Crispinus (Sava – CIL VI, 32640) Roma pr. – III. sz.*
- L. Flavius L. f. Cla. Sabinus (Savariens – CIL XVI, 18) Africa coh XIII urbana – 85*
- C. Gallon. Fronto (Savari – CIL VI, 32536) Roma spec. coh III/III pr. – III. sz.*
- Germ. Taurinus (AE 1946, 148) Roma coh X pr – III. sz.*
- L. Helvius L. f. Clau. Victor (Savaria – AE 1967, 33) Roma pr. – II. sz.*
- C. Iulius C. f. Cla. Florus (Savaria – CIL VI, 2710) Roma coh VIII pr. – I–II. sz.*
- Ti. Iulius Restitutus (Savaria – CIL VI, 32515) Roma spec. coh V pr – 135–137*
- Ti. Iuli. T. Cl. Martialis (Savaria – AnÉp 1988, 1043) Satala, Capp. leg XV Ap – 118–127*
- C. Iulius Victor (nat Pann Cl Savaria – CIL VI, 3272) Roma eq sing Aug – II. sz.*
- C. Iulius [---] (Cl Sava[ria] – AE 1993, 334) Roma eq sing Aug – II. sz.*
- C. Lic. C. f. Cl. Mannadius (Savar – CIL VI, 32624) Roma pr. – III. sz.*
- C. Marcius Proculus (domo Sa[v ---] – CIL VI, 2877) Roma coh X urbana – I. sz.*
- Q. Marcius Q. f. Cl. Rufus (Savaria – CIL VI, 3276) Roma dec eq sing Aug – II. sz.*
- P. Opponius Iustus Aculeiensis (Savaria – AnÉp 1953, 93) Mogonticaum arch. leg XXII Pr pf – II. sz.*
- L. Pollentius Dextri L. fil. (domo Saver! – AE 2012, 989) Aventicum, Germ. leg I Ad – 70–85 (73/74?)*
- P. Postumius Florentinus (Savaria – CIL VI, 32515) Roma spec. coh V pr – 135–137*
- [A:?] Tullius A. f. Cl. Romulus (Sava – CIL VI, 32640) Roma pr. – III. sz.*
- Ulpus [I]an[u]arius (natione Pannoniae superiore C Savari[a] vico Voleucinis – CIL VI, 3300)*
Roma sing eq Aug – III. sz.
- M. Ulpus M. f. Iustinus (domo Savaria – CIL VI, 3336) Roma frum leg II Ad – III. sz.*
- M. Ulpus Cl. Magnus (Sav – AE 1927, 146) Neapolis, Palaestina c leg V Mac – II. sz.*
- M. Ulp. Valens ([nat Pann Cl Sav]aria – CIL VI, 3291) Roma sign eq sing Aug – II. sz.*
- L. Valerius Adiutor (Savar – CIL VI, 32520) Roma tub. coh V pr – 159–161*
- L. Val. L. f. Cl. Celer- (Savariens – RMD IV, 213) Africa coh XIII urbana – 85*
- [---V]alerius [---f.] Cla. Cr[i]spus (Sav – CIL XIII, 11847) Mogontiacum, Germ. leg I Ad – 70–85 (82/83?)*
- L. Valerius L. f. Cla. Longinus (Savar – CIL V, 943) Aquileia, Regio X. coh XIII urbana – I. sz.*
- C. Valerius Lupus (Sab – CIL VI, 32627) Roma coh X pr – III. sz.*
- C. Valerius Marcellinus (Savar – CIL VI, 32627) Roma coh X pr – III. sz.*
- [Vale]rius Maximianus (Savar – CIL VI, 32538) Roma c coh III pr – 212/213*
- Tit. Val. C[la.] Mont[a]n (Savar[ia] – CIL XIII, 6832) Mogontiacum, Germ. leg I Ad – 70–85 (79/80?)*
- C. Valerius C. f. [P]udens (Sava[ria] – CIL XIII, 6850) Mogontiacum, Germ. leg I Ad – 70–85 (74/75?)*

T. Valerius T f Cla Pudens (Sav – CIL VII, 185) Lindum, Brit. *leg II Ad* – 71–77

T. Valerius L. f. Claudia Seneca (Savar – RIB 1, 480) Deva, Brit. *leg II Ad pia fidelis* – 77–83

[FI] *Vettius Ti[tus](?)* ([d]om Cl Savaria – IBR 176) Raetia – II. sz.

[Si]siat[a] *Vaussi fil. Claudia Savaria* (CIL III, 1221) Apulum, Dacia – II.sz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

AE = *L'Année Épigraphique*. Paris, 1888–

Cass. Dio. = U. P. Boissevain, *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, 3 vols. Berlin: Weidmann, 1895–1901. (repr. 1955).

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1862–

IBR = VOLLMER, FRIEDRICH: *Inscriptiones Baivariae Romanae, sive inscriptiones provinciae Raetiae adiectis Noricis Italicisve*. München 1915

EDR = Epigraphic Database Rome (http://www.edr-edr.it/en/present_en.php) Hozzáférés: 2018.12.30.

Her. = HÉRODIANOS: *Της μετα ΜαρχονΒασιλειως ιστοριαι*. Ab excessu divi Marci. Ed. STAVENHAGEN, K.: *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo*. Leipzig, 1922 (repr. Stuttgart, 1967).

IDR = *Inscriptiones Daciae Romanae*. București, 1975–

ILS = DESSAU, HERMANN: *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlin, 1892–1916

OPEL = LŐRINCZ, BARNABÁS (composuit et correxit): *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum P-IV*, Wien – Budapest, 1999–2005

RIB = Roman Inscriptions of Britain

RIU = *Die römischen Inschriften Ungarns*

RMD = HOLDER, PAUL – ROXAN, MARGARET M.: *Roman Military Diplomas*. London, 1978–2006

RSS = MÓCSY, ANDRÁS – SZENTLÉLEKY, TIHAMÉR: *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Budapest, 1971

SHA = *Scriptores Historiae Augustae* I–II. Ed. E. HOHL. Leipzig, 1965

Szakirodalom

ACRUDOAE, IONUȚ (2012): Militaries from Pannonia in the Imperial Fleet at Misenum and Ravenna (First–Third Centuries AD). Prosopographical Aspects. *Studia Antiquae et Archaeologica* XVIII, 127–160.

AGÓCS NÁNDOR (2018): *'Dignitas, auctoritas, maiestas és potestas' Pannoniában. A politikai-, vallási- és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig.* Pécs, (Doktori disszertáció).

ALFÖLDI ANDRÁS (1936): Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti keretei. *Századok* 70/1–3, 1–37, 70/4–6, 129–162.

ALFÖLDY GÉZA (1963): Aquincum vallási életének története. *Budapest Régiségei* 20, 47–69.

ALFÖLDY GÉZA (2001): Arcobriga in Hispanien, ein flavisches Municipium. *ZPE* 73, 239–250.

BALLA LAJOS – TÓTH ISTVÁN (1968): Adatok Pannónia és Dácia kapcsolataihoz. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966–1967*, 119–130.

BARKÓCZI, LÁSZLÓ (1964): The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *AArchHung XVI*, 257–356.

BENEFIEL, REBECCA R. J. (2001): A New Praetorian Laterculus from Rome. *ZPE* 134, 221–232.

BÉRARD, FRANÇOIS (2015): *L'armée romaine à Lyon.* Roma, École française de Rome.

LE BOHEC, YANN: Legio III Augusta. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire.* Lyon, Diffusion De Boccard. 373–381.

BIRLEY, ERIC (1988): Pannonians in Roman Britain. *ZPE* 73, 151–155.

BISHOP, MICHAEL C. (2012) *Handbook to Roman Legionary Fortresses.* Barnsley, Pen & Sword

BREEZE, DAVID J. (1993): The Organization of the Legion: the First Cohort and the Equites Legionis. In BREEZE, DAVID J. – DOBSON, BRIAN: *Roman Officers and Frontiers.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart. 65–70.

BOSCH, EMIN (1967): *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum.* Ankara, Türk Tarih Kurumu Basimevi.

BRELICH, ANGELO (1938): Aquincum vallási élete. In *Laureae Aquincenses I. Diss. Pann. II: 11.* Budapest, 20–142.

COOLEY, ALISON E. (2012): *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy.* Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Mexico City, Cambridge University Press.

CSAPLÁROS, ANDREA (2007): Kereskedelemmel foglalkozó személyek és családok a római kori Pannoniában a Borostyánkő út mentén Salla és Scarbantia között. In BÍRÓ SZILVIA (szerk.): *FIRKÁK 1.* Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága. 81–94.

DEAN, LINDLEY RICHARD (1916): *A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions.* Intelligencer Print, Lancaster, PA.

DOBÓ ÁRPÁD (1975): *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

- DOBSON, BRIAN (1978): *Die primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersanges.* Köln–Bonn, Rheinland-Verlag GmbH – Rudold Habelt Verlag GmbH
- DOBSON, BRIAN (1993): The Significance of the Centurion and „Primipilaris” in the Roman Army and Administration. In BREEZE, DAVID – DOBSON, BRIAN: *Roman Officers and Frontiers.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart. 143–185.
- VON DOMASZEWSKI, ALFRED – DOBSON, BRIAN (1967): Die Rangordnung des römischen Heeres. 2. durchgesehene Auflage Einführung, Berichtigugb und Nachträge von Brian Dobson. Köln–Graz.
- DURRY, MARCEL (1939): *Les cohortes prétoriennes.* Paris, De Boccard.
- ECK, WERNER (1975): Die claudische Kolonie Apri in Thrakien. *ZPE* 16, 295–299.
- ECK, WERNER – PANGERL, ANDREAS (2011): Drei Konstitutionem im Jahr 123 für Truppen von Dacia Porolissensis unter Präsidialprokurator Livius Gratus. *ZPE* 176, 234–242.
- ECK, WERNER – PANGERL, ANDREAS (2016): Das früheste Zeugnis für die Stationierung der cohors XIII urbana in Africa: 11. Juni 79 n.Chr. *ZPE* 199, 176–183.
- FITZ JENŐ (1972): The Excavations in Gorsium. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24, 3–52.
- FORNI, GIOVANNI (1956): Die römischen Tribus in Pannonien. *Carnuntum Jahrbuch* 1956, 13–22.
- FRANKE, THOMAS (2000a): Legio XXII Primigenia. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire.* Lyon, Diffusion De Boccard. 95–104.
- FRANKE, THOMAS (2000b): Legio XIV Gemina. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire.* Lyon, Diffusion De Boccard. 191–202.
- FREIS, HELMUT (1967): *Die cohortes urbana. Epigraphische Studien 2. Beihefte der Bonner Jahrbücher Band 21.* Köln, Böhlau Verlag.
- GONZALEZ, JULIO RODRÍGUEZ (2003): *Historia de las Legiones Romanas.* Madrid, Almena.
- KOVÁCS PÉTER (2005): C. Iulius Passar I. Some notes on the laterculus CIL VI 32627. *SpecNov* Tom. XIX. 55–61.
- KOVÁCS PÉTER (2007): *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum.* Budapest, Pan Kiadó.
- KRÜGER, MARIE-LOUISE (1972): *Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. II. Teil: Die dekorativen Reliefs (militärische Ausrüstungsgegenstände, tierische oder vegetabile Ornamente).* CSIR Österreich I/4. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- LETTICH, GIOVANNI (2003): *Itinerari epigrafici aquileiesi. Guida alle epigrafi esposte nel Museo Archeologico Nazionale di Aquileia,* Triest, Editreg.
- LŐRINCZ BARNABÁS (2000a): Legio I Adiutrix. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire.* Lyon, Diffusion De Boccard. 151–158.

LŐRINCZ BARNABÁS (2000b): Legio I Adiatrix. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 159–168.

LŐRINCZ BARNABÁS (2000c): Zwei Militärdiplome aus Dunántúl (Ungarn). *Arheološki vestnik* vol. 51. no. 1. 249–252.

LŐRINCZ BARNABÁS (2001): *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatzeit*. Wien, E. Bcvar GmbH.

MATTERN, MARION (2005): *Römische Steindenkmäler aus Hessen südlich des Mains sowie vom bayerischen Teil des Mainlimes. CSIR Deutschland Band II, 13, Germania Superior*. Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

MEID, WOLFGANG (2005): *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest, Archarolingua

MERLAT, PIERRE (1960): *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*. Paris, Presses universitaires de France.

MITCHELL, STEPHEN – FRENCH, DAVID (2012): *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra). Vol. I From Augustus to the End of the Third Century AD I*. München, Verlag C. H. Beck.

MIŠKIV, JESENKA (1997): Roman military diploma from Slavonski Brod. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* vol. 30–31. no. 1. 83–102.

MÓCSY ANDRÁS (1959): *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MÓCSY ANDRÁS (1985): Aelius Triccianus származása. *Archaeológiai Értesítő* 112. kötet 1. sz. 165–168.

MÓCSY ANDRÁS – SZENTLÉLEKY TIHAMÉR (1971): *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MOSSER, MARTIN (2008): *Die Steindenkmäler der legio XV Apollinaris*. Wien, Phoibos Verlag.

NAGY TIBOR (1942): Vallási élet Aquincumban. In SZENDY KÁROLY (szerk.): *Budapest Története*. Budapest az ókorban. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 386–463.

PANCIERA, SILVIO (2006): Un cittadino di Claudia Savaria a Bonn. In PANCIERA, SILVIO: *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti: scritti vari editi e inediti (1956–2005) con note complementari e indici*. Roma, Edizioni Quasar. 567–570.

PASSERINI, ALFREDO (1939): *Le coorti pretorie*. Roma, Agnello Signorelli.

PASTOR, SIMONE (2011): The Divinities of the World of Amphitheater in the Balkan-Danubian Provinces. Epigraphic and Iconographic Evidences of the Cult of Nemesis. *AArchHung* vol. 62. issue 1. 75–89.

PISO, IOAN (2000): Les légions dans la province de Dacie In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 205–226.

REDDÉ, MICHEL (2000): Les Marins. In ALFÖLDY, GÉZA – DOBSON, BRIAN – ECK, WERNER (Hg.): *Kaiser, Heer und Gessellschaft in der Römischen Kaiserzeit*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart. 179–189.

RICCI, CECILIA (1993): Balcanici e danubiani a Roma. Attestazioni epigraphiche di abitanti delle province Rezia, Norico, Pannonia, Dacia, Dalmazia, Mesia, Macedonia, Tracia (I–III sec.). In MROZEWICZ, LESZEK – ILSKI, KAZIMIERZ: *Prosopographica*. Poznan', Wydawca Verlag. 141–208.

RICCI, CECILIA (2000): Legio II Parthica. Una messa a punto. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 397–406.

RICCI, CECILIA (2011): „In custodiam Urbis”: Notes on the „cohortes urbanae” (1968–2010). *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 60. H. 4. 484–508.

ŠAŠEL, JAROSLAV (1992): Zur Rekrutierung der Prätorianer. In BRATOŽ, RAJKO – ŠAŠEL-KOS, MARJETA (ed.): *Opera selecta. Situla 30*. Ljubljana, Narodni Muzej Ljubljana. 379–385.

SCOTT, ANDREW G. (2008): *Change and Discontinuity within Severan Dynasty: The Case of Macrinus*. (PhD Dissertation). New Brunswick, New Jersey.

SPEIDEL, MICHAEL P. (1965): *Die Equites Singulares Augusti. Begleittruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts. Antiquitas 11*. Bonn, Rudolf Habelt Verlag.

SPEIDEL, MICHAEL P. (1992): *Roman Army Studies. Vol. 2*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart.

SPEIDEL, MICHAEL P. (1994): *Die Denkmäler der Kaiserreiter: Equites singulares Augusti*. Köln–Bonn, Rheinland-Verlag GmbH – Rudold Habelt Verlag GmbH.

STARR, CHESTER G. (1941): *The Roman Imperial Navy 31 B.C. – A.D. 324*. New York, Cornell University Press.

SZÉKELY MELINDA (2014): „Pannonia terra creat, tumulat Italia tellus”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* vol. 54. no. 1. 73–80.

SZÉKELY MELINDA (2015): Pannoniai lovas testőrök Rómában. In SZÉKELY MELINDA – HORTI GÁBOR (szerk.): *Res Militares Antiquae II. A II. Ókori Had- és Fegyvertörténeti Konferencia tanulmányai*. Szeged, JATEPress. 163–174.

SZENTLÉLEKY TIHAMÉR (1968): Újabb keleti kultuszemlékek Savariában. *Filológiai Közlöny* 14. évf. 3–4. sz. 377–384.

TÓTH ENDRE (2011): Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos köemlékei. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Étesítője* 34. évf. 2. sz.

TÓTH ISTVÁN (1971): A savariai Juppiter Dolichenus-szentély feliratos emlékeiről. – Über die inschriftlichen Denkmälerdes Dolichenus-Heiligtums von Savaria. *Archaeológiai Értesítő* 98. kötet. 1. sz. 80–84.

TÓTH ISTVÁN (1986): Lebenslauf von L. Octavius Faustianus. *SpecNov* Tom. 2. 41–56.

VAN RENGEM, WILFRIED (2000): La IIe Légion Parthique à Apamée. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 407–410.

VÁGÁSI TÜNDE (2014): *A pannoniai katonaság vallási élete aprincipátus korában. Mithras és Jupiter Dolichenus-kultuszának feliratos emlékei.* (MA szakdolgozat) Budapest.

WEBER, EKKEHARD (1982): Bronzeinschriften und Inschriften auf Bronze. *Römisches Österreich* 9/10 (1981–1982). 209–234.

WEISGERBER, LEO J. (1968): *Die Namen der Ubier*. Köln – Opladen, Springer Fachmedien Wiesbaden.

WHEELER, EVERETT L. (2000): „Legio XV Apollinaris”: From Carnuntum to Satala – and beyond. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 259–308.

ZACCARIA, CLAUDIO (1985): „Testimonianze epigrafiche dei rapporti tra Aquileia e l’Illirico in età imperiale romana” In *Antichità Altoadriatiche XXVI, Aquileia, la Dalmazia e l’Illirico Vol. I.* Trieste, Università di Trieste. 85–120.

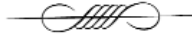
DR. HERMANN HARRAUER – KOVÁCS ISTVÁN

Hermann.Harrauer@chello.at – kovacsistvan1037@gmail.com

Hofrat Dir. i. R. der Papyrussammlung und des Papyrusmuseums der ÖNB –
PhD-hallgató (SZTE BTK)

Néhány megjegyzés a καρακάλλιον kapcsán

Some notes on καρακάλλιον

ABSTRACT

This article will be published in the *Analecta Papyrologica* [Messina] 2019 in German. In this study we would like to give a short presentation about the origin and meaning of the word καρακάλλιον. In the first part we cite the literary sources, in the second part we would like to give evidence about the papyri which contain the word, and in the third part we try to count the different types of hooded cloaks known as καρακάλλια.

KEYWORDS

καρακάλλιον, papyrus, Caracalla, clothing

DOI 10.14232/belv.2019.1.8 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Hermann Harrauer – Kovács István (2019):
Néhány megjegyzés a καρακάλλιον kapcsán. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 129–138. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Ez a tanulmány németül az *Analecta Papyrologica* [Messina] 2019 kiadásában fog megjelenni.

ΙΡΟΔΑΛΜΙ ΦΟΡΡΑΣΟΚ

A *καρακάλλιον* szó eredetének és jelentésének a kérdésére Johannes Kramer¹ adott először megnyugtató választ.² Értekezésének elején rátér a probléma magjára, és idézi Cassius Diót (Kr. u. 165–235), Caracalla kortársát (79, 3, 3):

„χλαμύδα τε τοτὲ μὲν ὀλοπόρφυρον τοτὲ δὲ μεσόλευκον, ἔστι δ' ὅτε καὶ μεσοπόρφυρον, ὡσπερ καὶ ἐγὼ εἶδον, ἐφόρει. ἐν γὰρ τῇ Συρία τε Μεσοποταμίᾳ Κελτικοῖς καὶ ἑσθήμασιν καὶ ὑποδήμασιν ἐχρήσατο, καὶ ἰδίαν ἐνδυσιν βαρβαρικῶς πως κατακόπτων καὶ συρράπτων ἐς μανύης τρόπον προσεπεξεῖδεν, καὶ αὐτὸς τε αὐτὴν ἐνέδυνεν, ὥστε καὶ Καράκαλλος διὰ τοῦτο ἐπικληθῆναι, καὶ τοὺς στρατιώτας, μάλιστα ἀμφιέννυσθαι ἐκέλευσεν”

Ebből a részletből világossá válik, hogy M. Aurelius Antoninus császár ragadványnevét (Caracalla) egy kelta eredetű ruhadarabról kapta. Viszont a hasonlóképpen kortárs Héródianos (Kr. u. 170–240) másképp tudósít erről³ (4, 7, 3):

„πολλάκις δὲ καὶ τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀποθέμενος χλαμύδα ἠμφιέννυτο τὰ Γερμανῶν περιβλήματα, ἐν τε χλαμύσιν αἷς εἰώθασιν, ἀργύρῳ πεποικιλμέναις, ἐωρᾶτο”

A katonai viselet színével kapcsolatban Cassius Dio megjegyzi:

„χλαμύδα τε τοτὲ μὲν ὀλοπόρφυρον τοτὲ δὲ μεσόλευκον, ἔστι δ' ὅτε καὶ μεσοπόρφυρον, ὡσπερ καὶ ἐγὼ εἶδον, ἐφόρει.”

Ezenkívül láthatjuk, hogy a *χλαμύς* katonai öltözék szakkifejezéseként szerepel nála és Héródianosnál is.

Még a költészetben is található forrást e katonai öltözetre (bár kissé hivalkodó használatban): AP XI 345:⁴

Μητρόφανες, κόκκωσι, δασύθριζ, διε πελαργέ,
τῇ καὶ τῇ κραδάων κεφαλὴν γεράνοισιν ὁμοίην,
μηκεδανὸν καράκαλλον ὑπέκ δαπέδοιο κομίζεις.

A hattyú fejtollait a gólyáéval hasonlítja össze. Mindazonáltal a *μητροφανές* kifejezésnek, mint *addendum lexicis* nincs pontos értelmezése.

A legértékesebb forrásunk valószínűleg Diocletianus *edictum pretium*a, S. Lauffer kiadásában: 7,44 és 45 ír a szabók fizetéséről.

7, 44: *καρακάλλου ἄδρου pro caracalla maiori*: Lauffer a kommentárban: *caracalla*, *καράκαλλον* két fajta „*csuklya*, *csuklyás öltözék*”: *maior* ἄδνός „hosszú”, *minor* μεικρότερος = μικρότερος „rövidebb”

7,45: *καρακάλλου μεικροτέρου pro caracalla minori*

¹ KRAMER 2002. 247–256.

² A latin jövevényszó eredetét először S. DARIS mutatta ki. DARIS 1971. 50: *καρακάλλι*, τό – *caracallis*

³ Herodianus *Ab excessu divi Marci*. 4. 7. 3.

⁴ *The Greek Anthology*. 1926. 4.

26,120:	καρακάλλων	
26,121:	φόρμης α´	Σκυτοπολειταν(ῶν)
26,121		Ταρσικῶν
26,122		Βυβλίων
26,123		Λαδικηνῶν
26,124		Ταρσικαλεξανδ(ρινῶν)
26,125:	φόρμης β´	Σκυτοπολειταν(ῶν)
26,126		Ταρσικῶν
26,127		Βυβλίων
26,128		Λαδικηνῶν
26,129		Ταρσικαλεξανδ(ρινῶν)
26,130	φόρμης γ´	Σκυτοπολειταν(ῶν)
26,131		Ταρσικῶν
26,132		Βυβλίων
26,133		Λαδικηνῶν
26,134		Ταρσικαλεξανδ(ρινῶν)

Jegyzet a 26, 121.125.130-hoz (LAUFFER, p. 243 8, 1ff.) 'φόρμης itt „*minőség*”-et jelent. Három különböző minőséget említ (α, β, γ): A 26, 120–134 sorok szintén említik a csuklyák árát a három különböző minőség és az öt stílus/elkészítésmód szerint.

Σκυτοπολειταν(ῶν): a szíriai Skytopolisból (LAUFFER p. 273 zu 26,13ff.)

Ταρσικῶν: Tarsosból, tarsosi stílusú

Βυβλίων: Byblosból

Λαδικηνῶν: a szíriai parton fekvő Laodikeiából

Ταρσικαλεξανδ(ρινῶν): Alexandriából tarsosi stílusban (LAUFFER p. 273f. zu 26,13ff.).

Ehhez releváns a következő meghatározás (26, 135): ἄπερ ἀπὸ φόρμης γ´ τῆς προειρημένης καταδεέστερα εἶεν караκάλλων.

Később (26, 138): ἀπὸ λίνου τραχέως εἰς χρῆσιν τῶν ιδιωτῶν γυναικῶν. Különböző eredetű csuklyákat nők számára is készítettek. Európai eredetű ruháról nem tesz említést, ellenben szíriai (Skytopolis, Laodikeia), kilikiai (Tarsos) és egyiptomi (Byblos, Alexandria) helyszínekről igen.

Összességében elmondható, hogy a *καρακάλλιον* egy különböző tájegységeken gyártott, különböző minőségű és valószínűleg különböző divatigényeknek megfelelő árucikké vált. Az eredete egy katonai ruhadarabra vezethető vissza. Az elnevezés valószínűleg nem germán eredetű, viszont az öltözék maga mindenképpen összefüggésbe hozható Caracalla császárral.

PAPIRUSZOK

Az alábbiakban tekintsük át a kifejezés előfordulását dokumentáris papiruszokon évszázad szerinti lebontásban:

Kr. u. III. sz.

P.Oxf. 15, 12: öröklési szerződés: *καρακάλλια καινὰ δύο*

Kr. u. IV. sz.

P.Münch. III 138, 8: egyebek mellett katonai ruházatot tartalmazó lista: *καρακαλλίων*].

KSB II 1037, 15: lista: 5. sor: *ογκαλακαλλ(ιον)ογ ν*; 16. sor: *ογκαλακαλλ(ιον) νμ[ογει*; 17. sor: *ογκακαλλ(ιον) νλ[ειτων*; 18. sor: *ομοι(ωσ) ογκαλακ[αλλ(ιον)*.

P.Oxy. LIX 4001, 18. magánlevél: *ἀποστέλλω αὐτὰ καὶ τὸν πορφυροῦ(ν) καράκαλλον καὶ τὰ ὑποδήματα*.

Kr. u. V. sz.

SB III 7033, 37: öröklési részesedési szerződés: a tárgyak között *καρακάλλιον Αἰγύπτιον ἔν*.

P.Heid. IV 333: levél szamaritánus közegből: élelmiszer átvételének igazolása, és még sok más, többek között 4. sor: *τὸ καρακάλι(ον)*.

SB XVI 12249, 11: ruhalista: *καρακάλλιον ἔν*.

Kr. u. VI. sz.

CPR X 139: ruhalista:

2. sor: *καρακάλλιν κίτρ[ινον]* sárga csuklyás köpeny. A kiadáshoz írt kommentár említi, hogy a *καρακάλλιον* kifejezés gyakori kölcsönszó a papiruszokon a *caracalla* latin megfelelőjéből (vö. Daris, *Il lessico latino*, 50), az eredeti kelta csuklyás katonaoöltözék hasonlíthatott a német *Wetterfleck*-hez vagy a spanyol *poncho*hoz (vö. PREISIGKE, *Wörterbuch*).

PREISIGKE *Wörterbuch*-jában ennyi szerepel: „*καρακάλλιον Kappe*” (azaz sapka). Az idézet az *editio princeps*ben nem pontos, és nem magyarázza, a sapkából hogyan lett csuklyás köpeny. Az viszont nyilvánvaló, hogy Héródianosnál és Cassius Diónál köpenyről van szó.

4. sor: *καρακάλλιν ωσ*[: nincs kiegészítő javaslat a kiadásban

5. sor: *καρακάλλιν ας*[: nincs kiegészítő javaslat a kiadásban

P.Mich. XIV, 684, 7: nyugta ruhák átvételéről, többek között: 7. sor: *ἀλη(θινὸν) καρακάλιον Ἀντιοχί(σιον) α, (γίνεται) ἔν*.

P.Masp. I 6, verso 65 (566–570): házassági szerződés: *καρακάλλια πέντε διάφορα*.

SPP XX 245, 16: ruhalista, *καρακάλλια β*.

SPP III 2 83, 3: nyugta textíliák vásárlási áráról: *καρακάλλιον ἔν ξενικόν*.

PSI XIV 1427, 18: *δέδωκά σοι καρακάλλιον λευκὸν λινέγαιον*.

Kr. u. VI/VII. sz.

SB XX 15489 (= P.Lond. III 1031), 3–4: kifizetési lista: ὑπερ καρακάλια | νομισ<μά>τια β-.

P.Stras. Copt. 14, 4: levél: καρακαλλιον

SB XXVI 16512, 3: γνῶσ(ις) ἱματίων | οὔ(τως) | καρακάλλιον / -λια.

SB XVIII 13762, 26: levél: παρακλήθητε(*) δὲ διὰ τὸ μικρ(όν) καρακάλλιν(*) τὸ ὄσπρον, ἐπειδὴ ἂ ἔχει μικρὰ αὐτοῦ ἐλ[-ca.?-] πάντες δὲ εὐχόμεθα καὶ τῆς κατὰ ἄνθρωπον προσκυνήσεως.
vö. P.Stras. Copt. 14, 4. kommentárjával

Kr. u. VII. sz.

P.Goth. 19, 7: bevételi nyilvántartás: (ὑπερ) τιμῆς καρακαλλίου κ(εράτια) κ.

SPP XX 14319, 3. 4: στιχαρ(ω)καρακ(άλλιον); 5: [[καρακ(άλλιον) μον[α]χ[ικόν]; 6: καρακά[λι]ο[ν]:
3–4: „*testhezálló csuklyás köpeny*”; 5: csuklyás köpeny egy szerzetesnek

P.Laur. V 2005, 8: lista

Kr. u. VII/VIII. sz.

O.Medin. Habu 73, 8; lemondási nyilatkozat

CPR XII 1, 5: ογκαρ(α)καλι Δ ΠΙΚΙΤΗΣ: redőzött csuklyás köpeny. Ehhez kapcsolódóan (és 26., 33. sorokhoz) a kommentárban J. Diehart a πτυχεῖς-szel (πτύσσω) hozza kapcsolatba a ΠΙΚΙΤΗΣ-t, ami alapján redőzött csuklyás köpenyként értelmezhető a kifejezés. Ez alapján kevésbé katonai ruházatról, hanem inkább divatos öltözékről lehet szó.

Z. 13: ογκαρκαλλι πσασι κόβόλ készült redőzött csuklyás köpeny

Z. 26: ογκαρκαλλι τεπικησι redőzött csuklyás köpeny

Z. 33: ογκαρκαλλι τικιτης redőzött csuklyás köpeny

Kr. u. VIII. sz.

SB XVI 12941, 3.: adománylista: καρακάλλ(ιον) στιππ(όινον) λιν(οῦν).

P.Ryl. Copt 247, 6.: lista: [-ϣ]τοογ κκαλακιλλα. Kopt nyelvű dokumentumok megtalálhatóak:
H. FÖRSTER: *Wörterbuch der griechischen Wörter in den koptischen dokumentarischen Texten*.
Berlin, New York 2002, 379a: különböző írásmódok megadásával.

Datálás nélküli

O.Crum St 116, 20: lista: ογκαλακλιν κσπαθ[η].

O.Crum ST 116, 21: lista: κκαλακλιν νογω[βυ].

Típusok

Érdemes megvizsgálni a tartományi adatokat is, melyek egyúttal az egyes ruházati stílusirányzatokról is szolgálhatnak információval.

a) stílus- illetve helyadatok

Αἰγύπτιον: SB III 7033, 37 (Kr. u. 481)

Ἀντιοχήσιον: P.Mich. XIV 684, 7 (Kr. u. VI. sz.)

Βυβλίων: Edict. pretium 26, 122. 127. 132

Λαδικηῶν: Edict. pretium 26, 123. 128. 133

Σκυτοπολειτανῶν: Edict. pretium 26, 121. 125. 130

Σμυρναῖος: „Smyrnából” (= Izmir) *ibid.*

Ταρσικῶν: Edict. pretium 26, 121. 126. 131

Ταρσικαλεξανδ(ρινῶν): Edict. pretium 26, 124. 129. 134

b) további minőségjelzők

ἄδνόν: „hosszú”: Edict. pretium 7, 44

ἄδρόν: „erős, vastag”: Edict. pretium 7, 44

ἄληθινόν: „eredeti, hamisítatlan (?)”: P.Mich. XIV 684, 7 (Kr. u. VI. sz.)

διάφορον: „különböző anyagokból készült/többszínű”: P.Masp. I 6 verso, 65 (Kr. u. 566–570)

κίτρινον: „citromsárga”: CPR X 139, 2 (Kr. u. VI. sz.)

λευκόν: „fehér”: PSI XIV 1427, 18 (Kr. u. VII. sz.)

λινέγαιον: „lenből”: PSI XIV 1427, 18 (Kr. u. VII. sz.)

λινούν: „len-”: SB XVI 12941, 3 (Kr. u. VIII. sz.)

μικρότερον: „kicsi”, egy „miniváltozat”: Edict. pretium 7, 44. 45

μοναχικός: SB XX 14319, 5: „szerzetesi”. A klasszikus szerzetesköpeny.

ξενικόν: „külföldi” (?): SPP III 83, 3 (Kr. u. VII. sz.)

στιππίνον: „kócból”: SB XVI 12941, 3 (Kr. u. VIII. sz.)

στιχαρ(ω/ο): „testhezálló (?) ...”: SB XX 14319, 3–4. (Kr. u. VII. sz.)

c) lexikai kitekintés

Du Cange, Glossarium: „καρακάλλιον: *Scholia in vetusta Epigrammata Graeca*: κύπαστιν, εἶδος ἱματίου, ἀναβολαία, καρακάλλιν, ἢ ἄλλο τι. *Vita S. Eudociae Mart. n. 27 στιχάριον κιλικινὸν ἐνεδύετο, καὶ ὁμοῖον ἐκείνου καρακάλλιν. Palladius in Hist. Lausiaca cap. 117 de Melania: αὐτῇ ἢ ἀνδρεία παιδαρίον καρακάλιον λαμβάνουσα, καθ' ἑσπέραν εἰσέφερεν αὐτοῖς τὰ πρὸς τὰς χρείας.*”

Említésre méltó az alábbi bejegyzés Du Cange-nál: „Καράκαλλον. *Martyrolog. in Passione S. Christophori*: „ἐκέλευσε γευσθαι χαλκοῦν καράκαλλον, καὶ πυρῶσας, ἐνέδυσεν αὐτόν.”

Sophocles, Lexicon: ἡ καρακάλλα the Latin *caracalla*, a sort of mantle; καρακάλλιον, τό Palladius, *Historia Lausiaca* 1225 C Goss.

LSJ: „hood”

Pape-Benseler: „Kappe”

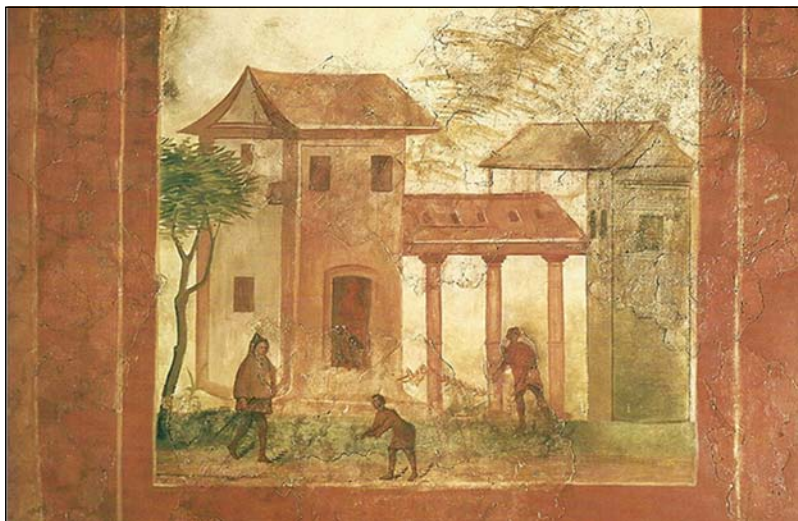
Preisigke: „Kappe”.

Összegzésül érdemes még megjegyezni, hogy egy barbár eredetű katonai ruhadarab a „felfedező” Caracalla császáron keresztül egy „világszinten” elfogadott divatcikké vált – egy időtálló hozzájárulás a divatvilághoz. A „csuklyás köpeny” a mai napig a ruhaipar fontos eleme.

Végezetül tehát feltételezhetjük, hogy egy rómaiaknak idegen germán katonai ruhadarab, ill. jó eséllyel a germán katonák vezetőjének viselete, különösképpen elnyerte Caracalla császár tetszését. Kr. u. 213-ban Caracalla vezetésével a rómaiak a germánok ellen viseltek hadat.⁵ Ezt Herman Bengtson is megerősíti:⁶ *„Egyébként Caracalla kimondottan jóindulattal viseltetett a germánok iránt; germán testőrökkel vette magát körül, az »oroszlánokkal«, és alkalmanként germán viseletbe is öltözött.”*

Így ez a ruhadarab végül eljutott a római hadsereghez, majd később a „divatvilágba”, bizonyára Rómán keresztül Egyiptomba is. Ott az újdonság varázsa értékes divatárúvá tette, miképpen azt számos példa is mutatja. A helyi sajtóosságok tették az egykori germán katonai viseletet jellegzetessé.⁷

Azonban nem csak írásos források elérhetőek. Johannes Kramer felhívta a figyelmet egy treveri kelta ábrázolására. Ezek mellett azonban más ábrázolások is elérhetőek, amelyek segítenek megérteni, hogy milyen is lehetett a *καρακάλλιον*.

KÉP 1 Falusi jelenetet ábrázoló falfestmény, Kr. u. 200 körül: a balról érkező férfi egy a treverivel azonos csuklyás köpenyt visel.

⁵ Vö: BENDER 2010.

⁶ BENGTON 1967, 327.

⁷ Vö: LOSCHEK 2005.

KÉP 2 Bronz szobrocska egy csuklyás köpenyt viselő treveri emberről Trierben.

KÉP 3 Egy báb a *καρακάλλιον*-hoz hasonló ruhába öltöztetve (vö: C. Fluck: „Ägyptische Puppen aus römischer bis byzantinischer Zeit.” In: *Gedenkschrift Ulrike Horak*. Firenze 2004, 2. Teil, 398: lábbáb tunikával, ehhez lásd kép XXV: „Zur Vervollständigung wurde an das Rückenteil eine kleine, heute leider stark beschädigte Kapuze angefügt” és 399: „Vorbild für diese Miniaturkleider (= Puppenkleider) waren anscheinend Kindertuniken mit Kapuzen.”

KÉP 4–9 Az antinopolisi feltárásból származó gyerektunikák hasonló szabásmintát követnek.

KÉP 10 Mozaikrészlet Caracalla thermáiból, melyen Erós látható ostorral a kezében, amint egy tengeri állaton ül. A fejjedőt akár egy caracallisként is lehet értelmezni, és egyben egy utalás is lehet a germán katonai ruházatra, valamint magára Caracallára is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

CASSIUS DIO: *Historiae Romanae*. ed. U.P. BOISSEVAIN: *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, 3 vols., Berlin: Weidmann, 1:1895; 2:1898; 3:1901 (repr. 1955)

HERODIANUS: *Ab excessu divi Marci*. ed. K. STAVENHAGEN: *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo*, Leipzig 1922 (repr. 1967).

LAUFFER S.: *Diokletians Preisedikt*. Berlin 1971.

The Greek Anthology. with an English Translation by. W. R. Paton. London 1926.

Szakirodalom

BENDER, S. (2010): *Der Germanenkrieg des Kaisers Caracalla und das Limestor von Dalkingen*. Ellwangen.

BENGTSON, H. (1967): *Grundriß der römischen Geschichte: Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.* Repr. München, Rom.

DARIS, S. (1971): *Il lessico latino nel greco del' Egitto*. Barcelona.

FÖRSTER, H. (2002): *Wörterbuch der griechischen Wörter in den koptischen dokumentarischen Texten*. Berlin, New York.

KRAMER, J. (2002): Zu Bedeutung und Herkunft von caracalla. *APF* 48. 247–256.

LOSCHKE, I. (2005): *Reclams Mode- und Kostümllexikon*. Artikel „Caracalla”, 5., erw. Aufl., Reclam, Stuttgart.

SZÉKELY MELINDA PHD

dszekelymelinda@gmail.com

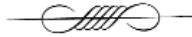
tszv. egyetemi docens (SZTE BTK Ókortörténeti Tanszék)

Theodosius, a „látható isten”

Pacatus vallásáról

Theodosius, the „visible God”

On the religion of Pacatus

ABSTRACT

The religion of Pacatus, author of the panegyric addressed to Theodosius I, has been debated by scholars during the past decades. In her 2003 monograph, Anne-Marie Turcan-Verkerk came to the conclusion that Pacatus could have also been the author of the poem *De cereo paschali*. On the basis of the interpretation of this poem, Turcan-Verkerk argues that Pacatus Drepanius should be regarded as a committed Christian author. In my opinion Pacatus, at the time of the composition of the panegyric, rather would have accepted the beliefs of (pagan) henotheism. The change in the religious policy of Theodosius I – the incipient tolerance towards paganism which switched to the persecution of the pagans – could have played a part in Pacatus’ choice to meet the requirements of the period and those of the emperor in his writings.

In the second part of my article I publish the first Hungarian translation of the *caputs* 15–20 of Pacatus’ *Panegyricus*.

KEYWORDS

Pacatus, Theodosius I, panegyric, Christianity, paganism, religion

DOI 10.14232/belv.2019.1.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Székely Melinda (2019): Theodosius, a „látható isten”. Pacatus vallásáról. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 139–149. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Latinius Drepanius Pacatus dicsőítő műve,¹ melyet Theodosius² császárhoz írt, a *Panegyrici Latini*³ gyűjtemény legkésőbbi darabja. A szerző gall származású kiváló szónok és költő, Burdigalában⁴ vagy annak környékén született a 4. században.⁵ Művét a gall provinciák küldötteként 389-ben mondta el Rómában Theodosius előtt, a császár Magnus Maximus⁶ felett aratott győzelme alkalmából. Magnus Maximus *usurpator* (trónbitorló) volt 383–384 között, majd a nyugati birodalomrész uralkodója, vagyis legitim társcsászár 384–388 között.

A kutatók között az elmúlt évtizedekben vita folyt arról, hogy milyen vallású lehetett Pacatus, aki egyaránt barátja volt a keresztény Decimus Magnus Ausoniusnak⁷ és a pogány hagyományokat követő Aurelius Symmachusnak.⁸ Anne-Marie Turcan-Verkerk 2003-ban a Latomus Kiadónál megjelentetett egy csaknem kétszáz oldalas monográfiát *Un poète Latin chrétien redécouvert: Latinius Pacatus Drepanius, panégyriste de Théodose* (Egy újonnan felfedezett keresztény latin szerző: Latinius Pacatus Drepanius, Theodosius panegyristája) címmel. Ebben a műben – alapos kutatási munka, a szövegkiadások elemzése és a szöveg belső vizsgálata alapján – arra az újszerű,

¹ Az ünnepi, dicsőítő beszédet, a *panegyricust* eredetileg ünnepi gyülekezet előtt mondták el. A beszédnek ekkor nem volt gyakorlati célja, csak a hallgatóságot kívánta lelkesíteni vagy gyönyörködtetni. Rómában a műfaj eredetét a *laudatio funebris*ben kell keresnünk. Cicero bővítette ki az elhunyt dicséretét az élők magasztalásával. A császárkorban a korábban a *senatus*nak és a népnek kijáró beszéd már az uralkodót illette meg. A szöveg kiadása: GALLETIER 1955; NIXON – RODGERS 1994. Pacatus művéből fordításrészletek megjelentek már: SZÉKELY 2013; SZÉKELY 2015; SZÉKELY 2018a; SZÉKELY 2018b; SZÉKELY 2018c; SZÉKELY 2018d.

² Római társcsászár Keleten 379. 01. 19. – 392. 05. 15. között, majd gyakorlatilag egyedüli császár haláláig, 395. 01. 17-ig (KIENAST 2004. 337–341).

³ A *Panegyrici Latini* (latin *panegyricusok*) tizenkét beszédet tartalmazó gyűjtemény, amely a Kr. u. 4. század végén Galliában nyerte el ma ismert formáját. A 15. században előkerült antik válogatás élén, mintegy modellként, az ifjabb Plinius Traianus római császárhoz írott beszéde áll. A többi beszédet gall szónokok írták különböző császárokhoz: Mamertinus Maximianushoz (289, 291), Nazarius Constantinusoz (321), Claudius Mamertinus Iulianushoz (362) és Pacatus Theodosiusoz (389). A Gallia Lugdunensis *praefectus*ának az augustinusumi iskolák helyreállításáról szóló beszédét Eumenius 298 körül írta. A 297-ben Constantiusoz írt és a 307-ben, 310-ben, 311-ben Constantinusoz írt beszédek szerzőit nem ismerjük név szerint. E beszédek trónra lépési évfordulóira, uralkodói kegyek megköszönésére és hasonló alkalmakra készültek. Magyarul olvasható Nazarius beszéde Constantinusoz (ford. Varga T. – Havas L.: HAVAS 2007. 727–759); Maximianus és Constantius dicsőítése (ford. Gönczi G. és Szabó Á.: SZÉKELY 2016. 5–30). A *panegyricusok*hoz újabban lásd: REES (szerk.) 2012.

⁴ Ma Bordeaux (Franciaország).

⁵ Pacatus életéhez lásd: GALLETIER 1955. 48–63; NIXON 1994. 437–447.

⁶ Flavius Magnus Maximus (kb. 335 – 388. aug. 28.). Lásd ehhez: BALDUS 1984. 175–92; ELBERN 1984.

⁷ Decimus Magnus Ausonius (Burdigala 310 – 392 körül), a kiváló latin költő, keresztény vallású volt. Apja Valentinianus császár udvari orvosa, később Illyricum *praefectusa* volt. Ausonius először jogi tanulmányokat folytatott, és mint ügyvéd működött, később szülővárosában az ékesszólást tanította. Valentinianus 365-ben rábízta fia, Gratianus nevelését, majd *quaestor*nak és *praefectus praetori*ónak nevezte ki. Pályafutásának csúcsaként Gratianus 379-ben *consuli* méltósággal tüntette ki. Császári tanítványának halála után szülőföldjére vonult vissza és csak az irodalomnak élt; 392-ben vagy a következő években halt meg, de bizonyosan 400 előtt.

⁸ Quintus Aurelius Symmachus (342 körül – 402/403) római szenátor és rétor. A római szenátus konzervatív, pogány irányzatának vezető alakja. Apja az előkelő L. Aurelius Avianus Symmachus volt. Symmachus Valentinianus császárhoz két *panegyricust* is írt. 373-ban Africa helytartója, 384–85-ben Róma előljárója (*praefectus urbi*). Az egyik lányát feleségül adta Nicomachus Flavianus szenátorhoz, ezt követően Symmachus a szenátus első emberének számított. Tekintélye miatt őt bízták meg, hogy először Gratianusnál, majd II. Valentinianus császárnál járjon közben, hogy a szenátus épületében álló, és Augustus által Kr. e. 29-ben emelt Victoria-oltárt (*ara Victoriae*) az eredeti helyén tartsák meg. Ellenfele, Ambrosius azonban végül meggyőzte II. Valentinianust, hogy távolítsák el azt. Symmachus 388-ban Magnus Maximust támogatta, *panegyricust* is írt hozzá (Sym. Ep. 11. 13). Maximus halála után visszakerülhetett a politikai életbe, 391-ben *consuli* méltóságot töltött be.

szenzációsnak mondható következtetésre jut, hogy Pacatus nevéhez köthető a *De cereo paschali* című keresztény szellemű költemény is.⁹ A felfedezés igen jelentős, mert a kutatók eddig úgy tudták, hogy Pacatus költeményei közül nem maradt fenn semmi, a Theodosiushoz írt *panegyricus*t tartották egyedüli ránk maradt művének.

A *De cereo paschali* vers régóta ismert, de tévesen egy 9. századi költőnek, Lyoni Florusnak tulajdonították. A költemény egyetlen, 9. századi kézirat másolatban maradt fenn, amely gall szerzők munkáit tartalmazza: Claudius Marius Victor, Ausonius, Noli Paulinus műveit, majd Drepanius költeményét, és ezt követik Florus versei. Turcan-Verkerk kimutatja, hogy a kézirat 16. századi kiadásában Fabricius volt az, aki félreértés nyomán létrehozta a Drepanius Florus nevet – ilyen nevű személy tudomásunk szerint nem létezett –, és a *De cereo paschali* költeményt is Florusnak tulajdonítja. A vers azonban a galliai késő antik szerzők munkáival mutat szoros párhuzamot. A költemény elemzése alapján Turcan-Verkerk úgy gondolja, hogy Drepanius Pacatus keresztény volt.¹⁰ Ezt a nézetet elfogadja Alan Cameron is 2011-ben Oxfordban megjelent *The Last Pagans of Rome* (Róma utolsó pogányai) című munkájában.¹¹

A *Panegyricus*ban azonban olyan kifejezéseket, leírásokat találunk, amelyek nehezen egyeztethetőek össze a keresztény szemlélettel. A Hispania dicséretéről szóló 4. *caput* végén például Pacatus köszönetet mond azért, hogy Theodosius, ez a látható isten világra jött: „*Átengedi az elsőséget Hispaniának Kréta földje, mely a gyermek Jupiter bölcsőjéről híres, Délos, ahol az isteni ikrek tanultak jární, és Théba, mely az itt nevelkedett Herculesről nevezetes. A mendemondáknak nem tudunk hitelt adni; Hispania azonban olyan istent adott nekünk, akit láthatunk.*”¹²

A mű további pontjain nevezi istennek, isteninek Theodosiust különböző tulajdonságai miatt. A 21. fejezetben így ír Pacatus: „*tehát bárki járul eléd kérelmezőként, az még visszautasítás esetén is – ami ritkán történik meg – azzal a tudattal távozik, hogy istenséget látott.*”¹⁴ A 6. *caput*ban: „*Csak neked, Császár, legyen ez a titok felfedve, aki az isten társa vagy.*”¹⁵ A 18. *caput*ban (4): „*Vajon te magad emlékezteted magadat, vagy – amint a felségedhez tartozó istenről mondják,*¹⁶ *hogy ott ülnek mellette írótaáblájukkal a Párkák – valamiféle isteni erő áll rendelkezésedre, hogy feljegyezze szavaid és emlékeztessen rájuk?*”¹⁷ A 6. fejezetben ezt írja: „*ilyennek kell lennie annak, akit imádnak a népek, akihez a személyes és nyilvános imákat intézik az egész világon, akitől a hajózni készülő nyugodt tengert kér, az utazásra készülő biztonság hazatérést, a csatába*

⁹ TURCAN-VERKERK 2003. 9–12.

¹⁰ TURCAN-VERKERK 2003.

¹¹ CAMERON 2011. 228.

¹² Apollo és Artemis.

¹³ Pac. 4. 5: *Cedat his terris terra Cretensis parvi Iovis gloriosa cunabulis et geminis Delos reptata numinibus et alumno Hercule nobiles Thebae. Fidem constare nescimus auditis; deum dedit Hispania quem videmus.* A Pacatus részleteket saját fordításban közlöm.

¹⁴ Pac. 21. 2: *quisquis ille consultor est, etiamsi meruerit (quod est rarum) repulsam, ferat tamen visi numinis conscientiam.*

¹⁵ Pac. 6. 4: *Tibi istud soli pateat, imperator, cum deo consorte secretum.* Lásd még: *Pan.* 12. 2. 4–5. *Deus consors* megjelenik még: *ILS* 583. Nixon a *consors* használatát hasonlóknak tartja a késő római korban gyakran használt *comes* kifejezéshez. (NIXON 1994. 455.).

¹⁶ Utalás a császár Iovius méltóságnevére. (Jupiter)

¹⁷ Pac. 18. 4: *Vtrum tamen ipse te admones an, ut illi maiestatis tuae participi deo feruntur adsistere Fata cum tabulis, sic tibi aliqua vis divina subservit, quae quod dixeris scribat et suggerat?*

készülő szerencsés előjelet”.¹⁸ A 10. *caputban*: „Az isteni lények bizonyosan folytonos mozgásnak örvendenek, és az örökkévalóság állandó tevékenységgel serkenti magát, és bármit hívjunk is mi halandók tevékenységnek, az a te természeted.”¹⁹

Pacatus szerint létezik valamiféle istenség – akinek nem határozza meg a természetét –, aki beavatkozik az emberi dolgokba, hogy megmentse a római provinciákat vagy a Maximus által veszélyeztetett nyugatot, és akinek a véleménye egyezik a császáréval.²⁰ Ez az istenség: „minden dolgok alkotója” (4. 2),²¹ a „legfőbb istenség” (21. 1).²²

A legfőbb istenségről, az „Egyről” ír Plótinos, a neoplatonista filozófia 3. századi megteremtője,²³ és a 4. században Ammianus Marcellinus is.²⁴ A 4. századi pogány római arisztokrácia tagjaira a neoplatonista filozófiával átítatott henoteizmus volt a jellemző.²⁵ A henoteizmus kifejezést Friedrich Max Müller (1823–1900) német nyelvész, filológus, orientalista, oxfordi egyetemi tanár alkotta meg arra a vallási nézetre, amikor valaki egy istent imád, de elismeri más istenek létezését is.²⁶ A Római Birodalomban a 3. századtól kezdve terjedt el ez a vallási irányzat, jellegzetes példája a több császár által is támogatott *Sol Invictus* kultusza, amelyben az elfogadott pogány istenségek közül kiemelkedik legfelsőbb istenségként a Nap.²⁷

Pacatus a 37. *caputban* leírja, hogy a Maximus elleni polgárháború egy győzelme után Emonából²⁸ kiözönlöttek az emberek a győztes Theodosius köszöntésére. Az ünneplő menetben a szerző felsorolja a hófehér ruhájú *senatorok* mellett a bíbor ruhás méltóságteljes *flaméneket* és a hegyes süvegekben ékeskedő papokat is.²⁹ Vagyis a régi római vallás papi személyei köszöntik Theodosiust, keresztény papokat azonban nem említ Pacatus.

A példák alapján elmondhatjuk, hogy Pacatus a *panegyricus* 389-ben történő megírása idején nem volt ideológiailag elkötelezett a kereszténység iránt. A *Panegyricusban* számos helyen feltehetőek korának együtt élő, egymásra is ható vallási, ideológiai nézetei és az ezzel kapcsolatos

¹⁸ Pac. 6. 4: *talem esse debere qui gentibus adoratur, cui toto orbe terrarum privata vel publica vota redduntur, a quo petit navigaturus serenum peregrinaturus reditum pugnaturus auspicium.* Közvetlenül a császárhoz imádkozni inkább a hagyományos uralkodó kultuszra jellemző, egy keresztény császár esetében meglepő számunkra. A kutatók körében nagy vitát kavaráó mondat (lásd: NIXON 1994. 456.).

¹⁹ Pac. 10. 1: *Gaudent profecto perpetuo divina motu, et iugi agitatione se vegetat aeternitas, et quidquid homines vocamus laborem vestra natura est.*

²⁰ GALLETIER 1955. 50.

²¹ Pac. 4. 2: *Nam primum tibi mater Hispania est, terris omnibus terra felicior, cui excolendae atque adeo ditandae impensius quam ceteris gentibus supremus ille rerum fabricator indulset.*

²² Pac. 21. 1: *Sed quod facere magnas urbes ingressi solemus, ut primum sacras aedes et dicata numini summo delubra visamus,...*

²³ Plót. *Enn.* 2. 9. 3. A neoplatonizmushoz lásd: WALLIS 2002. A kötetben megtalálható a nemzetközi és hazai újplatonizmus-kutatás bibliográfiája is. Augustinus a legveszélyesebb pogányoknak tartja a neoplatonistákat, lásd: Aug. *De civ. Dei* 8. 5–22.

²⁴ Amm. Marc. 14. 11. 24–26. Lásd még: LIPPOLD 1968. 246–247.

²⁵ Lásd: Mitchell – Van Nuffelen 2010a. Chaniotis inkább megateizmusnak nevezi, mivel véleménye szerint az egyetlen egy istenség kiemelt imádása jellemzi ezt a vallási irányzatot: CHANIOTIS 2010. 112–140. A témához lásd még: ATHANASSIADI – FREDE 1999; MITCHELL – VAN NUFFELEN 2010b.

²⁶ A témához lásd még Henk Versnel munkásságát (MITCHELL – VAN NUFFELEN 2010a.).

²⁷ Lásd még: Iulianus császár Himnusz a Naphoz, a mindenség királyához című műve. Fordította: Buzási G. (BUZÁSI 2018. 78–100). Iulianus a neoplatonista szellemiségű henoteista irányzat kiemelkedő alakja.

²⁸ Ma Ljubljana (Szlovénia).

²⁹ *Quid ego referam pro moenibus suis festum liberae nobilitatis occursum, conspicuos veste nivea senatores, reverendos municipali purpura flamines, insignes apicibus sacerdotes?*

toposzok. Az évekkel később keletkezett *De cereo paschali* megírásakor viszont már valóban keresztény elemek olvashatóak Pacatus költeményében. Theodosius valláspolitikájának változása nyilvánvalóan meghatározza ezt a szemléletváltást. A császár uralkodásának első szakaszában ugyanis a pogányokkal szemben türelmet tanúsított: a pogány áldozatbemutatást és a jóslást ugyan megtiltotta, de a többi pogány vallási szertartás végzését nem gátolta. Nem záratta be a pogány templomokat, nem lépett fel a pogány kultúra ellen. A pogány szerzők ezekben az években általában pozitívan értékelték Theodosius valláspolitikáját.³⁰ A császárnak ekkor még szüksége volt a pogány érzelmű római arisztokrácia támogatására. 389 és 391 között azonban Theodosius valláspolitikája radikálisan megváltozott, feltehetően Ambrosius erőteljes hatására: ettől az időponttól kezdve több rendeletet is kibocsátott, melyek a pogány istentisztelet valamennyi formáját szigorúan betiltották; semmiféle pogány rítust, vallási szertartást nem volt szabad tovább végezni.³¹ Új időszak következett a régi római hit követői számára: tiltás, büntetés, bebörtönzés, vagyonek Kobzáz, szentélyeik bezárása és lerombolása, ami alapján érthetővé válik a költő hangnem változása.

A tanulmány következő részében Pacatus *Panegyrica* 15–20. *caput*jainak első magyar fordítását közlöm. Ebben a részletben Pacatus először is a Theodosius alatti nagyarányú kinevezésekkel foglalkozik (15. *caput*). A császár hivatalba lépése után megsokszorozta az *illustri* rangján álló katonai parancsnokokat (*magistri militum*),³² és a császár magántanácsának (*consistorium*) tagjait. Jelentős pozíciókba kerültek a császári család tagjai; így például Theodosius feleségének, Flaccillának a sógorát, Nebridius, a császári magánvagyon kezeléséért felelős magas rangú tisztségviselőnek nevezték ki (*comes rerum privatarum*); ezt a tisztséget 382–384 között töltötte be.³³ Flaccilla unokaöccse pedig birodalmi pénzügyminiszter (*comes sacrarum largitionum*) címet kapott.³⁴ Theodosius és Flaccilla is hispaniai származású volt, a 380-as években több hispaniai rokonuk került be Constantinopolis társadalmi és politikai elitjébe.³⁵ A Theodosius alatti nagyarányú kinevezések kritikájáról és a vádról, hogy ára volt a hivataloknak, Zosimus írt (4. 27–28). A pogány érzelmű szerző azonban egy másik helyen (4. 45) kifejezetten dicséri a császárt bizonyos kinevezések miatt. Az *Epitome de Caesaribus* ismeretlen szerzője kedvezően ítéli meg Theodosius nagylelkű és jó érzékkel megtett kinevezéseit, bár kiemeli, hogy azokhoz volt igazán kegyes, akikhez személyes kapcsolat fűzte, vagy akik a legnehezebb időkben is bizonyították hűségüket a császár iránt (48. 9).³⁶

Pacatus *Panegyricus*ában több helyen is beszél az uralkodói erényekről.³⁷ A 15–20. *caput*okban dicséri Theodosius *amicitiáját*: jóindulatát, megbecsülését és bőkezűségét barátai iránt. Ugyanakkor

³⁰ Lásd ehhez: ENSSLIN 1953. 23–28; ERRINGTON 1997. 398–443; SÁRY 2009. 18–19.

³¹ SÁRY 2009. 22–24.

³² Lásd ehhez: DEMANDT 1970. Sp. 553–790.

³³ *PLRE* 1. 620: Nebridius 2.

³⁴ *PLRE* 1. 620: Nebridius 3. Az ifjú Nebridius Arcadiuszal és Honoriuszal együtt nevelkedett a palotában (Jer. *Ep.* 79. 2. 1; 79. 5. 2.). Salvinát, Gildo lányát vette feleségül (392–394 között).

³⁵ HOLUM 1989. 22–23.

³⁶ *Clemens animus, misericors, communis, solo habitu differre se ceteris putans; in omnes homines honorificus, verum effusus in bonos; simplicia ingenia aequae diligere, erudita mirari, sed innoxia; largiri magno animo magna; amare cives vel privato contubernio cognitos eosque honoribus pecunia beneficiis ceteris munerare, praesertim quorum erga se vel patrem aspero casu officia probaverat.*

³⁷ Pl. 11–13. *caputok*. Lásd még: GALLETIER 1955. 55; LIPPOLD 1968. 237–241; NIXON 1994. 462.

kiemeli a császár takarékos életmódját (20.), azt, hogy betartja ígéreteit, és dicséri kitűnő emlékezőképességét is (18. *caput*).

A 20. *caput*ban a régi római hagyományokat, a királyság végét és Brutus alakját újraértelmezve markáns szemléletváltás érhető tetten. Brutus *consulsága*, amely a zsarnoki királyság helyébe lépő, szabadnak tartott köztársasági intézmény szimbólumává vált, Pacatus újszerű értelmezésében alulértékelődik. Ez a szemléletváltás első olvasatra merésznek hat, s talán korábban megdöbbenést keltettek volna ezek a szavak, a szövegben azonban pozitív kicsengésűek, és valószínűleg tetszést arattak még Rómában is. A polgárháború szülte zűrzavar helyébe lépő rend, az erőskezü, de ugyanakkor kegyesnek is mondott kormányzás politikája dicsfénybe vonhatta az egyeduralkodót, s Pacatus szerint Theodosius uralkodása boldogságot, biztonságot és szabadságot hozott a Római Birodalomnak.

FORDÍTÁS

Pacatus: *Panegyricus Theodosius császárhoz* 15–20.

15. Mindazonáltal, bár ezek és más ehhez hasonlók bizonyosan formálták az emberek szokásait és intézményeit, úgy érzem, semminek sem volt nagyobb része a bűnök elutasításában és az erény követésében, mint annak a ténynek, hogy mindig példát mutattál azoknak a férfiaknak, akiknek az utánzására általánosan törekedni kell: ahogyan neked engedelmes és könnyen kezelhető tanítványaid voltak, éppen úgy követendő mesterei is a többieknek.³⁸ Nem is említve azokat, akiket a kezdődő uralkodás első napja kínált fel neked, s akik olyan erényekkel voltak fölvértezve, hogy látszott: nem a létszám kedvéért lettek felfogadva, hanem inkább a kínálat színe-java volt. Azután pedig micsoda derék férfiakat választottál ki, hogy rájuk bizzad a tartományok védelmét, a legfontosabb katonai tisztségeket és a titkos terveidet!³⁹ És így, mivel kettős kiválasztás történt – egyfelől a te megítélésed, másfelől a végzet által –, nem tudható, hogy vajon a bölcsességed vagy a szerencséd látott el téged jobb emberekkel; mert olyanokat örököltél és fogadtál fel, hogy az előbbieket érdemesek voltak rá, hogy megtartsd, az utóbbiak pedig, hogy a szolgálatodba fogadd őket.

16. Gondolta-e valaha bármely császár, hogy a barátság ápolása uralkodói erénynek kellene hogy számíton? Ez alantas erény volt, kétséges, hogy egyáltalán erénynek számítható-e, és nem palotákhoz, hanem falusi házakhoz méltó. Ezért könnyebben találsz olyan uralkodót, aki a kincstárból pénzt hoz elő, mint aki hűséget a lelkéből. A legkiválóbb császár gazdaggá tehetett, de nem adott megbecsülést; tudta, hogyan segítsen, de nem tudta, hogyan szeressen. Te a barátságot, amit azelőtt egyszerű emberekkel kapcsolatban emlegettek, nem csupán meghívtad a palotába, de bíborba

³⁸ Plinius is azt mondja (*Pan. Traian.* 45. 5), hogy a *princeps* olyan tanítómester, aki tanít, és akit engedelmesen követnek (*atque, ut ita dicam, sequaces sumus*).

³⁹ Pacatus megkülönbözteti a civil kormányzókat, akik a *clarissimi* rendjébe tartoznak, és a hadvezéreket, akik a katonai hatalomhoz tartoznak. Theodosius megsokszorozta az *illustri* rangján álló *magistri militum*okat, és a császár magántanácsának tagjait (*consistorium*). A Theodosius alatti nagyarányú kinevezések kritikájáról és a vádról, hogy ára volt a hivataloknak (ld. Zos. 4. 27–28), a 4. 45-ben azonban kifejezetten dicséri bizonyos kinevezések miatt. *Az Epit.* 48. 9 kedvezően ítéli meg a nagylelkű és jó érzékkel megtett kinevezéseket.

öltöztetted, arannyal és drágakövekkel ékesítetted, és trónra ültetted. Tettekkel, nem csak szavakkal erősítetted meg, hogy egy *princeps* érzéseinek annál jóindulatúbbnak kell az alattvalók felé lennie, minél nagyobb a vagyona, mert egyforma hűséggel és nagylelkűséggel cselekszsz, és császárként megadod a barátaidnak, amit egyszerű polgárként kívántál nekik. Bár mire is vágyódhatnának még, ha az uralkodásod alatt már így is elnyertek mindent? És most nem azokról a hivatalokról beszélek, amiket a császárnak át kell másra ruháznia. Valakinek hadvezérré kell emelkednie, mert a táborok fegyelme ezt kívánja. Valaki helytartó lesz, hiszen a tartományoknak is kell vezető. Kell *consul* is: az évnek nevet kell adni. Így ezeknek a legfőbb és legszebb jótéteményeknek az esetében a kinevezőt is éri valami előny. Te azonban újfajta bőkezűséggel olyan tisztségeket juttattál a barátaidnak, amelyek teljességgel csak azokat illették, akikre ráruháztad azokat, és belőlük semmi sem háramlott vissza rád, legfeljebb az adakozás öröme. Bár voltak otthon fiaid, az állam ikerreménységei és szeme fényei, mégis elhalasztottad a tisztségekkel való felruházásukat, és a barátaidat ékesítetted a consuli címmel. Herculesre, ha az az isteni férfi és a közboldogság létrehozója, apád élne, mi mást várna el a fiától, mint hogy többre tartsad az unokáinál? Ezért te úgy viselkedtél a barátaiddal, aminél jobbat apádnak sem adhattál volna. Ó, micsoda egyedülállóan okos terve volt ez a te jóakarotodnak! Az idő révén növeltetted meg azt a méltóságot, amit nagyságban már nem lehetett gyarapítani. A barátaid *consulok* lettek a fiaid előtt, mert nem lehetnek többek *consulok*nál.

17. Menjen most a dicsekvő régi kor, és hencegjen az irodalmi munkákban elterjedt példákkal. Hirdesse Pirithous⁴⁰ hűségét és dicsérje a phocisi ifjú⁴¹ minden színpadon megénekelt odaadását. Pinthiasról és Damonról is beszéljen,⁴² ha tetszik, akik közül az egyik biztosítékként kínálta fel magát a barátja halálánál, a másik a biztosítékkal kötelezett halállal való találkozásnak sietett elébe. Ha el is hisszük, hogy ezek a történetek igazak, bár a költők kitalálásokkal díszítették őket, hogy minél nagyobb tapsot kapjanak a színpadon, és hitelességüket az idő múlásának köszönhetik, vajon feszíthetjük-e tovább hiszékenységünk annál, mint hogy azt higgyük, hogy ezek a férfiak, akiket barátságuk ruház fel tisztelettel, a barátaik iránt elkötelezettebbek voltak, mint saját maguk felé? De mivel a természet törvénye szerint fiainkat majdnem mindig jobban szeretjük, mint magunkat, minden példán túltett az, aki a barátaidat elébe helyezte a fiainak, akiket jobban szeretett magánál is. Te bizony még a lekötelezettjeid zavarát is enyhítetted, amikor arra törekszel, hogy amit a teidnek adsz, az ne juttatásnak, hanem törlesztésnek tűnjön. Legyen hát meg, amit kérsz, a jótéteményként kiosztott összegeket fogjuk fel a te akaratod szerint, és ne kifizetésnek, hanem visszafizetésnek tekintjük őket. Mikor olyan embereket, akiket alig ismersz, vagy akár csak egyszer találkoztál velük, olyan tisztségekkel teszel gazdaggá, amelyekkel barátaid is elégedettek lennének, nem azt kívánod mindenkinek megmutatni, hogy a barátod az, aki jó ember? Akire bármilyen közhivatalt bíztak, jutalmat kap és megfelelően megfizetik. Magára vessen hát az elhanyagoltan, homályban heverő erény, mert nem mutatta meg magát, hogy elismerhessék. A lelkiismereted számára elég annyi, hogy aki bizonyított, azt el is ismerték.

⁴⁰ Pirithous (Peirithoos) – a lapithák királya, Theseus barátja. Hűségesen kitartott Theseus mellett, sőt kész lett volna barátjáért életét is feláldozni.

⁴¹ A phocisi ifjú Pylades, Orestes barátja.

⁴² Lásd ehhez: Val. Max. 4. 7; Cic. *de off.* 3. 10. 45.

18. Szeretném azonban, ha elmondanád, hogy amikor azokat az ígéreteidet, amiket sok embernek tettél, teljesíted, honnan tudod, hogy kinek mit ígértél, hogyhogya nem zavar össze az államügyek gondja és jótéteményeid tömege, hogyhogya nem vagy soha szűkmarkúbb vagy késlekedőbb, csalódást okozva valakinek a szívességeid teljesítésének idejével vagy módjával. Melyik az a becsületes adós, aki olyan pontosan fizeti vissza az adósságát a megbeszélte napon, mint ahogyan te betartod, amit ígértél? Arra viszont nem is gondolsz, hogy a feledékenyeknek felródd a hibájukat. Minden nap megszámláljuk jótéteményeidet, emlékeztünkbe vessük azokat, és hogy külön-külön ne fenyegeessen a feledés, egymással is megosztjuk őket; mégsem találhatunk senkit sem, akinek a reményeit és elvárásait – nem mondom, hogy meghiúsítottad, hanem akár csak késleltetted volna, ami pedig sokkal enyhébb panasz. Azt gondolod, *Imperator*, hogy csupán jótéteményeidet csodálom? Emlékeztetedet is csodálom. Hortensius, Lucullus vagy Caesar rendelkezett-e valaha olyan begyakorolt emlékezőképességgel, mint a te szent elméd, amely ott helyben és azonnal, amikor csak akarod, felidézi minden ígéretedet? Vajon te magad emlékezteted magadat, vagy – amint a felségedhez tartozó istenről mondják,⁴³ hogy ott ülnek mellette írótablájukkal a Párkák – valamiféle isteni erő áll rendelkezésedre, hogy feljegyezze szavaid és emlékeztessen rájuk? Nem hagyja el ígéret az ajkaid anélkül, hogy az ígéretedet biztosítékkal támasztanád alá, és tettekkel erősítenéd meg a szavaid. Senki, de senki nem hiszi, hogy a szívességeket, amikben részesítetted, akkortól kell számítani, amikor megtetted őket, mert annyira biztosak az ígéreteid, hogy már akkor teljesültek tekintik őket, amikor elhangzottak.

19. Már az, hogy előre ígérsz, vajon nem a legtisztább elme legfőbb őszinteségéből fakad? Mert hát milyen lélekre vall, hogy nem csüggeszted el az embereket kívánságukban, és nem támasztasz mindenféle nehézséget az ajándékozásban, hanem bejelentetted, hogy mit fogsz adni, hogy minél teljesebb lehessen a jótétemény érzése, és a hirtelen jó szerencse ne ijessze meg az embereket, szinte hálátlanná téve őket? Az elménk ugyanis képtelen a váratlan érzelmeket kezelni, ezért az öröm úgyszólván fájdalomként, idegenül hat, ha hirtelen jön. Vajon a jól ismert kegyességű római anya, akit megrémített a cannaei szerencsétlenség híre, nem dermedt-e halálra elsiratott fia visszatérésekor, nem tudván elviselni a veszteség fölébe kerekedő örömet? És mivel ismered a mennyek és a természet titkait, inkább azt akarod, hogy várt szívességeket kapjanak az emberek, nem pedig váratlan meglepetéseket. S nem is ok nélkül. Mert a hirtelen sikerek szőkevény öröme ahogya megszáll, úgy el is hagy; tartósabb a boldogság, ha úgy várjuk, hogy biztosak vagyunk az érkezésében. S így, mivel mostanáig a természet úgy szabta meg, hogy az ember tudatlan maradjon a jövőbeni jó szerencsésével kapcsolatban, és csak akkor kezdjen örülni a boldogságának, amikor valóban boldog lesz, te, amikor előre megígérted, hogy mit fogsz nekik adni, olyan időt fedeztél föl, amitől a természet megfosztott minket, úgyhogya akik eddig csak a már elnyert dolgokban lelték örömeiket, most a megszerzésre váró dolgoktól is boldogok lesznek.

20. Mivel egyforma jóindulattal több embert akartál megbecsülésben részesíteni, mint ahány tisztség rendelkezésre állt, a lehetőségeid pedig szűkebbek voltak, mint a szándékom, és ez a mégoly hatalmas birodalom sem tudott a szellemedhez fölélni, ezért elismeréssel vigasztaltad meg, akit még nem léptettél elő valamely tisztségre; és nem tudom, hogy egyeseknek nem volt-e elegendő már maga ez a vigasztalás is. Akadt olyan, akit a megszólítás tüntetett ki, a másik vacsorameghívást

⁴³ Utalás a császár Iovius méltóságnevére (Jupiter).

kapott, a harmadik csókban részesült.⁴⁴ Így mindenkinek, aki az uralkodásod esetén joggal remélhetett magának valamit, vagy jutott is valamilyen méltóság, vagy kárpótolta őt az emberséged. Az emberséged, mondom, ami olyan kivételes egy uralkodóban, mint amennyire ritka. Mivel ugyanis a gőg a sikeresek elválaszthatatlan kísérője, alig találsz olyat, aki bővelkedik a szerencsében, de híjával van a kevélységnek. Pedig őseink annyira irtóztak ettől a tulajdonságtól, hogy súlyosabban megvetették, mint a rabszolgaságot, és annyira nem tudták elviselni, hogy a harcias Tullus, a vallásos Numa és az alapító Romulus után még a nevét is meggyűlölték a királyságnak.⁴⁵ Végül magát Tarquiniust a legsúlyosabb gyalázként ezzel a szitokszóval sújtották: a fékeveszetteen kicsapongó, mohóságtól elvakult, mértéktelenül kegyetlen és örült módjára dühöngő embert gőgösnek nevezték el, és úgy gondolták, hogy ez elegendő megbélyegzés lesz. De ha a természet rendje megengedné, hogy Brutus, a római szabadság oltalmazója és a királyi cím gyűlölője visszatérjen a kéréssel nyert életbe és megfigyelje a te korodat, amelyet áthat és betölt az erényre, a takarékosagra és az emberségre való törekvés, míg a kevélységnek, a kéjváagnak és a kegyetlenségnek a legkisebb nyoma sincs; vagy ha téged magadat látna, amint a köz- és a magánéletben egyaránt a régi vezérek szigorúsága, a papok tisztasága, a *consulok* mértékletessége és a hivatalra pályázók nyájassága szerint élsz, akkor bizonyosan meggondolná magát ennyi idő után és elismerné, hogy a római méltóság és szabadság jobb állapotban van a te uralkodásod, mint volt az ő *consulsága* alatt, ezért kénytelen lenne elismerni, hogy csak Tarquiniust kellett volna eltávolítani, nem a királyságot.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ALBRECHT, M. VON (2004): *A római irodalom története*. I–II. Ford. Tar Ibolya. Budapest.

ATHANASSIADI, P. – FREDE, M. (eds.) (1999): *Pagan Monotheism in Late Antiquity*. Oxford.

BALDUS, H. R. (1984): Theodosius der Grosse und die Revolte des Magnus Maximus: *Chiron* 14, 175–92.

BUZÁSI G. (2018): Iulianus császár: Himnusz a Naphoz, a mindenség királyához (Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Buzási G.). *Ókor* 17/1, 78–100.

CAMERON, A. (2011): *The Last Pagans of Rome*. Oxford.

CHANOTIS, A. (2010): Megatheism: The Search for the Almighty God and the Competition of Cults. In: MITCHELL, S. – VAN NUFFELEN, P. (eds.) 2010. *One God. Pagan Monotheism in the Roman Empire*. Cambridge, Cambridge University Press. 112–140.

CURRAN, J. (1998): „From Jovian to Theodosius”: A. CAMERON – P. GARNSEY (eds.): *The Cambridge Ancient History. Vol. 13: The Late Empire, A.D. 337–425*. Cambridge.

⁴⁴ Érezhető a fokozatosság: az uralkodói csók csak a protokoll szerint először belépőknek járhatott és ez volt a lehető legnagyobb elismerés.

⁴⁵ Arra utal, hogy a sok kiváló tulajdonsággal bíró uralkodó után egy is képes volt semmivé tenni a királyi cím iránti tiszteletet pusztán azzal, hogy gőgös volt.

- DEMANDT, A. (1970): „*Magister militum*”: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE). Supplementband XII. Stuttgart, Sp. 553–790.
- DEMANDT, A. (1988): *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian (284–565 n. Chr.)*. München.
- ELBERN, S. (1984): *Usurpationen im spätrömischen Reich*. Bonn.
- ENSSLIN, W. (1930): Maximus: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE). XIV, Sp. 2546–2555.
- ENSSLIN, W. (1953): *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius des Großen*. München.
- ERRINGTON, R. M. (1997): Christian Accounts of the Religious Legislation of Theodosius I. *Klio* 79, 398–443.
- GALLETIER, E. (1955): *Panegyriques Latins*. Paris.
- GRINDA, F. (1916): *Der Panegyrikus des Pacatus*. Strassburg.
- HAVAS L. (szerk.) (2007): *Uralkodó és polgár antik tükörben*. Debrecen.
- HOLUM, K. G. (1989): *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*. Berkeley.
- KIENAST, D. (2004): *Römische Kaisertabelle*. Darmstadt.
- LEPPIN, H. (2003): *Theodosius der Große. Auf dem Weg zum christlichen Imperium*. Darmstadt.
- LIEBESCHUETZ, J. H. W. G. (1990): *Barbarians and Bishops: Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*. Oxford.
- LIPPOLD, A. (1968): „Herrscherideal und Traditionsverbundenheit im Panegyricus des Pacatus”: *Historia* 17, 228–250
- LIPPOLD, A. (1973): „Theodosius I”: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE). Supplementband XIII. Stuttgart, Sp. 837–961.
- LIPPOLD, A. (1980): *Theodosius der Große und seine Zeit*. 2. Auflage. München.
- MATTHEWS, J. F. (1975): *Western Aristocracies and Imperial Court A.D. 364–425*. Oxford.
- NIXON, C. E. V. – RODGERS, B. S. (1994): *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*. Oxford.
- Mitchell, S. – Van Nuffelen, P. (eds.) (2010a): *One God. Pagan Monotheism in the Roman Empire*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MITCHELL, S. – VAN NUFFELEN, P. (eds.) (2010b): *Monotheism between Christians and Pagans in Late Antiquity. Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion*; Vol. 12. Leuven.
- PLRE I. (1971): JONES, A. H. M. – MARTINDALE, J. R. – MORRIS, J. (szerk.): *The Prosopography of the Later Roman Empire: Volume I. A.D. 260–395*. Cambridge.

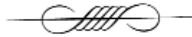
- REES, R. (szerk.) (2012): *Latin Panegyric*. Oxford.
- RODGERS, B. (1981): „Merobaudes and Maximus in Gaul”: *Historia* 30, 82–105.
- SEECK, O. (1919): *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.* Stuttgart.
- SEECK, O. (1921): *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Stuttgart.
- SÁRY P. (2009): *Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása a Codex Theodosianus tükrében*. Budapest.
- SZÉKELY M. (2003): Theodosius amator pacis generisque Gothorum. Theodosius gót politikájáról: *Aetas* 18, 3–4, 24–32.
- SZÉKELY M. (2013): Pacatus Theodosius császár dicsőítése c. mű szemelvényeinek fordítása: *Késő római szöveggyűjtemény*, szerk. SZÉKELY M. – ILLÉS I. Á. Szeged, 333–336.
- SZÉKELY M. (2015): Szemelvények Pacatus Theodosius császár dicsőítése című művéből: *Aetas* 30/3, 121–126.
- SZÉKELY M. (2016): Maximianus és Constantius dicsőítése. *Késő római szöveggyűjtemény 4. Documenta Historica 95*. Szerk. SZÉKELY M. Szeged.
- SZÉKELY M. (2018a): Latini Pacati Drepanii Panegyricus Theodosio Augusto Dictus 1–14. caputok (Bevezetés és fordítás): *Antik Tanulmányok* 62, 97–109.
- SZÉKELY M. (2018b): Pacatus: Theodosius császár dicsőítése (21–29) (Bevezetés, fordítás, jegyzetek): *Ókor* 17/1, 101–107.
- SZÉKELY M. (2018c): Polgárháború 387/388-ban. Magnus Maximus és Theodosius küzdelme a hataloméért. (Pacatus 33–38. caputok): *Aetas* 33, 4, 125–133.
- SZÉKELY M. (2018d): Pacatus: Theodosius császár dicsőítése (39–47) (Bevezetés, fordítás, jegyzetek): *Ókor* 17/3, 79–84.
- TURCAN-VERKERK, A.-M. (2003): *Un poète Latin chrétien redécouvert: Latinius Pacatus Drepanius, panégyriste de Théodose*. Bruxelles.
- WALLIS, R. T. (2002): *Az újplatonizmus*. Ford. Buzási G. Budapest.
- WILLIAMS, ST. – FRIELL, G. (1994): *Theodosius. The Empire at Bay*. London.

SZÉLL GÁBOR

szellgabor1@gmail.com
doktorjelölt (SZTE BTK)

Eretnekség és igazhitűség az 5. századi Gallaeciában

Heresy and Orthodoxy in Gallaecia in the 5th Century

ABSTRACT

Hydatius' *Chronicle* offers a detailed account of the history of 5th century Hispania and the disintegration of imperial power, and with respect to Gallaecia's church hierarchy it is the only source available. Hydatius fought against barbarians and heretics all his life and as a bishop in Gallaecia, he relentlessly battled with the enemies of the Hispano-Roman population and orthodoxy. Yet heretical teachings gained immense popularity with the Roman population and bishops alike, owing to weak imperial power and the fluctuating nature of political protection Catholic faith received. The focus of this study is to examine how it was possible in 5th century Gallaecia for Priscillianist beliefs, themselves the cause even of political scandal, to spread so rapidly, how they led to the loosening of church discipline and scandalous elections of bishops, and ultimately, how these processes affected the activity of Hydatius as a bishop and his view of history unfolding in the *Chronicle*.

KEYWORDS

Hydatius, history of 5th century, Hispania, Gallaecia, heretics, orthodoxy, Priscillianism

DOI 10.14232/belv.2019.1.10 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Széll Gábor (2019): Eretnekség és igazhitűség az 5. századi Gallaeciában. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 150–165. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Hydatius *Chronicája* részletes beszámolót nyújt számunkra az 5. századi Hispania történetéről és a császári hatalom felbomlásáról, Gallaecia egyházi szervezetével kapcsolatban pedig ez az egyetlen forrás áll rendelkezésünkre. Hydatius egész életében a barbárok és az eretnekek ellen harcolt, gallaeciai püspökként kitartóan szállt szembe a hispán-római lakosság és az ortodoxia ellenségeivel. A császári hatalom gyengesége és a katolikus hit politikai védelmének változó intenzitása azonban azt eredményezte, hogy az eretnek tanítások rendkívül nagy népszerűséget szereztek a római lakosság és a püspökök körében egyaránt. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az 5. századi Gallaeciában miért terjedhettek ilyen gyorsan a politikai botrányt is kavarázó priscillianus eszmék, hogyan okozhatta ez az egyházi fegyelem lazulását és a botrányos püspökválasztásokat, végül pedig az előbbi folyamatok milyen hatást gyakoroltak Hydatius püspöki tevékenységére és a *Chronicában* kibontakozó történelemszemléletére.

Hydatius a gallaeciai Lemicában született 400 körül,¹ szülei feltehetően keresztények voltak és Hispania társadalmának jómódú középosztályába tartoztak, apja valószínűleg állami vagy katonai hivatalt töltött be.² Többen feltételezték, hogy Hydatius családja rokonságban állt azzal a priscillianus-ellenességeről ismert Hydatiusszal, aki a lusitaniai Emerita püspöke volt a 4. század második felében, de erre a névazonosságon kívül semmi sem utal.³ Ha rokonok lennének, Hydatius minden bizonnyal említette volna híres elődjét a priscillianusokkal kapcsolatban.⁴ Nem lehet azonban véletlen, hogy az emeritai Hydatiusról a következő nemzedékben két püspököt is elneveztek: az egyiket Gallaeciában, a másikat pedig Galliában, éppen a priscillianus-mozgalom két nagy központjában.⁵ Ezek alapján valószínű, hogy a szülők csupán Hydatius iránti tiszteletük jeléül nevezték el így gyermeküket, és nem álltak vele semmilyen rokoni kapcsolatban.⁶ Hydatius 406–407 körül kislíuként részt vett egy szentföldi *peregrináció*n,⁷ ahol rendkívül nagy hatást gyakorolt rá, hogy látott jó néhány híres, a krónikában is említett püspököt, mindenekelőtt Hieronymust.⁸ Szülei feltehetően igyekeztek alapos nevelést biztosítani számára, amelyhez hozzátartoztak a nagyobb utazások és talán az irodalmi tanulmányok is,⁹ azt viszont nem tudjuk, hogy az ortodox nevelésen kívül részesült-e valamilyen vallási képzésben,¹⁰ mindenesetre még 409 októbere előtt vissza kellett térnie Gallaeciába, amikor az alánok, a vandálok és a szvévek betörték Hispaniába.¹¹

¹ Hyd. *praef.* 1. *Lemica civitas* vagy *civitas Limicorum*, ma Noco da Pena városa Hispania Tarraconensis területén, 12 kilométerre Xinzo de Limiától, vö. BURGESS 1988. 6.

² Ha Hydatius családja a társadalom alsó rétegéhez tartozott volna, nem valószínű, hogy később püspökké szentelték volna, vö. TRANOY 1974. 1.10; ARIAS 2007. 4.

³ BURGESS 1993. 3.

⁴ Hyd. 13; 16.

⁵ Leo *Ep.* 99; Hilar. *Ep.* 10; BURGESS 1988. 8; MUHLBERGER 1990. 198.

⁶ BURGESS 1993. 4.

⁷ CANDELAS-COLODRÓN 2004. 77–85.

⁸ Hyd. *praef.* 4; 33.

⁹ MUHLBERGER 1990. 199.

¹⁰ Bár a későbbi püspökké szentelésnek nem volt feltétele a vallási területen szerzett képzettség, elképzelhető, hogy Bracarában vagy Aquae Flaviae városában a helyi püspök foglalkozott Hydatiusszal, vö. BURGESS 1988. 199.

¹¹ Hyd. 34.

Több kutató szerint 416-ban megtért és elkezdett vallásos életet élni,¹² később pedig a helyi közösség életében nagy tekintélyt kellett szereznie, mert 427-ben, alig harminc évesen¹³ püspökké választották Aquae Flaviae városában.¹⁴ Amikor 431-ben a szvévek Gallaeciába szorultak vissza és fosztogatni kezdték a hispán-római lakosságot, Hydatius bekapcsolódott a politikai életbe és követséget vállalt a Galliában hadjáratot tartó Aëtiushez; 432-ben Censoriuszal, a császári követtel tért vissza, egy évvel később pedig megerősítette a gallaeciabeliekkel kötött békét.¹⁵ 445-ben Thoribius, Asturica új püspöke Leo pápa támogatásával Hydatius és Caeponius segítségét kérte levélben a manicheusok elleni küzdelemhez.¹⁶ A két püspök lelkesen kutatta fel a bujkáló manicheusokat, közülük jó néhányat fel is jelentettek Antoninusnál, Emerita püspökénél.¹⁷ Thoribius 447-ben Leo pápától ismét segítséget kért az eretnekek elleni küzdelemhez. Ebben az elveszett levélben¹⁸ minden bizonnyal megnevezte munkatársaként Hydatiust, mert Leo Thoribiusnak írt 447. július 21-ei válaszában¹⁹ már név szerint kérte Hydatius és Caeponius segítségét a priscillianizmus visszaszorításában és a katolikus hit helyreállításában.²⁰

Hydatius életének minden szakaszában, a gyerekkori zárandoklattól a püspökké szentelésen át egészen az eretnekségek elleni harcig az egyház által hirdetett szigorú ortodoxiát támogatja, és nemcsak önmagától, hanem másoktól is elvárja az egyházi fegyelmet és az egyetlen helyes tanítás védelmezését.²¹ Számos olyan eretnekséget említ a krónikában, amelyik Hispaniában nagy népszerűséget szerzett és veszélyeztette a katolikus hit egységét, nem véletlen, hogy a legtöbb vallásra vonatkozó feljegyzés az eretnekmozgalmak elleni harchoz kapcsolódik.²² Muhlberger szerint Hydatius az arianusok, a priscillianusok és a manicheusok mozgalomával foglalkozik

¹² THOMPSON 1982. 139; CAMPOS 1984. 64. Burgess *interpolatió*nak tartja, ezért elutasítja Flórez erre vonatkozó feljegyzését, amely a krónika 570-es években készített *epitoméjában* szerepel, vö. Hyd. 62b; BURGESS 1988. 14.

¹³ Hyd. *praef.* 1; 6.

¹⁴ Hyd. *praef.* 1; *praef.* 6. Thompson kétségbe vonja Mommsen azon feltételezését, hogy Hydatius Aquae Flaviae püspöke lett volna, mivel szerinte a városnak sohasem volt püspöki rangja, és csak annyit ismer el, hogy Hydatius egy „*eminent churchman*” volt, vö. THOMPSON 1982. 140. Muhlberger azt feltételezi, hogy a város püspöki székét a 6. század eleji zűrzavaros helyzetben szüntették meg, vö. MUHLBERGER 1990. 197. Aquae Flaviae korabeli helyzetéről lásd: CANDELAS-COLODRÓN 2004. 143–152.

¹⁵ Hyd. 86; 88; 91.

¹⁶ Thor. *Ep. ad Hyd. et Cep.*, in PL 54.693–695.

¹⁷ Hyd. 122.

¹⁸ MUHLBERGER 1990. 195.

¹⁹ Leo *Ep.* 15.17, in PL 54.677–692.

²⁰ Hyd. 127.

²¹ BURGESS 1988. 194; vö. Hyd. *praef.*: 1; 29; 79; 110; 112; 127; 129; 228.

²² Az eretnekségek terjedésével (*ex furentium dominatione*) magyarázza, hogy a katolikus vallás nehéz helyzetbe került, Hieronymus munkái közül pedig azokat emeli ki, amelyek eretnekségek ellen (*adversum alios hereticos*) íródtak, vö. Hyd. *praef.* 6; 51. Részletesen beszámol arról, hogy a gnosztikus eretnekség felé forduló (*declinans in heresem gnosticorum*) Priscillianust hiába nyilvánították eretnekke (*hereticus iudicatus*), eretneksége (*heresis*) mégis átterjedt Gallaeciába, ezért Hydatius többször is istenkáromló eretnekségnek (*heresem blasphemissimam*) és veszedelmes szektának (*sectam perniciosissimam*) nevezi mozgalmukat, vö. Hyd. 13; 16; 25; 127; 30. Az arianizmusra különös módon egyetlen alkalommal sem utalt ezzel a szóval, helyette hitetlenségnek (*Arrianam perfidiam*), kegyetlenségnek (*impietatem Arrianam*) és veszedelmes méregnek (*pestiferum virus*) tartja tanításukat, a nestorianusok nézeteit viszont téves elnevezéssel ugyan, de többször is az elpusztítandó eretnekségek (*ad destruendam Hebionitarum heresem*) közé sorolja, vö. Hyd. 79; 112; 228; 97; 100; 137.

a legtöbbet, mert ezek Gallaeciában is sok támogatót szereztek, ugyanakkor egyáltalán nem említi a gallaeciai pogányságot, holott a vidéki területeken még nagyon erősen kimutatható a jelenléte.²³ Ennek az lehet a magyarázata, hogy Hydatius úgy látta püspökként, hogy az ortodox lakosság inkább hajlamos áttérni az arianus vagy priscillianus tanításra, mint csatlakozni a pogány eszmékhez. Hydatius az eretnekmozgalmak említésekor meg sem próbálta magyarázni a tanításukat, nem érdeklődött az eretnekségek fejlődése iránt sem, több alkalommal még össze is keverte a mozgalmakat, emiatt feltételezhető, hogy nem azért harcolt ellenük, mert nem értett egyet a tanításukkal, hanem azért, mert azok gyengítették az ortodoxia helyzetét és válságba sodorták a birodalmi irányítást.²⁴

Mivel Hydatius a priscillianusok mozgalmáról írt a legrészletesebben, feltehetően az ő fenyegetésüket találta saját korában a legveszélyesebbnek. Burgess szerint Hydatius kiállása az ortodoxia mellett azért is egyedülálló, mert az 5. századi Gallaecia lakosságának nagy része priscillianus lehetett,²⁵ ennek ellenére a szerző rendkívül higgadtan tárgyalja a priscillianizmussal kapcsolatos eseményeket. Miután 370 körül Hispaniában feltűnt egy Priscillianus nevű laikus szerzetes, és szigorú erkölcsi és szélsőséges aszkézise miatt²⁶ gyorsan szerzett tanítványokat a nemesség, a nők és a püspökök között,²⁷ mozgalma a 370-es évek végére már Hispanián kívülre is eljutott.

Amikor a cordubai Hyginus feljelentése miatt Hydatius emeritai püspök rendkívül hevesen lépett fel Priscillianus követőivel szemben, azok hitvallásukkal igyekeztek megcáfolni a manicheizmus és a gnoszticizmus vádját. 378-ban Damasus pápához is eljuthatott a mozgalom híre, mert 380. október 4-ére összehívta a caesaraugustai zsinatot, ahol a tanácskozáson részt vevő 12 püspök a priscillianusok ellen hozott döntéseket, többen viszont szimpatizáltak a mozgalommal.²⁸ Priscillianus néhány követője igyekezett megbékíteni az emeritai Hydatiust, de amikor a püspök az ossonubai Ithacius javaslatára nem fogadta őket, 381-ben a jóváhagyása nélkül emelték társai Priscillianust Avila püspökévé, figyelmen kívül hagyva ezzel mindenféle püspökszentelést szabályozó rendeletet.²⁹ Miután az emeritai Hydatius jelentést küldött erről Gratianusnak és a nagy befolyással rendelkező mediolanumi Ambrosiusnak, Aquitániába száműzték a priscillianus püspököket, ezért Priscillianus Rómába sietett, hogy a pápától kérjen segítséget. Damasus, a burdigalai Delphinus püspök és Ambrosius azonban nem volt hajlandó fogadni őt,³⁰ az egyik mediolanumi *magister officiorum* megvesztegetésével viszont vissza tudta szerezni hivatalát,³¹

²³ MUHLBERGER 1990. 235. A gallaeciai pogányság működéséről lásd: MOLÉ 1975. 94–96.

²⁴ Hyd. 228; BURGESS 1988. 205; 214.

²⁵ BURGESS 1988. 194; 206.

²⁶ Priscillianus szembeszállt a dogmákat felállító egyházi tanítással és a dogma nélküli kereszténység eszméjét hirdette, elvetett mindenféle törvényt és egyházi hierarchiát, népszerűsítette az apokrif iratokat, vö. LÖHR 2007. 38. Priscillianus működéséről és tanításáról részletes összefoglalót nyújt: BURRUS 1995. 103–126; SPÁT 1998. 137–152; HORVÁTH 2004. 67–81.

²⁷ Hyd. 13. Instantius és Salvianus lusitaniai püspökök például esküvel kötelezték el magukat Priscillianus mellett, vö. BURGESS 1988. 195.

²⁸ RANDERS-PHRSON 1993. 122. A konkrét döntések háttéréről bővebben: CHADWICK 1976. 12–15; HORVÁTH 2004. 70–72; PL 84.315–318.

²⁹ Hyd. 13. Avila püspöki székéről nem sokat tudunk, Priscillianus megválasztása előttről nincs is róla információnk, legközelebb pedig csak 610-ben említik a várost, vö. BURGESS 1988. 16.

³⁰ Hyd. 13.

³¹ BURGESS 1988. 195.

emiatt adódhatott az a különös helyzet, hogy Priscillianus ellenfeleit, többek között az emeritai Hydatiust és Ithaciust ítélték el a hispaniai egyház felforgatása miatt.

Gratianus halála után 384-ben Magnus Maximus *usurpator* és társcsászár zsinatot hívott össze Burdigalában a priscillianusok elítélésére,³² ahol eretnekké nyilvánították Priscillianust, de ő nem jelent meg a tanácskozáson, inkább felmentésért fellebbezett Maximushoz.³³ A világi bíróság Treveriben mágiával vádolta meg Priscillianust és kínvallatással beismerő vallomásra készítette az eljárás során. Bár Martinus Turonensis és Ambrosius más püspökökkel együtt azt javasolta Maximusnak, hogy mivel a vallási kérdések elbírálása kizárólag a püspöki törvényszékek hatáskörébe tartozik, világi ítélet alapján semmiképpen se végezzék ki Priscillianust,³⁴ 385-ben³⁵ a császár mégis lefejeztette őt hat társával együtt,³⁶ köztük említ Hydatius egy Latronianus nevű papot, másokat pedig száműztek.³⁷

Priscillianus és követői voltak valószínűleg az első olyan eretnekek, akikkel szemben a világi hatalom halálos ítéletet hozott,³⁸ ezért kivégzésük politikai körülményei és a bírói hatalommal való visszaélés nagy megosztottságot eredményezett az egyházon belül. Martinus Turonensis azt javasolta, hogy az egyház és az állam is foglalkozzon a saját ügyeivel, Ambrosius és az időközben trónra lépő Siricius pápa pedig a Priscillianus elítéléséért küzdő püspököket okolta a történetért, és megtagadták a közösséget az ügyet elindító hispaniai püspökökkel.³⁹ Heves tiltakozásuk olyan sok támogatóra talált, hogy végül megfosztották hivataluktól azokat a püspököket, akik hozzájárultak a halálos ítélet kimondásához.⁴⁰ Maximus túlkapasát sokáig azzal magyarázták, hogy a halálra ítélték vagy onkolozása miatt jelentős vagyonra tett szert az eljárás végén, a források viszont Hydatiushoz hasonlóan azt igazolják, hogy a kortársak Priscillianus követőit a manicheusokkal vagy a gnosztikusokkal azonosították.⁴¹ Maximus velük szembeni határozott fellépése tehát megfelelt a katolikus püspökök elvárásainak, így a hit elkötelezett védelmezőjeként a politikai pozíciója megerősödését is remélhette.⁴²

Feltűnő módon viszont sem Damasus és Siricius pápa, sem Ambrosius nem mondott nyíltan véleményt Priscillianus ügyében. Damasus idején Róma tekintélye még tovább növekedett a többi egyházi központhoz képest, ezért várható lett volna, hogy a pápa kifejezze véleményét egy ilyen kritikus és megosztó kérdésben, a gyors döntéseiről híres Ambrosiusnak pedig az arianusok

³² Gratianus halálának körülményeiről és Maximus esetleges szerepéről lásd: Socr. 5.11; Sozom. 7.13.8; Ambr. *Ep.* 24.10; Pac. *Paneg.* 24; SZÉKELY 2018. 104. 22. j. Maximustól a Galliába menekült Ithacius kért segítséget az igaz hit védelmében, vö. BURGESS 1988. 195.

³³ Hyd. 13.

³⁴ Ambr. *Ep.* 26.20; LYMAN 2007. 308; SÁRY 2009. 122.

³⁵ Az események pontos datálásához lásd: CHADWICK 1976. 132–138; BURGESS 1988. 196. 2. j.

³⁶ Sulp. *Sev. Chr.* 2.51; RANDERS-PEHRSON 1993. 33.

³⁷ Hyd. 16. Valójában először csak Priscillianust és 4 követőjét végezték ki, később Hispaniában még 2 kivégzésre került sor, vö. Pac. *Paneg.* 28–29; Ambr. *Ep.* 24.11; Hier. *De vir. ill.* 122; Sulp. *Sev. Chr.* 2.51; LÖHR 2007. 39; SZÉKELY 2018. 106.

³⁸ SZÁNTÓ 1983. 166; SEGESVÁRY 1994. 80.

³⁹ Hyd. 15; Ambr. *Ep.* 30.12; Sulp. *Sev. Chr.* 2.50; CHADWICK 1976. 145–148; 151–152.

⁴⁰ Ambr. *Ep.* 24.12. Az emeritai Hydatius önként mondott le püspöki hivataláról 388 körül, Ithacius pedig 7 évvel később halt meg száműzetésben, vö. BURGESS 1988. 196.

⁴¹ Hyd. 13; 122; Sulp. *Sev. Chr.* 2.46–49; CHADWICK 1976. 94–99; 194–208.

⁴² HORVÁTH 2004. 79–80.

és a manicheusok elleni harcban talán még kapóra is jött volna, hogy ha segít felszámolni egy újabb eretnekmozgalmat.⁴³ García Villada azzal magyarázza a viselkedésüket, hogy mindketten vigyáztak arra, nehogy bármilyen módon is eretnekséggel hozzák őket kapcsolatba, Horváth ezzel egyetértve még két további érvet igazol: mivel Priscillianus követőit manicheusoknak tartották, felesleges lett volna a pápának nyilatkoznia, hiszen a velük szemben alkalmazott szankciók már érvényben voltak, másrészt pedig ha helytelenül is, de világi bíróság döntött a vádlottak ügyében, ezért az egyház vezetői ebbe az ügybe már nem szólhattak bele.⁴⁴ Priscillianus elítélése tehát nemcsak teológiai, hanem erősen politikai ügygyé is vált, és az eset szereplői saját pozíciójuk védelmében közreműködtek a koncepciók per lebonyolításában.⁴⁵ A Priscillianus ellen felhozott vádak és elítélésének körülményeit vizsgálva ugyanakkor azt is mondhatjuk, hogy a korábbi arianus vitából eredően a püspökök közötti konfliktusokat még jobban elmélyítette a Priscillianusszal szemben folytatott eljárás, a világi bíróság beavatkozása pedig birodalmi jelentőségűvé növelte a priscillianizmus politikától egyébként sem mentes ügyét.⁴⁶

A Priscillianus kivégzése körüli botrány nagy felháborodást váltott ki a hívek körében, ezért tanításai még nagyobb népszerűséget szereztek, különösen a kevésbé romanizált és lecsúszott rétegek körében Gallia és Hispania déli részén, Baetica és Lusitania területén,⁴⁷ illetve Hydatius beszámolója alapján Gallaeciában is,⁴⁸ arra vonatkozóan viszont nincsenek forrásaink, hogy 385 előtt már voltak-e priscillianusok a területen. Elősegítette a mozgalom terjedését az is, hogy Priscillianus tanítása apokrif és eretnek forrásokra, valamint pogány népszokásokra támaszkodott, ezért a „*teológiailag megműveletlen talajon*” különösen nagy népszerűséget tudott elérni.⁴⁹ A 400 körül megtartott toletumi zsinatról⁵⁰ Hydatius hosszabb beszámolót közöl: a tanácskozáson elítélték a priscillianusokat, és jó néhány gallaeciai püspök, akik korábban Priscillianus követői lettek, visszatértek a katolikus hitre, köztük az asturikai Symphosius és Dictinius nevű fia, aki még külön művet is írt Priscillianus védelmében.⁵¹ A zsinat résztvevői között említi Hydatius Aquae Celenae püspökét, Ortygiust is, akit korábban katolikus hite miatt a priscillianusok száműzetésbe kényszerítettek.⁵²

Ezt követően egyre nagyobb erővel üldözték a priscillianusokat, akik ugyan nem alakítottak ki önálló egyházi hierarchiát, de a tanításukkal rokonszenvező püspökök megválasztása és egyházba való visszatérése állandó feszültséget teremtett, 402–403 körül pedig egyfajta szkizmát is eredményezett a hispaniai egyházon belül.⁵³ A szvévek 409-es betörésük és letelepedésük után

⁴³ HORVÁTH 2004. 76–77.

⁴⁴ GARCÍA VILLADA 1932. 1.2.124–126; HORVÁTH 2004. 80.

⁴⁵ HORVÁTH 2004. 68.

⁴⁶ ESCRIBANO 2005. 121–149.

⁴⁷ Sulp. Sev. Chr. 2.51.4; AUGUSTO 2016. 637; CORTÁZAR – VESGA 2001. 95.

⁴⁸ Hyd. 16.

⁴⁹ VANYÓ 1999. 152.

⁵⁰ A zsinatot valamikor 397–400 között hívták össze, vö. LÓPEZ QUIROGA – MARTÍNEZ TEJERA 2017. 478.

⁵¹ Hyd. 25.

⁵² A zsinat eseményeiről bővebben: VIVES 1963. 19–33; CHADWICK 1976. 170–188; 234–239; D’EMILIO 2015. 229–230.

⁵³ CHADWICK 1976. 209; BURGESS 1988. 196. A legnagyobb felháborodást valószínűleg az keltette, hogy a priscillianus és az ortodox papok egyaránt áldoztathattak a templomokban, vö. CHADWICK 1976. 153; 181; ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a kolostorok jelentős része a priscillianusok kezére került, vö. RICHÉ 2016. 110.

talán még sajátos védelmet is biztosítottak számukra Gallaeciában, Tranoy ugyanis valószínűsíti, hogy a priscillianusok és a szvévek szövetséget kötöttek egymással, Muhlberger szerint pedig Hydatius szándékosan hallgat erről az egyezségről.⁵⁴ Tranoy feltételezésének viszont ellentmond, hogy a Hermeric által 433-ban a rómaiakhoz küldött Symphosius püspök kronológiai okok miatt nem azonosítható azzal a hasonló nevű püspökkel, aki még a 400 körül megtartott toletumi zsinat előtt priscillianus volt.⁵⁵ Azt is tudjuk azonban, hogy a priscillianus eszmék annyira népszerűek voltak Gallaeciában, hogy ez erősen megkülönböztette a területet Hispania többi tartományától, ezért rendkívül kockázatos lett volna nyíltan fellépni ellenük, és mivel ez Hydatiusnak sem sikerülhetett saját működési területén, inkább hallgatott a közöttük lévő szövetségről.⁵⁶ A szvévekkel való kiegyezés mindenesetre azt mutathatja, hogy a priscillianusok nem ragaszkodtak minden áron az eszméikhez, megmaradásuk érdekében inkább kompromisszumokat kötöttek és kiegyeztek a politikai hatalommal,⁵⁷ ráadásul jó néhány forrásunk is van arra vonatkozóan, hogy a barbárok jelenléte kifejezetten kedvezett az eretnek eszmék terjedésének.⁵⁸

Augusto az irodalmi források és a régészeti bizonyítékok feltérképezésével próbálta kideríteni, hogy mi lehetett az oka annak, hogy a priscillianizmus ekkora népszerűséget szerzett Gallaeciában. Ideológiai magyarázatként elfogadja, hogy a gallaeciiaiak patriotizmusát erősíthette a priscillianizmus elfogadása, Cardelle de Hartmann nyomán pedig hangsúlyozza, hogy Priscillianus sajátos jellemvonásai is hozzájárulhattak a mozgalom népszerűségéhez.⁵⁹ A vallási magyarázatok között felmerül Priscillianus ereklyéinek ismertsége és a tanítás fejlődésének „*undercurrent*”-je is, Chadwick pedig az ortodoxiát képviselő császári hatalom erőtlenségével indokolja az eretnekmozgalom terjedését. A korábbi kutatásokkal szemben Augusto szerint Priscillianus életében és közvetlenül a kivégzése utáni időszakban a felsőbb társadalmi rétegek körében is nagy népszerűséget szerzett a priscillianizmus egy „*aristocratic movement*” formájában, amely akkor veszített újra sok támogatót, amikor a toletumi zsinat nyomán jó néhány megtévedt püspök visszatért az egyházba.⁶⁰ Augusto összességében „*socio-economic*” jellegű okokra vezeti vissza a jelenséget, mivel az aszketikus eszméknek hódoló arisztokrata csoportok ellenőrzésük alatt tudták tartani Gallaecia lakosságát, miközben hatalmi harcot vívtak egymással korábbi életformájuk megtartásáért.⁶¹

Sulpicius Severus valószínűleg azért is írta meg Martinus Turonensis életrajzát, mert a 4. század végén rendkívül sok gondot okozott a priscillianizmus Hispaniában, Augustinus és Orosius pedig a 410-es évek közepétől támadta jó néhány munkában a priscillianusok nézeteit.⁶² Thoribius, Asturica püspöke arról tájékoztatta a fent említett levelében Hydatiust és Caeponiust,⁶³ hogy

⁵⁴ TRANOY 1974. 1.42–45; MUHLBERGER 1990. 240.

⁵⁵ Hyd. 92; 25; CHADWICK 1976. 238; BURGESS 1988. 219.

⁵⁶ MALDONADO 2005. 155; BURGESS 1988. 203.

⁵⁷ A priscillianizmus és a szvévek viszonyáról bővebben: CARDELLE DE HARTMANN 1998. 81–104.

⁵⁸ August. Ep. 166, in CSEL 44; Oros. Comm. 1.3; Leo Ep. 15.16; LÓPEZ QUIROGA – MARTÍNEZ TEJERA 2017. 479.

⁵⁹ AUGUSTO 2016. 635–636; CARDELLE DE HARTMANN 1998. 269–290.

⁶⁰ CHADWICK 1976. 220–221; AUGUSTO 2016. 640–643.

⁶¹ AUGUSTO 2016. 651.

⁶² Augustinus a *Liber ad Orosium contra Priscillianistas et Origenistas*, Orosius pedig a *Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum* című munkájában fejtette ki nézeteit.

⁶³ Thor. Ep. ad Hyd. et Cep., in PL 54.693–695.

utazgatásai során úgy látta a legtöbb provinciában, hogy az egyházi vezetőknek sikerült megfékezniük az eretnekségek terjedését, és a mozgalmakkal szimpatizálók vagy visszatértek a katolikus hitre, vagy száműzetésbe kellett vonulniuk, Gallaeciában viszont a téves tanítások egyre jobban megfertőzték a lakosságot és veszélybe sodorták az ortodoxiát. Úgy tűnik, hogy a gallaeciai püspökök nem vették túl komolyan a katolikus hit védelmét, vagy túlságosan türelmesek voltak az eretnekmozgalmakkal szemben, Thoribius mindenesetre a kialakult helyzetért azokat a püspököket hibáztatja, akik nem tartják be következetesen a pápai utasításokat és fegyelmezetlenségükkel szabad utat engednek az eretnekmozgalmak terjedésének.⁶⁴ Vilella szerint a római császárság és a katolikus hit támogatói még mindig nagyon széles táborat alkottak ebben az időszakban, ezért Thoribius kritikája legfeljebb csak Hispania egészére vonatkozóan lehet helytálló.⁶⁵ Ennél azonban sokkal valószínűbbnek tűnik Burgess álláspontja, mely szerint a 440-es évek Gallaeciájában Thoribiuson és Hydatiuson kívül nem sok olyan püspököt találunk, aki teljes mértékben elutasítaná a priscillianus tanításokat, egy kívülálló szemével pedig akár az összes gallaeciabeli priscillianusnak tűnhetett, ezért sem véletlen, hogy jó néhányan vallási okok miatt hagyták el a provinciát.⁶⁶

Thoribius már annyira veszélyesnek ítélte meg a helyzetet, hogy a pápától egy hispaniai vagy gallaeciai zsinat összehívására is engedélyt kapott,⁶⁷ de nem tudjuk biztosan, hogy megvalósult-e ez a tanácskozás, mivel Hydatius erről semmit sem nyilatkozik.⁶⁸ Gallaecia püspökei feltehetően nem segítették Thoribius és Hydatius manicheusok elleni küzdelmét sem, mert Leo pápának Hispania-szerte szét kellett küldenie a manicheusokról szóló jelentéseket, 449-ben pedig Flavianus püspökkel folytatott levelezését Cyrill írásával és más jelentésekkel együtt terjesztette az egyházban.⁶⁹ Leo valószínűleg így próbálta egyértelműen a katolikus egyház melletti kiállásra ösztönözni a hitükben megingott gallaeciai püspököket, akiknek egy része még mindig az eretnekek oldalán állt. Leo Thoribiusnak írt válaszában megerősíti feltételezésünket, amikor még borúsabb képet fest a gallaeciai püspökök hűségéről, mert jó néhányan nemcsak hogy nem léptek fel az eretnekekkel szemben, hanem még segítették is a hitük terjesztését.⁷⁰ Burgess azt állítja, hogy Hydatius nem értékelte az eretnekségekkel szembeni küzdelem apróbb sikereit, mert hamis prófétáknak tartotta őket és ezek az események inkább csak fokozták pesszimizmusát,⁷¹ ha azonban ez így lenne, akkor nem látnánk a krónikában Hydatius kiállását az ortodoxia mellett, és nem buzdítaná ennek követésére a többi püspököt és az olvasókat sem.

⁶⁴ MUHLBERGER 1990. 237; 241.

⁶⁵ VILELLA 1999. 40.

⁶⁶ BURGESS 1988. 197–200. Többek között a priscillianizmus megerősödése is közrejátszhatott abban, hogy Orosius elhagyta Gallaeciát, vö. CHADWICK 1976. 191; Oros. 3.20.6–7; 5.2. Bachiarus pusztán gallaeciai származása miatt kényszerült arra, hogy igazhitűségét a pápa előtt igazolja, vö. Bach. *De fide* 1–2, in PL 20.1019; LÓPEZ PEREIRA 1998. 30–31; de maga Thoribius is hosszú ideig volt távol püspökké szentelése előtt, vö. Thor. *Ep. ad Hyd. et Cep.* 1, in PL 54.693; CHADWICK 1976. 209.

⁶⁷ Leo *Ep.* 15.17, in PL 54.677–692; MUHLBERGER 1990. 239.

⁶⁸ Torres Rodríguez szerint Gallaeciában és Hispaniában is tartottak egy-egy zsinatot, vö. TORRES RODRÍGUEZ 1977. 102; Thompson csak a gallaeciairól tud, vö. THOMPSON 1982. 196; Tranoy és Chadwick viszont jogosan kételkedik abban, hogy bárhol is tárgyaltak volna az eretnekek ügyéről, vö. TRANOY 1974. 2.85; CHADWICK 1999. 216–217.

⁶⁹ Hyd. 125; 137.

⁷⁰ Leo *Ep.* 15.17, in PL 54.677–692; MUHLBERGER 1990. 241.

⁷¹ BURGESS 1988. 186.

A kutatók többsége felfigyelt arra, hogy a Hydatius és Caeponius által feljelentett manicheusok ügyét nem a gyakorlatnak megfelelően Bracarában, Gallaecia fővárosában tárgyalták, hanem Emeritában. Mivel Hydatius csak keveset nyilatkozik a bracarai egyházzól, Balconius bracarai püspök szerepe pedig még ma is vita tárgyát képezi,⁷² az esetet valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy a legtöbb egyházi vezetővel ellentétben Emerita püspöke, Antoninus határozottan támogatta az eretnekekkel szembeni fellépést, míg Bracara püspöke szimpatizálhatott a manicheusokkal vagy a priscillianusokkal, mivel a város a szvévek igazgatási központjaként funkcionált.⁷³ Bár Emerita katonai táborként és igazgatási központként is működhetett ebben az időben,⁷⁴ a szvévek a jelek szerint nem akadályozták a nyomozásban részt vevő püspökök utaztatását és az eretnekmozgalmak ellen végzett tevékenységüket, ebből következően a 440-es években valószínűleg kevésbé tartották szoros ellenőrzés alatt a római lakosságot. Díaz szerint a szvévek nem is alakítottak ki önálló vallási testületeket és nem akadályozták az újraszerveződő római egyház működését, hanem hagyták, hogy az egyház igazgatásában és szervezetében függetlenül működjön,⁷⁵ ahogyan erről a régészeti feltárások eredményei is tanúskodnak,⁷⁶ Hydatius pedig ezt megerősítve egyáltalán nem említ olyan eseteket, amikor a szvévek rómaiakat vagy vallási csoportokat üldöznének. Éppen ezért nem gondoljuk, hogy Hydatiusnak nagy bátorságra lett volna szüksége ahhoz, hogy elhagyja a püspöki székét az asturikai manicheusok felkutatása érdekében, ráadásul mindezt a város püspöke, Thoribius kérésére tette, az intézkedés pedig összhangban volt Hydatius elveivel.⁷⁷ Ezek alapján jól látszik, hogy a gallaeciai püspökök többsége nem nyíltan fordult szembe a pápa akaratával, hanem inkább közömbösséget tanúsítva egyszerűen nem tett lépéseket az ortodoxia védelmében, meghiúsítva ezzel Thoribius és Hydatius kitartó munkáját, az emeritai Antoninus viszont valószínűleg továbbra is lelkesen folytatta az eretnesség elleni küzdelmet, mert 448-ra Lusitania egész területéről sikerült kiűznie a manicheus elveket valló Pascentiust.⁷⁸

Ahogy látjuk, Hydatius feltűnően sokat foglalkozik a priscillianusok mozgalmával, ezt viszont azzal is magyarázhatjuk, hogy meg szeretné győzni a többi püspököt arról, hogy ha a legnagyobb egyházi vezetők el tudták utasítani Priscillianus téves tanítását, akkor Gallaecia püspökeinek és híveinek is ezt a példát kell követnie.⁷⁹ Priscillianus püspökké választásakor Hydatius nem titkolja, hogy az egyházi vezetők egy része támogatta őt a gonoszságban, de büszkeséggel tölti el, hogy Rómában sem Damasus, sem Ambrosius nem hallgatta meg őt, Priscillianus még a színük elé sem kerülhetett, Maximus pedig először hiába adott helyet a fellebbezésnek, később éppen

⁷² Hyd. 122. Balconius tevékenységéről bővebben: Avit. *Ep. ad Balc.*, in PL 41.805–818; TORRES RODRÍGUEZ 1977. 92–97; LÓPEZ PEREIRA 1998. 29–30.

⁷³ THOMPSON 1982. 196; KULIKOWSKI 2010. 188.

⁷⁴ Az újabb kutatások szerint Bracara és Emerita katonai-politikai szempontból egyaránt a Szvén Királyság fővárosának tekinthető, vö. LÓPEZ QUIROGA – MARTÍNEZ TEJERA 2017. 438.

⁷⁵ TORRES RODRÍGUEZ 1977. 112; DíAZ 1986. 363–364.

⁷⁶ LÓPEZ QUIROGA – MARTÍNEZ TEJERA 2017. 481–482. Az 5–6. századi gallaeciai kereszténység működését igazolják a Lucus és Bracara környékén talált ikonográfiai emlékek és temetkezési feliratok, vö. LÓPEZ QUIROGA – MARTÍNEZ TEJERA 2017. 129; 160–161; 164–165; 171–172; 204.

⁷⁷ BURGESS 1988. 219; 203.

⁷⁸ BURGESS 1988. 202; MUHLBERGER 1990. 239; Hyd. 130.

⁷⁹ MUHLBERGER 1990. 236.

az ő parancsára végezték ki Priscillianust és követőit.⁸⁰ Hydatius viszont érdekes módon nagyon keveset mond Priscillianus kivégzésének körülményeiről, talán az eljárás körüli botrány és a politikai hatalom beavatkozása miatt nem mert állást foglalni az ügyben. Többször is utalt ugyan Ambrosius és Martinus Turonensis jótéteményeire, de valószínűleg nem a priscillianusokkal kapcsolatos tevékenységükre gondolt, mivel érthető okokból sehol sem említi, hogy éppen ők tiltakoztak volna a kivégzések ellen, és hogy nekik köszönhetően váltották le az ítélet meghozatalában közreműködő ortodox püspököket. Már a 306 körül megtartott elvirai zsinat aktái is arról tanúskodnak, hogy a hispaniai keresztények egy része „*erkölcsi lazaságá*”-ról volt híres, ezért sem meglepő, hogy a 400 körüli toletumi zsinaton már szükség volt egyházfegyelmi rendelkezésekre is, amelynek hatására jó néhány püspök visszatért a katolikus egyházba.⁸¹ Bár a priscillianusok üldözése egyre nagyobb méreteket öltött, még több évtizeddel később is jó néhányan rokonszenvezhettek a mozgalommal, mert 447-ben Leo pápa kénytelen volt az ellenük szóló írásokat és más rendelkezéseket elküldeni a hispaniai püspökökhöz, ezenfelül még Sulpicius Severus is a priscillianusokig tárgyalja az eseményeket krónikájában.⁸²

Az egyházi vezetők számára azonban nemcsak az ortodoxia egységes védelmezése és az eretnekmozgalmakkal szembeni határozott fellépés jelentett nehézséget, hanem a püspökök közötti meggondolatlan kinevezések is problémát okoztak az egyház belső életében.⁸³ Hydatius több olyan botrányos püspökválasztásról tudósít, amelyik azt igazolja, hogy a gallaeciai egyház nem volt egységes, és gyakran az igazhitű püspökök is egymás ellen vívtak hatalmi harcokat, ahogyan Sulpicius Severus is arról tájékoztatja olvasóit, hogy a püspökök irigysége és hataloméhsége folyamatosan nyugtalanította és alaposan összezavarta a keresztény híveket.⁸⁴ Először 433-ban találkozunk püspökválasztással kapcsolatos botrányal, amikor Lucus püspöki székéből leváltották Agrestius, helyére pedig a püspök akaratával szemben Pastort és Syagriust választották. Hydatius semmit nem mond a leváltás okairól és a szóban forgó személyek vallási nézeteiről, de Tranoy névazonosságok alapján feltételezi, hogy Agrestius szimpatizált a priscillianusokkal, Pastor és Syagrius pedig a katolikus hitet próbálta képviselni priscillianusellenes írsaival.⁸⁵ Valószínűbb magyarázatnak tűnik azonban Burgess feltevése, mely szerint az alapján, hogy a város püspökének akaratával szemben iktatták be az új vezetőket, és hogy Agrestius priscillianusként aligha vehetett volna részt a 441-es arausiói zsinaton, Agrestius tartja ortodoxnak, a másik két, feltehetően priscillianus püspökről viszont nem közöl információkat.⁸⁶

Miután 441-ben a szvévek elfoglalták Hispalist, Agrestiushoz hasonló módon váltották le Sabinust, hogy Epiphanius ülhessen a püspöki székbe. Mivel Hydatius azt állítja, hogy a régi püspököt fondorlat útján távolították el helyéről, Epiphanius megválasztására pedig cselrel került sor, Tranoy és Thompson joggal feltételezi, hogy Epiphanius a priscillianizmus híve volt, Sabinus pedig az ortodoxiát képviselte.⁸⁷ Muhlberger ezen felül azt sem tartja kizártnak, hogy egy

⁸⁰ Hyd. 13; 16.

⁸¹ Hyd. 8; 30; 25; VANYÓ 2007. 142–143.

⁸² Hyd. 30; 127; Sulp. Sev. Chr. 2.51.

⁸³ Hyd. *praef.* 6.

⁸⁴ Sulp. Sev. Chr. 2.46.1; 2.51.5; WIESER 2016. 93–94.

⁸⁵ Hyd. 93; TRANOY 1974. 2.69; CHADWICK 1976. 217; THOMPSON 1982. 195; MUHLBERGER 1990. 240.

⁸⁶ CCL 148.87.9; CHADWICK 1976. 221–222; BURGESS 1988. 220; LÓPEZ QUIROGA – MARTÍNEZ TEJERA 2017. 478.

⁸⁷ Hyd. 115–116; TRANOY 1974. 2.78–79; THOMPSON 1982. 195; 303. 42. j.

elégedetlenkedő csoport Hispalisban a város bukását kihasználva aktivizálta magát, hogy saját jelöltjét ültethesse a püspöki székbe, vagyis a rómaiak belső konfliktusaik rendezésére kihasználták a szvévek jelenlétét, de emellett elfogadhatónak tűnik Burgess azon javaslata is, hogy a szvévek avatkoztak bele a püspökválasztásba, mert amikor 458-ban a gótok előrenyomultak Baeticában, Sabinus visszatérhetett száműzetéséből és újra Hispalis püspöke lett.⁸⁸ Burgess a két eset kapcsán ugyanakkor arra a következtetésre jut, hogy ha az említett püspökök, Agrestius és Epiphanius valóban priscillianusok lettek volna, Hydatius mindenképpen tájékoztatta volna olvasóit erről az egyáltalán nem mellékes információról, ezért a püspökválasztással kapcsolatos vita eldöntése céljából nem szükséges őket feltétlenül kapcsolatba hozni a priscillianizmussal,⁸⁹ bár a későbbiekben látni fogjuk, hogy Hydatiusnak akár érdekében is állhatott, hogy elhallgassa a püspökválasztásokkal kapcsolatos részleteket.

Gallaecia püspökségeinek irányítása mindenesetre az 5. században sem lehetett túl egyszerű feladat, mert a többi provinciához képest az itt működő püspököket az eretnek tanítások népszerűsége miatt kevésbé tudták erős kézzel irányítani, sok esetben még a püspöki tanácskozások megtartása és a korábbi zsinati határozatok érvényesítése is akadályba ütközött.⁹⁰ Másrészről viszont Hydatius felhívja a figyelmünket arra, hogy püspöki kinevezése új lehetőségeket biztosított számára, hiszen vezető egyházi pozíciója révén, különösen a 430–440-es években valószínűleg sokat találkozott gallaeciabeliekkel és szvévekkel, követekkel és utazókkal egyaránt, így eljuthatott hozzá a pápai és a püspöki levelezések egy része,⁹¹ amelyek még akkor is jó forrásanyagot jelenthettek egy krónika megírásához, ha Hydatius csak jóval később kezdett bele annak megírásába.

Hydatius láthatóan tudatában volt annak a felelősségnek, amely a püspöki pozícióhoz mint közérdekű hivatali szolgálathoz kapcsolódott, éppen ezért büszkén vállalta az ezzel járó feladatokat.⁹² Példaként tekintett azokra az egyházatyákra, akik sikeresen vették fel a harcot különböző eretnekmozgalmakkal, és Gallaecia többi püspökétől is ehhez hasonló fegyelmet és lojalitást várt el. A krónikában a szvévek és a rómaiak együttélése egyfajta „*permanent conflict*” formájában jelenik meg, ugyanakkor tudjuk, hogy leginkább a katolikus papság képviselői működhetek együtt a szvév hatalommal, segítve ezzel az expanzív törekvéseiket és a császári hatalom fokozatos felmorzsolódását.⁹³ A korábbi példák alapján egyértelmű, hogy Emerita és Arelate városában jó néhány püspök a helyi közösség élére állt és karizmatikus vezetőként segítette a lakosság minden napjait, Gallaeciában viszont nem hallunk ilyen típusú interakciókról, Hydatius pedig valószínűleg kisebbségben volt vagy talán teljesen magára is maradt az eretnekek elleni küzdelemben.⁹⁴

Ezek alapján valószínűsíthetjük, hogy Hydatius nemcsak azért részletezi saját püspöki tevékenységét, hogy a többi egyházi vezetőt is hasonló viselkedésre buzdítsa, hanem az olvasók előtt is igazolni szeretné, hogy ő milyen lelkiismeretesen harcol a katolikus hit védelmében és mennyire együttműködik a felsőbb egyházi utasításokkal, ezáltal igyekszik példaképeihez hasonló sikereket

⁸⁸ MUHLBERGER 1990. 242; PAWLAK 2007. 31; BURGESS 1988. 218; vö. Hyd. 185; 187.

⁸⁹ BURGESS 1988. 220.

⁹⁰ Leo *Ep.* 15, *praeef.*; Thor. *Ep.* 2, in PL 54.693; BURGESS 1988. 203.

⁹¹ Hyd. *praeef.* 6; BURGESS 1988. 34.

⁹² ANGENENDT 2008. 71.

⁹³ BARBERO – LORING 2005. 164.

⁹⁴ WOOD 2007. 517; MUHLBERGER 1990. 244.

és népszerűséget elérni. Burgess azonban felhívja a figyelmünket két ezzel kapcsolatos problémára. Mivel Hydatius nem mond semmit a vele együtt vizsgálódó Caeponiusról, elképzelhető, hogy ő nem volt annyira elszánt és igazhitű, mint Hydatius, vagy egyszerűen nem akart szembekerülni a priscillianusokkal. Az is különös, hogy Hydatius a felkutatott eretnekekkel szemben semmilyen önálló lépést nem tett, csak az előírások szerint jelentést küldött Emeritába, talán mert félt a priscillianusok vagy a manicheusok bosszújától. Ezek ismeretében már meg sem lepődünk azon, hogy 447 után nem is említi a priscillianusok mozgalmát, holott korábban láttuk, hogy népszerűségük még ebben az időszakban is nagy problémát jelentett Gallaeciában. Nem tudjuk, hogy 447 után hogyan viszonyultak a szvévek az ortodox római lakossághoz, mindenesetre Aquae Flaviae városában nem látunk nagy püspöki győzelmeket az eretnenség képviselőivel szemben.⁹⁵ Nincsenek információink arról sem, hogy Hydatius saját működési területén akár csak egyetlen alkalommal is konkrét lépéseket tett volna a priscillianusok ellen, de lehet, hogy csak azért nem említi ezeket a krónikában, mert az erre irányuló törekvései meghiúsultak vagy kudarcra végződtek.

Hydatius életének és püspöki működésének egyik fordulópontja lehetett, amikor 460. július 26-án három besúgó ösztönzésére Frumarius szvév csapatai elfogták őt és feldúlták Aquae Flaviae kolostorát a környező területekkel együtt. Novemberben, háromhónapnyi fogság után valószínűleg a gallaeciabeliek és a szvévek közötti látszólagos béke jegyében szabadon engedték Hydatiust, az viszont nem derül ki, hogy miért akarták őt a besúgók félreállítani és később milyen okból ellenezték a szabadon bocsátását.⁹⁶ Az 5. században a városok mindennapi életének biztosítása és az adminisztratív tevékenységek irányítása egyre inkább a püspökök feladatává vált, ezért a barbár vezetők egy város megtámadásakor gyakran a püspökökkel tárgyaltak, a megszállás után pedig velük alakították ki a két nép közötti együttélés feltételeit.⁹⁷ Ennek tükrében elfogadhatónak tűnik Muhlberger magyarázata, mely szerint Hydatius nyilvánosan kiállt a rómaiak érdekei mellett és szimpatizált a birodalmi irányítással, ezért megpróbálták őt eltávolítani a közéletből,⁹⁸ Torres Rodríguez és Tranoy viszont inkább azt feltételezi, hogy a besúgók arianusok vagy priscillianusok lehettek, ezért vallási okok miatt fordulhattak az ortodox püspök ellen,⁹⁹ különösen mert azt is tudjuk, hogy a priscillianusok gyakran a püspökök egyházon belüli hatalmát is megkérdőjelezték.¹⁰⁰ Mivel Hydatius is említi, hogy nem Frumarius vagy a szvévek, hanem a három besúgó kezdeményezte az elfogását, bizonyítékok nélkül is megfontolandó Burgess azon feltevése, hogy a nevük alapján római származású besúgók elkeseredésükben átállhattak a szvévek oldalára, és mivel priscillianusok voltak és Hydatius konkrét lépésekkel vagy csak az igazhitűek bátorításával fellépett ellenük, bosszúból próbálták meg őt félreállítani.¹⁰¹

⁹⁵ BURGESS 1988. 203–204; 223–225.

⁹⁶ Hyd. 196; 199; 202.

⁹⁷ HORVÁTH 1999. 48.

⁹⁸ MUHLBERGER 1990. 226.

⁹⁹ TORRES RODRÍGUEZ 1956. 783–784; 792–793; TRANOY 1974. 1.16; 2.114. Megfontolandó még Burgess véleménye, mely szerint Hydatius félhetett az asturicai vizsgálat során felkutatott eretnekek bosszújától, vö. BURGESS 1988. 203.

¹⁰⁰ LÓPEZ QUIROGA – MARTÍNEZ TEJERA 2017. 482.

¹⁰¹ BURGESS 1988. 204.

Míndez azt is megmagyarázná, hogy Hydatius miért utasítja el teljesen a barbárokkal való együttműködés minden formáját, hiszen ő maga is ennek az interakciónak, vagy ahogyan fogalmaz, *besúgásnak* esett áldozatul. Ha első látásra úgy tűnik, hogy a krónika domináns témája a barbárok tevékenysége, és az egyházi kérdésekről sokkal kevesebb szó esik,¹⁰² mégsem kételkedhetünk abban, hogy Hydatius több évtizedes püspöki működése alatt a szvévek által megszállt területen történtek olyan egyházi élettel kapcsolatos események, amelyeket érdemes lett volna feljegyezni a krónikában, hacsak nem kényszerült arra Hydatius, hogy félelemből vagy a saját magáról alkotott pozitív kép megőrzése céljából elhallgassa őket.

Hydatius tehát széles rálátást biztosít az 5. századi népszerű eretnekmozgalmakra, de a tanítások értelmezése helyett azt próbálja megmutatni az olvasóinak, hogy ezek milyen módon gyengítették az ortodoxia helyzetét és hogyan sodorták válságba a birodalmi irányítást. Hydatius már fiatal püspökként ismert lehetett az ortodoxia melletti elkötelezettségéről, emiatt kérte fel őt Thoribius és Leo pápa a priscillianusokkal és a manicheusokkal szembeni nyomozásra, és talán ez is eredményezhette azt, hogy 460-ban megpróbálták őt eltávolítani a közéletből. Bár nem tudunk Hydatius önálló püspöki intézkedéseiről a többségében priscillianus Gallaeciában, talán mert nézetei miatt megfélemlítették vagy próbálkozásai kudarcra végződtek, tevékenysége kétségtelenül megcáfolja azt a feltételezést, hogy a hispán-rómaiak a barbár megszállások alatt teljes közömbösséget mutattak saját helyzetük javítása érdekében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

CSEL = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. Wien. 1866–1886.

Hyd. = *Hydatii Lemici continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. CCCCLXVIII*. In TH. MOMMSEN (ed.): *MGH AA XI. CM 2*. Berlin, 1894. 1–36. = *Hydatii Limici Chronica Subdita*. In R. W. Burgess (transl.): *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana*. Oxford, 1993. 69–123. = Széll G. (ford.): *Püspöki tudósítás Hispaniából. Hydatius: Chronica*. In SZÉKELY M. – ILLÉS I. Á. (szerk.): *Késő római szöveggyűjtemény*. Szeged, 2013. 347–400.

Leo *Ep.* = C. SILVA-TAROUCÁ (ed.): *S. Leonis Magni epistulae contra Eutyichis haeresim*. Series theologica 15, 20. Rome. 1934–1935.

Oros. = C. ZANGEMEISTER (ed.): *Pauli Orosii historiarum adversum paganos libri VII*. In CSEL 5. Berlin, 1882. = M.-P. Arnaud-Lindet (transl.): *Orose: Histoires contre les païnes*. Paris, 1990–1991.

PL = J. P. MIGNE (ed.): *Patrologiae Latinae cursus completus*. Vols. 1–222. Paris, 1844–1865, 1878–18902.

Sulp. Sev. *Chr.* = C. HALM (ed.): *Sulpicii Severi chronicorum libri*. In CSEL 1. Vienna, 1866. 3–105.

¹⁰² PAWLAK 2007. 31.

Szakirodalom

ANGENENDT, A. (2008): *A kora középkor: A nyugati kereszténység 400-tól 900-ig*. Budapest.

ARIAS, J. C. (2007): *Identity and Interactions: The Suevi and the Hispano-Romans*. Virginia.

AUGUSTO, D. P. (2016): Exim in Gallaeciam Priscillianistarum Haeresis Invasit. The Success of Priscillianism in Gallaecia Following the Trials at Trier. *Klio* 98/2. 634–652.

BARBERO, A. – LORING, M. I. (2005): The Formation of the Sueve and Visigothic Kingdoms in Spain. In P. FOURACRE (ed.): *The New Cambridge Medieval History. Vol. 1.: c. 500–c. 700*. Cambridge. 162–192.

BURGESS, R. W. (1988): *Hydatius: A Late Roman Chronicler in Post-Roman Spain. An Historiographical Study and New Critical Edition of the Chronicle*. D. Phil. thesis. Oxford.

BURGESS, R. W. (1993): *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana*. Oxford.

BURRUS, V. (1995): *The Making of a Heretic. Gender, Authority and the Priscillianist Controversy*. Berkeley-Los Angeles-Oxford.

CAMPOS, J. (1984): *Idacio, obispo de Chaves, su Cronicón*. Salamanca.

CANDELAS-COLODRÓN, C. (2004): *Análisis de la figura de Hidacio de Chaves a través de los condicionantes socioeconómicos, políticos y culturales de la Gallaecia del siglo V. El Cronicón*. Coruña.

CARDELLE DE HARTMANN, C. (1998): Ortodoxos y priscilianistas en la época sueva. In E. KOLLER – H. LAITENBERGER (eds.): *Suevos–Schwabben. Das Königreich der Sueben auf der Iberischen Halbinsel (411–585)*. Coloquio Interdisciplinar. Universidade do Minho, Braga, 4–6 March 1996. Tübingen. 81–104.

CHADWICK, H. (1976): *Priscillian of Avila. The Occult and the Charismatic in the Early Church*. Oxford.

CHADWICK, H. (1999): *A korai egyház*. Ford. Ertsey K. – Tornai Sz. Budapest.

CORTÁZAR, F. G. DE – VESGA, J. M. G. (2001): *Spanyolország története*. Ford. Lakatos Zs. – Renteria A. Budapest.

D'EMILIO, J. (2015): *Culture and Society in Medieval Galicia. A Cultural Crossroads at the Edge of Europe*. Boston.

DÍAZ, P. C. (1986): La modalidad del asentamiento suevo y sus consecuencias. *Studia Zamorensia* 7. 353–365.

ESCRIBANO, V. (2005): Heresy and Orthodoxy in Fourth-Century Hispania: Arianism and Priscillianism. In K. BOWES – M. KULIKOWSKI (eds.): *Hispania in Late Antiquity: Current Perspectives*. Leiden–Boston. 121–149.

GARCÍA VILLADA, Z. (1932): *Historia Eclesiástica de España*. Vol. 1. Madrid.

- HORVÁTH E. (1999): Az arianizmus és a barbár államalakulatok. *Studia Miskolcincensia* 3. 45–52.
- HORVÁTH E. (2004): Priscillianus esete Maximus császárral és Ambrus püspökkel. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 9/3. 67–81.
- KULIKOWSKI, M. (2010): *Late Roman Spain and its Cities*. Baltimore–London.
- LÓPEZ PEREIRA, J. E. (1998): La Galicia sueva vista por los escritores indígenas contemporáneos. In E. KOLLER – H. LAITENBERGER (eds.): *Suevos–Schwabens. Das Königreich der Sueben auf der Iberischen Halbinsel (411–585)*. Coloquio Interdisciplinar. Universidade do Minho, Braga, 4–6 March 1996. Tübingen. 21–36.
- LÓPEZ QUIROGA, J. – MARTÍNEZ TEJERA, A. M. (2017): *In Tempore Sueborum. El Tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411–585)*. El Primer Reino Medieval de Occidente. Catálogo de Exposición. Transl. C. Ilie. Ourense. In <https://www.scribd.com/document/387581132/Catalogo-In-Tempore-Sueborum>; http://www.academia.edu/37321555/IN_TEMPORE_SUEBORUM_The_time_of_the_Suevi_in_Gallaecia_411-585_AD_._Exhibition_Catalogue_English_ (2018.12.30.)
- LÖHR, W. (2007): Western Christianities. In A. CASIDAY – F. W. NORRIS (eds.): *The Cambridge History of Christianity. Vol. 2: Constantine to c. 600*. Cambridge. 9–51.
- LYMAN, J. R. (2007): Heresiology: The Invention of ‘Heresy’ and ‘Schism’. In A. CASIDAY – F. W. NORRIS (eds.): *The Cambridge History of Christianity. Vol. 2: Constantine to c. 600*. Cambridge. 296–316.
- MALDONADO, P. C. (2005): Angelorum participes: The Cult of the Saints in Late Antique Spain. In K. BOWES – M. KULIKOWSKI (eds.): *Hispania in Late Antiquity: Current Perspectives*. Leiden–Boston. 151–188.
- MOLÉ, C. (1975): Uno storico del V secolo: il vescovo Idazio. Parte 2. *Sicilorum Gymnasium* 28. 58–139.
- MUHLBERGER, S. (1990): *The Fifth-Century Chroniclers. Prosper, Hydatius and the Gallic Chronicler of 452*. Leeds.
- PAWLAK, M. (2007): Hydace et le Désordre de son Temps. In D. BRODKA – M. STACHURA (eds.): *Continuity and Change. Studies in Late Antique Historiography*. Electrum 13. Kraków. 29–37.
- RANDERS-PEHRSON, J. D. (1993): *Barbarians and Romans. The Birth Struggle of Europe, AD 400–700*. Norman–London.
- RICHE, P. (2016): *Oktatás és művelődés a barbár Nyugaton (6–8. század)*. Ford. Ádám A. – Sággy M. Budapest.
- SÁRY P. (2009): *Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása a Codex Theodosianus tükrében*. Budapest.
- SEGESVÁRY L. (1994): *Az egyháztörténelem alapvonalai*. Debrecen. 58–86.
- SPÁT E. (1998): Priscillianus tanai az egyházatyák tükrében. *Antik Tanulmányok* 42/1–2. 137–152.

- SZÁNTÓ K. (1983): *A katolikus egyház története*. Vol. 1. Budapest.
- SZÉKELY M. (2018): Pacatus: Theodosius császár dicsőítése. *Ókor* XVII/1. 101–107.
- SZÉLL G. (2007): Hydatius, az V. század gallaeciai krónikása. In *Panegyris*. Szerk. MÉSZÁROS T. – JUTAI P. Budapest. 53–56.
- SZÉLL G. (2015): A hispaniai Szvév Királyság felemelkedése (409–456). In SZÉKELY M. – ILLÉS I. Á. (szerk.): *Tanulmányok a hetven éves Wajtilla Gyula tiszteletére*. AAASzeged Suppl. 14. Szeged. 113–124.
- SZÉLL G. (2017): The Crisis of the Kingdom of the Suebi: Relations with the Visigoths and the Romans (456–468). *Chronica* 17. 91–99.
- THOMPSON, E. A. (1982): *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*. Madison.
- TORRES RODRÍGUEZ, C. (1956): El cronicon de Hidacio: Consideraciones. *Compostellanum* 1. 765–801.
- TORRES RODRÍGUEZ, C. (1977): *El reino de los suevos (or Galicia sueva)*. La Coruña.
- TRANOY, A. (1974): *Hydace: Chronique*. Vols. 1–2. Sources Chrétiennes 218–219. Paris.
- VANYÓ L. (1999): *A III–IV. század szentjei*. Budapest.
- VANYÓ L. (2007): *Az ókeresztény egyház irodalma I: Az első három század*. Budapest.
- VILELLA, J. (1999): Idacio, un cronista de su tempo. *Compostellanum* 44. 39–54.
- VIVES, J. (1963): *Concilios Visigóticos e Hispano-romanos*. Barcelona – Madrid.
- WIESER, V. (2016): Sulpicius Severus Krónikája és a 4. századi világvégevárás. Ford. Barabás G. *Világtörténet* 38/1. 87–118.
- WOOD, I. N. (2007): The North-Western Provinces. In A. CAMERON – B. WARD-PERKINS – M. WHITBY (eds.): *The Cambridge Ancient History. Vol. 14: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*. Cambridge. 497–524.

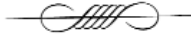
FERÓ ESZTER

eszter.fero@gmail.com
MA, történész (ELTE BTK)

Zsolnay-titok másképp

Egyiptománia a magyar iparművészetben

Zsolnay's secret in a new light
Egyptomania in Hungarian applied arts

ABSTRACT

In the possession of the Zsolnay Museum in Pécs one could find an unusual porcelain set with Egyptian figures and motifs. This treasure is one piece of the evidence which suggests that Egyptianising tendencies might have had a great influence even on Hungarian arts and culture. Although many pieces of Egyptianising Zsolnay ceramics can be found in our museums, and also in online auction houses, we have very little information about the circumstances under which these pieces were created. There are important research papers about the Orientalism in Hungarian handicrafts and arts by Orsolya Kovács and Ibolya Gerelyes, and of course we have many books about the Zsolnay products and the factory in general. Most of these studies mention some ceramics with Egyptian motifs and even Miklós Zsolnay's journey to the Near-East, but they do not focus on Egyptomania and its role in the Zsolnay heritage. The present paper is trying to serve as a preliminary report about this goldmine of Egyptomania, which consists not only of ceramics, but sketches, letters and diaries as well. We do not have the full picture yet, but this paper will shed some light upon those important, new pieces of evidence of Egyptomania in Hungary in the 19th century.

KEYWORDS

Miklós Zsolnay, Zsolnay Museum, Egyiptománia, Zsolnay porcelain, Orientalism, Júlia Zsolnay, Teréz Zsolnay, travel history, Tutankhamun

DOI 10.14232/belv.2019.1.11 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Feró Eszter (2019): Zsolnay-titok másképp: egyiptománia a magyar iparművészetben. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 166–178. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Jelen tanulmány rendhagyó módon nem az ókorba fog minket elkalauzolni, hanem jellemzően a 19–20. századba, középpontjában pedig szintén nem ókori leletek, hanem modern használati tárgyak, a Zsolnay gyárban készült porcelánedények állnak. Az egyik ok, ami miatt most itt mégis egy, az ókortudomány szempontjából is releváns témával van dolgunk tulajdonképpen az, hogy ezen porcelánok az ókori egyiptomi művészetből kölcsönzik motívum készletüket és igen látványos módon képviselik az ún. egyiptománia stílusát Magyarországon. Korábbi kutatásaink már rámutattak arra a tényre, hogy az egyiptománia, vagyis az egyiptomi művészet elemeit felhasználó, azokat eredeti kontextusukból kiragadó és újragondoló művészeti stílus, nem csak hogy létezik hazánkban,¹ de úgy tűnik jóval nagyobb arányban tetten érhető, mint ami kutatásaink kezdetén feltételezhető volt. Jelen tanulmány ezúttal az iparművészet egy speciális ágában, a porcelánművészetben megjelenő egyiptomániát kívánja bemutatni a Zsolnay család levelezései, naplói, illetve Zsolnay Miklós egyedülálló, rajzokat is tartalmazó egyiptomi útleírása segítségével.²

A magyar iparművészetben a Zsolnay-gyár története³ és általában az orientalizmus megjelenése, jellemzői a kerámiák díszítésében egy jól ismert és kutatott terület, többek között Kovács Orsolya, Gerelyes Ibolya és Csenkey Éva által.⁴ Kifejezetten az egyiptomán tendenciák és Zsolnay Miklós egyiptomi útjának háttere és története azonban egy egyelőre kiaknázatlan terület. A Zsolnay porcelán manufaktúra egy igazi dualizmus kori üzleti sikertörténet volt, ahol mai szemmel nézve egyedülálló módon került egyensúlyba a minőség, a művészet és a nyereségesség. A 19. század közepén id. Zsolnay Miklós vásárolt agyagbányákat és hozzájuk tartozó téglavető üzemet Pécs határában, ahol 1853-tól kezdett bele a kőedénygyártásba. A következő évben már átadta a vezetést fiának, Ignácnak, aki annak ellenére, hogy kiszélesítve a termékpalettát, már építészeti kerámiát, vízvezetékcsöveket és háztartási edényeket is árult, a csőd szélére juttatta a gyárat. Megoldásért a testvéréhez, Vilmoshoz fordult, megkérve, hogy fektessen be az üzletbe, így biztosítsa az üzem fennmaradását. Ignác 1865-ben Romániába költözött,⁵ így végül Zsolnay Vilmos lett a gyár vezetője és 1868-ban be is jegyeztette a manufaktúrát *Pécsi Cement, Chamott és Tűzálló anyagárúk* néven.⁶ Vilmosnak nem volt keramikus végzettsége, hivatalosan sosem tanult fazekas mesterséget.⁷ Eredetileg festő szeretett volna lenni, de a család nyomására a művészi pálya helyett

¹ Lásd bővebben: FULLÉR 2015; FULLÉR 2016; FERÓ 2015; FERÓ 2016.

² A Zsolnay Archívumban történő kutatást a Janus Pannonius Múzeum részéről Dr. Csornay Boldizsár, igazgató, Kovács Orsolya dr. művészettörténész, főmuzeológus és Dormán Gábor gyűjteménykezelő, restaurátor tették lehetővé számomra, melyet ezúton is köszönök.

³ A gyár történetéről lásd bővebben: HÁRS 1997; SVOBODA 2014.

⁴ A Zsolnay porcelánok motívumairól és az orientalista hatásról bővebben lásd: CSENKEY – HÁRS – WEILER 2004; CSENKEY – STEINERT 2002; GERELYES – KOVÁCS 2000; KOVÁCS 2003.

⁵ CSENKEY 2000. 129.

⁶ KATONA 1977. 30.

⁷ CSENKEY 2000. 129.

a kereskedő mesterség mellett tette le a voksát és a bécsi politechnikum elvégzése után édesapja rövidáru üzletét vitte tovább.⁸ Később a porcelángyár felvirágoztatásában ez a kereskedői véna segítette, igen tehetséges üzletembernek bizonyult, aki pontosan tisztában volt az éppen aktuális piaci viszonyokkal. Ráadásul folyamatosan kutatta a legújabb technológiákat, amiben külföldi tanulmányútjai nagyban segítettek. Gyakorlatilag a modern üzleti életben is ismerős benchmarking módszerét alkalmazva tanulmányozta a porcelán és kerámia üzemek működését és termékeiket, hogy aztán a leghatékonyabb termelési módokat kiválogatva, azokat az általa lefedni kívánt piaci viszonyok igényeihez igazítva alkalmazza. Legfőképpen az angliai tanulmányutak voltak nagy hatással Vilmosra, ezek hatására döntött úgy, hogy a dísz- és luxuskerámiák gyártása az Osztrák–Magyar Monarchia területén is igen jövedelmező üzletté válhat.⁹ Ez az 1873-as bécsi világiállításon be is igazolódott, ahonnan bronzéremmel és a király által adományozott Ferenc József-renddel térhetett haza Pécsre. Zsolnay Vilmos ezek után egy sor technológiai újítást vezetett be a termelés során, folyamatosan kutatva a legkülönlegesebb kerámiakészítési módszereket. Az 1878-as párizsi világiállításon bemutatott porcelánjai, melyeken magas tűzű, színes zománc-technikát alkalmaztak, aranyérmert nyertek, mindez pedig nemcsak a világhírnevet, de rengeteg megrendelést is hozott a manufaktúrának. 1893-ban a termékkínálat ismét megújult, köszönhetően a Wartha Vince és Petrik Lajos kémikusokkal együtt kifejlesztett eoizin máznak, ami fémcsillósával és egyedi színeivel egyedülálló Zsolnay branddé vált.¹⁰

Zsolnay Vilmos a technológia mellett a kreatív tervezésre is nagy hangsúlyt fektetett, ezzel biztosítva egy állandó, magas művészeti színvonalat. Az 1870-es évek végén ő maga is tervezett kerámiákat, majd az évtized végén lányai, Júlia és Teréz váltak a manufaktúra fő tervezőivé, miközben fia, Miklós a napi üzleti ügyek intézésében támogatta.¹¹ Eleinte osztrák és német ügyvezető igazgatókat alkalmaztak, majd 1872-től Vilmos személyesen maga vette át a gyár vezetését 35 fő munkaerővel, ami a következő 20 évben 619 főre emelkedett.¹² 1883-ban szerződést bontottak Ernst Wahliss-szal, aki addig a Zsolnay termékek kizárólagos forgalmazója volt külföldön, így az értékesítés teljes egészében közvetlenül a Zsolnay család kezében összpontosult.¹³ Az 1880-as évektől számíthatjuk a Zsolnay porcelánok aranykorát, amit a széleskörű művészi szabadság jellemez rengeteg kísérletezéssel és újítással. Ez az aranykor, ami az egyiptomán motívumok hangsúlyosabb megjelenésének is kedvezett, több tényezőnek volt köszönhető.

Egyrészt a vásárlóképes kereslet megnövekedésének, hiszen a 19. század során a polgárosodás és iparosodás folyamata még Magyarországon is robbanásszerűen felgyorsult ekkor, Nyugat-Európában pedig már korábban együtt járt egy olyan gazdag polgári réteg megjelenésével, akik igencsak kedvelték és meg is tudták fizetni a luxus kivitelű használati tárgyakat.¹⁴ A rendszeresen megrendezésre kerülő világiállítások szintén jó marketing háttérrel biztosítottak e termékeknek,

⁸ ZSOLNAY – M. ZSOLNAY – SIKOTA 1974. 16.

⁹ CSENKEY 2000. 129.

¹⁰ NIKELSZKY 1959. 23–29.

¹¹ CSENKEY 2000. 129.

¹² RÚZSÁS 1954. 62.

¹³ CSENKEY 2000. 129.

¹⁴ CSENKEY – GYUGYI – HÁRS 2006. 8.

még hozzá egy új, óriási piacot jelentő szereplővel, az Amerikai Egyesült Államokkal, ahová a Zsolnay gyár is exportálta porcelánjait.¹⁵ Eközben a fagyálló épületkerámia, a pyrogránit felfedezése hatalmas állami megrendeléseket hozott a konyhára, hiszen többek között az Iparművészeti Múzeum, a Földtani Intézet, illetve a Zeneakadémia építése is egyenként több ezer porcelán burkolólap, díszítmény legyártását igényelte.¹⁶ A gyár gazdasági stabilitása megfelelő anyagi háttérrel biztosított a zavartalan és magas színvonalú művészeti munkához. Zsolnay Vilmos művészeti iskolát alapított a gyár mellett, ahol ezentúl saját maga képezte tervezésben és kivitelezésben segédkező dolgozóit, miközben olyan nagy formátumú művészeket is le tudott szerződtetni, mint Rippl-Rónai József.¹⁷

Másrészt az új nemzetközi művészeti trendek is pozitívan hatottak mind a Zsolnay kerámiák mind az egyiptomán stílus megújulására. Zsolnay Vilmos már az 1870-es évek közepétől próbálkozott a historizmus kereteit feszegetve egzotikus, keleti művészetekből inspirációt nyerni, legfőképpen a porcelánfajansz technológia kapcsán igyekezett a távol-keleti kerámiák stílusát, kinézetét ötvözni a közel-keleti fajanszművesség jellemzőivel. A kereskedelmi szempontok sajnos ekkor még felül kellett írják a művészi törekvéseket, mert az új stílusok még igen alacsony társadalmi elfogadottsággal bírtak, ami kereslet-kínálat szempontból nem tűnt jövedelmező üzletnek az üzem számára. Ennek ellenére Csenkey rámutat, hogy az 1880-as években felbukkanó Zsolnay dekorációk ún. proto-szeccessiós előfutárnak tekinthetők. Ezen a helyzeten az 1900-as párizsi világkiállítás hozott változást, aminek köszönhetően a historizmus visszavonulásával, a szeccessió és art nouveau előretörésével a Zsolnay gyár megkezdhette saját, egyedi stílusának új alapokon való kialakítását.¹⁸ Gerelyesék kutatásai alapján azonban nemcsak a szeccessió felvirágzása, hanem az orientalizmus is pozitívan hatott az új formák megjelenésére. A képző- és iparművészek már a historizmus diadalmenete közben is igyekeztek inspirációhoz jutni a keleti művészetek és technikák megismerése által. Ennek az egyik legkézenfekvőbb formája volt, hogy tanulmányutak során igyekeztek a helyszínen megvizsgálni a keleti, közel-keleti mesterek munkáit.¹⁹ A kísérletezésekben az angolok jártak az élen, hiszen a Wedgwood gyár már az 1770-es évektől készített különleges ókori egyiptomi tematikájú kerámiákat, köztük híres kanópusz edényeiket.²⁰ A 19. század közepére csökkent e termékek iránti kereslet, de Zsolnay Vilmos tanulmányútja idején ezek még mindig a termékpaletta részét képezték. A Minton, Hollins üzem elsőként gyártott perzsa stílusú kerámiákat, ami a korabeli felfogás szerint ötvözött minden az iszlám világból származó formajegyet.²¹ A Zsolnayaknak tehát ebben a versenyhelyzetben kellett helytállniuk, megfelelően a vásárlói igényeknek és fenntartva a magas művészi színvonalat az új trendek mentén. Zsolnay Vilmos ennek érdekében igen nagy hangsúlyt fektetett a korban szokatlan módon lányai taníttatására is. Zsolnay Teréz erre így emlékszik vissza naplójában:

¹⁵ GERELYES – KOVÁCS 1999. 10.

¹⁶ A Zsolnay építészeti kerámiáról bővebben lásd: MERÉNYI 2015.

¹⁷ NIKELSZKY 1959. 36–43.

¹⁸ CSENKEY 2000. 5–10.

¹⁹ GERELYES – KOVÁCS 1999. 8–9.

²⁰ ESTÉVE 1994. 123.

²¹ GERELYES – KOVÁCS 1999. 9.

„...szüleink nem követeltek tőlünk házimunkát, így tanulhattunk, művelődhettünk, olvashattunk egész nap.”²²

A Zsolnay nővéreknek lehetőségük nyílt tanulni a gyár magasan képzett alkalmazottaitól és híres művészektől is. Júlia Liezen-Mayer Sándortól tanult festészetet Münchenben, miközben Teréz vésni és mintázni tanult a pécsi gyárban. A legnagyobb hatást azonban azok a tanulmányutak gyakorolták rájuk, melyek során előbb a bécsi iparművészeti múzeumban majd a Louvre-ban tanulmányozhatták a keleti, közel-keleti gyűjteményeket. A Zsolnay lányokat egy amatőr régész, Horváth Antal mutatta be az osztrák művészettörténésznek, Jacob Falkénak, aki azután Teréz és Júlia pártfogója és tanára lett Bécsben. A művészettörténész segítségével Teréz először a kínai motívumok alapján készített vázlatokat, míg Júlia az iszlám és japán művészetben mélyedt el.²³

„Nagy lelkesedéssel másoltuk az edényeket és díszítményeiket, s csakhamar magunk is tervezni kezdtünk. Papának öröme telt a munkánkban, gyakran felhasználta terveinket. Munkakedvünk csak fokozódott, amikor az év végén néhány hónapot Bécsben tölthettünk, és tanulmányozhattuk az Österreichisches Kunstgewerbemuseum kincseit. Meglátogattuk Falkét, aki a múzeumban lakott.”²⁴

„Falke nemegyszer végigjárta velünk a múzeumot, felhívta a figyelmünket a legérdekesebb darabokra. Bevitt a múzeum könyvtárába is, és meghagyta, hogy különös figyelemmel bánjanak velünk, adják ki a legérdekesebb szakkönyveket. Lelkesedéssel tanulmányoztuk a keleti művészetről szóló mesterműveket, naponta bejártunk, rajzoltunk, másoltunk, főleg perzsa és indiai ornamenseket, csempéket és edényeket.”²⁵

A Louvre-ban a nővéreknek már alkalmuk nyílt ókori egyiptomi tárgyról is skicceket készíteniük, ami mindkettejük számára meghatározó élmény volt:

„A múzeumok csodálatos, felfoghatatlan gazdagságában ilyen rövid idő alatt nem lehetett elmélyedni, csak néhány kis vázlatra futotta az erőnközl. Mégis: Júlia egyetlen skiccelt kincset hozott haza. Egy összefont szárú lótuszszimbóló ábrázoló egyiptomi fakanálkáról készített rajzot. Ennek alapján festette meg később a lótuszványérméket és kanalakat, majd alkalmazta ezt a motívumot csészékre, tálakra, kannákra, végül teljes étkezéslethez, mosdógarnitúrákra, lámpákra, kis asztalokra, csempékre. Így keletkezett a gazdag lótusz-sorozat, amely éveken át állandó keresletnek örvendett. A kinyílt virág formája éppoly alkalmas volt tányérok és tálak kialakítására, mint a fészlő bimbó csészék kiképzésére. A szárakból, levelekből lettek az edényfülek, az asztalkák és talpastálak lábai. A sorozat magasztúzó kivitelben készült, a levelek sötétzöldek, a virágok rózsaszínűek, néha sárgák voltak. A nagyközönségnek éveken át öröme telt ezekben a csinos darabokban.”²⁶

Teréz beszámolója alapján az egyiptomán és általában a keleti díszítések igen népszerűek és legfőképpen eladhatóak voltak, háttérbe szorítva az addig slágernek számító népi motívumokat:

²² ZSOLNAY – M. ZSOLNAY – SIKOTA 1974. 34.

²³ KOVÁCS 1997. 6–10.

²⁴ ZSOLNAY – M. ZSOLNAY – SIKOTA 1974. 67.

²⁵ ZSOLNAY – M. ZSOLNAY – SIKOTA 1974. 67.

²⁶ ZSOLNAY – M. ZSOLNAY – SIKOTA 1974. 90.

„Júlia mindinkább előretört, többet dolgozott nálam, és a gazdag keleti művészet hagyományait követő terveivel közelebb férközött a közönség ízléséhez, mint az én magyaros kísérleteim.”²⁷

„A lótuszos áru iránti érdeklődés még mindig növekedett, új formákat kellett készíteni. Tányéroktól kezdve mosdókészleten, asztalkákon és lámpákon át a falicsempéig minden elképzelhető tárgy készült ezzel a díszítéssel.”²⁸

Úgy tűnik, hogy még Wahlist is sikerült meggyőzni, hogy az új formák, a különleges ókori motívumok Zsolnay köntösbe bújtatott változatai sikeresen eladhatóak, ugyanis Miklós ezt írja egy levelében Teréznek:

„Papa és Júlia egész nap egy nagy lótuszos desszertkészlet tervén dolgoztak. Wahlist el ragadtatva egy fagyaltos tányérkától, és most mindenfélét kíván »lótuszba«, még kávécsészéket is. Azt hiszem, ebből nagy üzlet lesz...”²⁹

Zsolnay Miklós már igen korán, 16 évesen részt vett a gyár ügyeinek intézésében édesapja mellett, és akárcsak Vilmos, ő is kereskedelmi és pénzügyi tanulmányokat folytatott. Miklós igen ügyesen rajzolt, tehát művészi érzékét is örökölte édesapjától, de a porcelánok tervezésébe és a gyártási folyamatokba nem szólt bele. 1897-től, mint cégvezetőre a napi üzleti ügyek intézését, az operatív vezetést bízták rá.³⁰ A külföldi versenytársak mintájára Zsolnay Miklós számára is alapvető fontossággal bírt egy közel-keleti út megszervezése. Ebben az esetben azonban nem kizárólag tanulmányi céllal, hanem konkrét gyáralapítási szándékkal is egybekötve Törökországban. Ez utóbbi végül sikertelen vállalkozásnak bizonyult, viszont a családi levéltárban őrzött levelek és az útinapló tanulsága alapján skiccekkel és egy jelentős oszmán-török kerámia gyűjteménnyel tért haza. Kovács Orsolya a családi levéltárban őrzött 54 német nyelven írt levél alapján elég pontosan tudta rekonstruálni a közel-keleti út állomásait, ami alapvetően a korban népszerű útvonalat követte. Az első levelet 1887 október 18-án küldte még Mohácsról, majd következett Konstantinápoly, Bursa, Izmir, Ciprus, Beirut, Damaszkusz, Jeruzsálem, Jaffa, Port Said és Kairó, ahonnan december 19-én küldte az első levelet. Miután Blum pasa bemutatta a kairói társasági elitnek, köztük Herz Miksának, aki magyar származású építészként végül főmérnöki pozícióban az iszlám és a kopt építészeti emlékek megőrzéséért felelt, egy két hetes nilusi hajóúton vett részt 1887. december 28. és 1888. január 10. között.³¹

Az egyiptomi útinapló, amiből a Zsolnay Miklós által meglátogatott ókori emlékekről értesülhetünk, eddig nem igazán keltette fel a kutatók érdeklődését. Az iparművészeket elsősorban a keleti, oszmán-török és iszlám művészet motívum készletéről szóló beszámoló és rajzai érdekelték. A Miklós által a gyár gyűjteményébe szállított kerámiák mivel ókori tárgyakat nem tartalmaznak, az egyiptológusok érdeklődését sem keltették fel. Az útinapló gyors jegyzeteket tartalmaz és általában csak tárgyilagosan feljegyzi az éppen meglátogatott műemlékek nevét,

²⁷ ZSOLNAY – M. ZSOLNAY – SIKOTA 1974. 90.

²⁸ ZSOLNAY – M. ZSOLNAY – SIKOTA 1974. 111.

²⁹ ZSOLNAY – M. ZSOLNAY – SIKOTA 1974. 98

³⁰ CSENKEY 2000. 11, 130.

³¹ GERELYES – KOVÁCS 1999. 14–15.

helyét, állapotát. Ilyen szempontból inkább jegyzetfüzet, mint napló, viszonylag kevés személyes hangvételű megjegyzést tartalmaz. A magyar egyiptománia szempontjából azonban mégis igen fontos forrásnak számít, mivel egyedülálló módon a feljegyzések mellett több skiccet, rajzot is tartalmaz az ókori emlékekről.

A napló alapján 1887. december 17-én érkezett Port Saidba, majd vonattal folytatta útját Kairóba,³² ahol a Shephard's Hotelben szállt meg. December 19. és 21. között a Bulaq Museumot látogatta meg, ahol megnézte II. Ramszesz múmiáját,³³ és rajzokat készített egyiptomi istenek bronz szobrairól. A nilusi hajóút előtt meglátogatta a gizai piramisokat,³⁴ majd útra kelve december 30-án ért Esznába,³⁵ majd Gebel el-Szilzile, Asszuán és Philea következett, amit leírása alapján igen rossz állapotban talált.³⁶ Ezek után január 2-án Elephantiné,³⁷ másnap Edfu következett,³⁸ majd Karnak,³⁹ január 4-én,⁴⁰ ahol az első részletesebb rajzát készítette és aznap még a luxori templomba is eljutott.⁴¹ Január 5. és 6. között a Ramasseum,⁴² Deir el-Medine,⁴³ Medinet Habu⁴⁴

³² „Landing in Port-Said am 17. XII. Moderne Hafenstadt-Menzala see...” ZSOLNAY 1887–1888. 2. Oldalak számozása jelen cikk szerzőjének számozása. A napló eredetileg nem tartalmaz oldalszámokat.

„Jacht-Schiffverkehr am Canal. 1 Uhr Ismailie-Eisenbahnfahrt Cairo.” ZSOLNAY 1887–1888. 2.

³³ „...Fahrt nach Bulak-Museum Aegyptischer Alterthümer Mumie Ramses des II. 3-4000 jährige Kunst vor Christus...” ZSOLNAY 1887–1888. 6.

³⁴ „22/12 Pyramiden Ghizeh-alt Kairo-Nilometer auf der Insel Roda-koptische Kirche...” ZSOLNAY 1887–1888. 7.

³⁵ „Esnah steht auf den Ruinen des alten Latopolis...” ZSOLNAY 1887–1888. 15–16.

³⁶ „Mit Gott 1888. Herlicher Morgen, Nil fahrt nach Assouan (...) Der Nil theils sich felsenen Brocken, größere, kleinereliegen im Nil-Prachtvolles Panorama. (...) phantastischer Landschaft-Rosen granit Steinbrüche, felsblocke-Steinbrücherosengranit-Obeliske 32 Meter. (...) Überfahrt in einem (...) Segelboot nach Philae, Tempel aegyptisch aus römischer Zeit-gemalt durch die Kopten zerstört.” ZSOLNAY 1887–1888. 19–20.

³⁷ „Am 2-1-87-Insel Elephantine-Aussicht-Antiquitäten-Alte Gräber-Mumien...” ZSOLNAY 1887–1888. 23.

³⁸ „Am 3. Januar 1888 Edfou-Tempel (...) Am Portal die glügelte Sonne- 3 Jahrhundert vor Christus der Ptolomaer und vieler andere Pylonen 103 fuß hoch 100 fuß breit-Sandstein-Aussicht vom Pylon-Aufgang-Dorf Edfou...” ZSOLNAY 1887–1888. 24.

³⁹ ZSOLNAY 1887–1888. 29.

⁴⁰ „...Abfahrt von Edfou im 5 Uhr hielten wir in Erment.-Karnak bei Mondschein. Den 4. Januar 88. Karnak-Tempel der Gott Chonsu gewidmet Triumph Pylon der Ptolemäer-reich figuralisch. (...) Pylonen aus alterer Zeit-Saulenhalle aus der Zeit Ramses III. An der ost Mauer die Darstellung des Tempels mit der fahnstangen.-Schiffe mit Lotus Blumen. Um den allerheiligsten-Halle mit Darstellungen Ramses II. opfert den verschiedenen Göttern. hieroglyphen sehr tief graviert...” ZSOLNAY 1887–1888. 25–28.

„An der Außenmauer des haupt tempels- (...) Ganze Reihen von Gefangenen mit gebundenen handen aus der zeit des großen Ramses II. (...) Prächtiqe Bewegungen der figuren.- Die Darstellungen sprechen von der Kriegszügen von Seti I. Vater Ramses II.” ZSOLNAY 1887–1888. 30–31.

⁴¹ „Ruinen von Luxor. Zwischen den Säulen 15 Meter hohe granit (rosen) Kolosse. (...) Sitzende Ramses Kolosse aus schwarze-granit-Im allerheiligsten aus der Mauer eine Absis gebildet diente als eine Koptische Kirche mit 2 Säulen in Granit mit Kapitälern (...) Eine menge Nebenhallen die großen mit Säulen-alles erst in den letzten jahren ausgegraben.” ZSOLNAY 1887–1888. 34–35.

⁴² „den 5. Januar 1888 (...) Reise bis zum Ramesseum-Der zerbrochene Koloß war-sitzend 17 meter hoch aus Rosen granit von Ramses (siehe Ebers II. Pap 255). Der Pylon reich sculptirt Vestibul mit Koloßfiguren an den Pilastern davor die Säulen...” ZSOLNAY 1887–1888. 36.

⁴³ „Kleiner Temple von Deir-el Medineh-Ptolemäus Euergetes der I. Erbauer des Tempels-fenster-Pilaster mit Köpfe.” ZSOLNAY 1887–1888. 37.

⁴⁴ „Medinet-Habu-von Ramses III. durch Ptolemaer und römische Kaiser glanzend erweitert-der zweitgrößte Tempel in Aegypten-diente als christliche Kirche-Prachtvoller Hof-Osiris Pilaster.” ZSOLNAY 1887–1888. 38.

és a Királyok Völgye következett, ahol II., VII., III. Ramszesz és I. Széti sírjait nézte meg.⁴⁵ Január 7-én⁴⁶ érkezett Dendarába,⁴⁷ ahol szintén készített rajzokat a templomról, majd január 14-én Szakkarába⁴⁸ és Memphiszbe⁴⁹ tett kirándulást.

Mint látható, Zsolnay Miklóst nem csupán az iszlám művészet érdekelte Egyiptomban, az útinapló tanúsága szerint kíváncsisága az ókori műemlékekre is kiterjedt. Ez az érdeklődés nem meglepő, hiszen a 19. század végén a régészeti feltárásoknak köszönhetően Egyiptom egyre inkább népszerű úticélnak számított. Miklós esetében azonban mindenképpen számolnunk kell egy másik tényezővel is ennek hátterében, mégpedig a szabadkőművességgel való kapcsolatával. Zsolnay Miklós ugyanis Palatinus szerint 1889-ig a pozsonyi Schiller szabadkőműves páholyház tagja volt.⁵⁰ Kérdésként merül fel, hogy vajon édesapja Zsolnay Vilmos is tagja volt-e valamelyik páholynek, hiszen a fia által számára készített mauzóleum⁵¹ illetve a halála után tiszteletére emelt szobrán⁵² is megtalálhatóak a szabadkőműves szimbólumok. Közvetlen bizonyítékunk, írásos forrásunk nincs Vilmos tagságára vonatkozóan (legalábbis eddig nem került elő), de az bizonyos, hogy szoros kapcsolatban álltak olyan emberekkel, akik a hazai szabadkőművesség prominens személyiségei voltak. Így például Pulszky Ferenc, a Magyar Symbolikus Nagypáholy nagymestere és a Nemzeti Múzeum egykori igazgatója a család egyik barátjaként egyrészt segítette a Zsolnay nővérek kutatásait a múzeum gyűjteményében, másrészt szerepe lehetett abban, hogy Vilmos figyelme az iszlám művészet felé fordult.⁵³ A családi légkör, a Zsolnayak világszemlélete is nagymértékben összecsengett a szabadkőműves eszmékben megjelenő gondolatokkal:

„Ha atyánknak vendégei voltak, szellemes politikai és tudományos fejtegetések részesei lehettünk. Gyakran vitáztak emberi problémákról, a fejlődésről és a haladásról. Atyánk mindig szilárdan kitartott amellett, hogy az emberiség célja az eszmei tisztaság és a tökéletesség. Életünket a megfeszített munka, a szigorú kötelességtudás és az élénk szellemi érdeklődés határozta meg.”⁵⁴

⁴⁵ „Grab II. 02. Ramses 4. In Kalkstein Stück hyroglyphie bemalt. Granit sarcophag (...) Grab des Ramses 7. bemalt gelb vorwiegend (...) Grab 17- des Seti I. Kalkstein-Reliefs hyroglyphen-Reich gemalt” Zsolnay 1887–1888. 39–40.

⁴⁶ „88. Jan. 7 (...) Temple of Denderah: period of Ptolemaeus and Caesars. (...) Ont he terrace of or rrof of the building a small tempel is dedicated to Osiris. Int he decoration the symbolsm is evident an influence of of the Platinists of Alexandria seeking to combine Greek philosophy with der Egyptian mythology. Very fine view from the roof.” ZSOLNAY 1887–1888. 45.

⁴⁷ ZSOLNAY 1887–1888. 46.

⁴⁸ „Am 14-1-88-Ausflug nach Sakkarah (...) Ramses II. granit Koloß-ferner etwas abwärts gelegen-große Ramses II. Statie-Kalkstein...” ZSOLNAY 1887–1888. 55.

⁴⁹ „Reste des alten Pta Tempels Memphis-Kolossen Reste (...) Apis Graber” ZSOLNAY 1887–1888. 55.

⁵⁰ PALATINUS 1939. 386.

⁵¹ Bővebben lásd: CSERI 2011.

⁵² DKA-034359 <http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=34359>. Hozzáférés: 2018. 12. 25.

⁵³ GERELYES 2004. 139.

⁵⁴ ZSOLNAY – M. ZSOLNAY – SIKOTA 1974. 35.

A családi hagyomány szerint lehetséges, hogy alapvetően Zsolnay Ignác hatására kerültek szorosabb kapcsolatba a szabadkőműves világgéppel. Egy 2006-os interjúban Gosztonyi Erzsébet, Zsolnay Vilmos dédunokájának felesége így nyilatkozott:

„Hogy szabadkőművesek? – Nos, hát van benne valami... Ignác hozta magával küllhonból.”⁵⁵

A Zsolnayak szabadkőművességgel és egyiptomániával való kapcsolatát a pécsi gyár mellett elterülő kiterjedt angolpark is alátámaszthatja, amit két egyiptomán szfinx őrzött. A zegzugos kertet valaha a gyárban készített minta kerámiák díszítették, ahol katalógus lapozgatása helyett a leendő üzletfeleknek élőben tudták bemutatni az egyes prototípusokat.⁵⁶

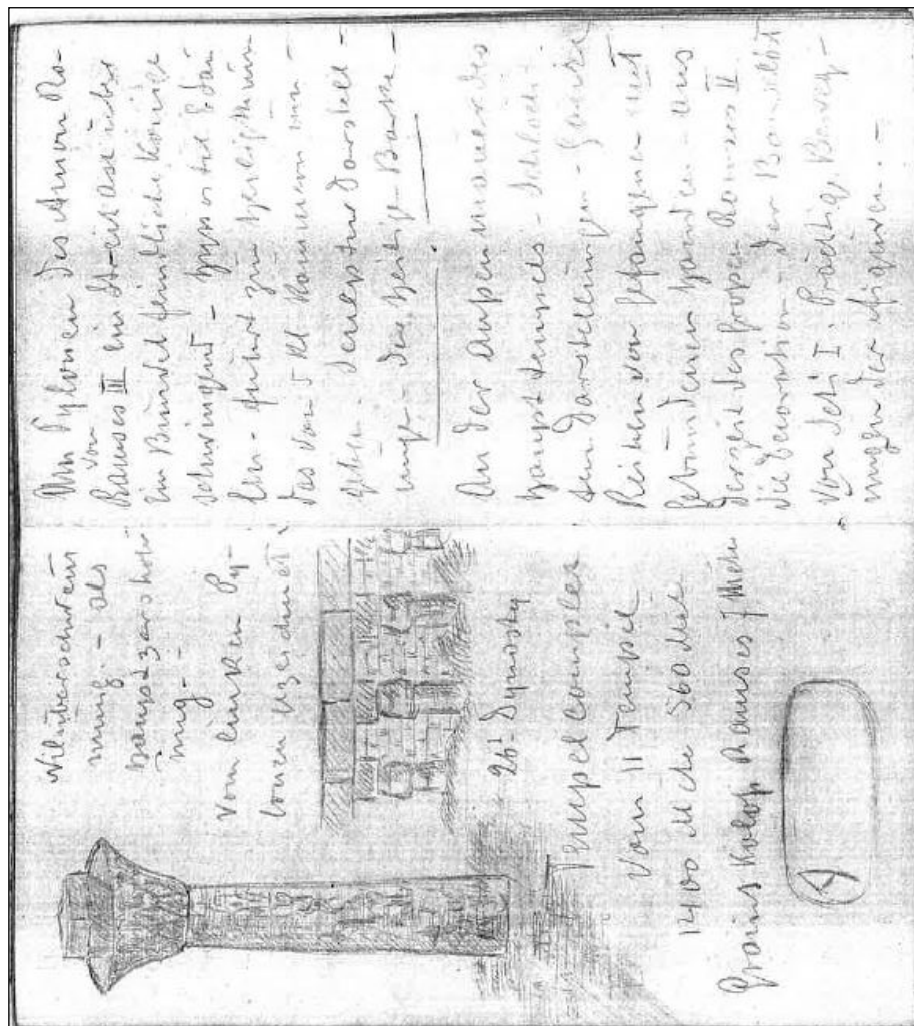
Mindezek ellenére, véleményem szerint kijelenthető, hogy az eladásra készített Zsolnay-féle egyiptomán porcelánok motívumait közvetlenül nem a szabadkőműves eszmék inspirálták. Forrásuk alapvetően a Teréz és Júlia által a múzeumi gyűjtemények egyes darabjairól, illetve Miklós egyiptomi útja alatt az ókori emlékekről készített skiccei lehettek. Azt, hogy mely motívumokat és hogyan használták fel, elsősorban valószínűleg az határozta meg, hogy mennyire lehetett az adott kerámia formájához igazítani, és hogy mennyire volt népszerű, tehát eladható. Ez utóbbit alapvetően befolyásolta az új, divatos művészeti trendek megjelenése, mint a szecesszió és az art nouveau. A szecessziós művészek gyárban való alkalmazása minden bizonnyal Miklós nyomására került előtérbe. Így Rippl-Rónai mellett többek között Apáti Abt Sándor is a gyárhoz került, aki valószínűsíthetően több egyiptomi motívummal díszített porcelánt is tervezett. Természetesen a régészeti szenzációk is hatalmas inspirációt jelentettek, amire érdemes volt gyorsan reagálni, hiszen egy-egy szépen kivitelezett porcelánsorozat iránt ilyenkor óriási volt a kereslet, ami az első világháború után a gyár számára létfontosságú volt. Zsolnay Teréz, immár fiával Lászlóval és sógorával Sikorski Tádéval együtt a Tutanhamon sír felfedezése körüli felhajtást kiaknázva két éven belül piacra dobta a 40 darabból álló Tutanhamon sorozatot, ami iparművészeti szempontból a magyar art deco egyik csúcsteljesítménye. Teréznek és Juliának köszönhetően a gyár második virágkorát élte egészen a II. világháború kirobbanásáig. Előbb a haditermelés, majd később az államosítás miatt a luxus dísporcelánok gyártása háttérbe szorult.⁵⁷ Az aranykor művészeti szabadságának, és a kísérletező újítások ihlette különleges motívumok korának leáldozott. Történt mindez annak ellenére, hogy a magyar állam kiegyezett az örökösökkel a Zsolnay márkanév használatát illetően és 2014-ben a Zsolnay Kulturális Negyed rehabilitációjával a gyár területe is megújulhatott.⁵⁸ A Zsolnay örökség azonban a mai napig a magyar iparművészet legkiválóbb alkotásait foglalja magában, ráadásul nincs még egy olyan hivatalosan hungarikumnak nyilvánított termék, ami egyben az egyiptomán stílus legszebb példája is a hazai kerámiaművészetben.

⁵⁵ <https://www.bama.hu/kozelet/zsolnay-orokseg-valosag-vagy-legenda-51988/>. Hozzáférés: 2018. 12. 25.

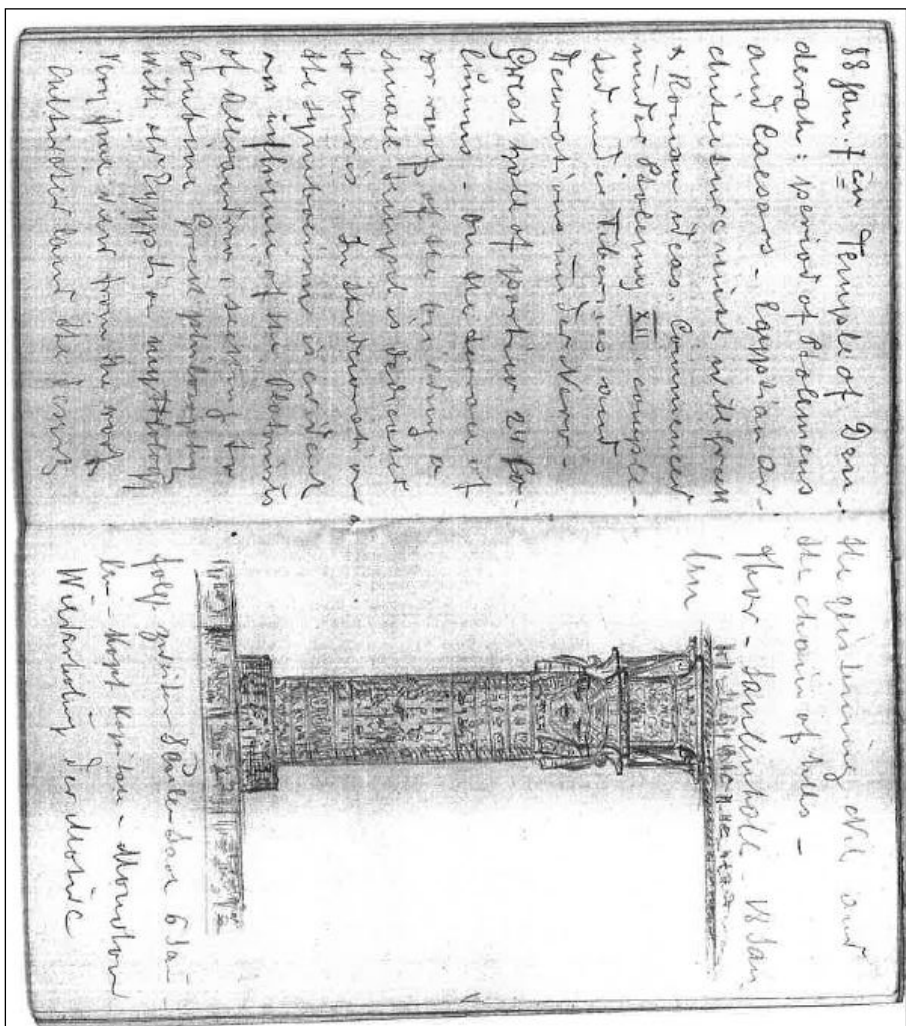
⁵⁶ http://www.muemlekem.hu/magazin/pecs_zsolnay_gyar_rehabilitacio_ekf. Hozzáférés: 2018. 12. 25.

⁵⁷ MATTYASOVSKY – HÁRS 1966. 54.

⁵⁸ <https://www.zsolnaynegyed.hu/informacio/a-zsolnay-negyedrol>. Hozzáférés: 2018. 12. 25.

KÉP 1 Karnak. Zsolnay Miklós rajza. Zsolnay Miklós (1887–1888): Útinapló. Pécs, Janus Pannonius Múzeum Zsolnay Archivuma. 29. Az útinapló a pécsi Janus Pannonius Múzeum tulajdona. Szekemelt kép a múzeum engedélyével felhasználható.

Kép 2 Dendara. Zsolnay Miklós rajza. Zsolnay Miklós (1887–1888): Úttapló. Pécs. Janus Pannonius Múzeum Zsolnay Archívuma. 46. Az úttapló a pécsi Janus Pannonius Múzeum tulajdona. Szekemelt kép a múzeum engedélyével felhasználva.

FELHASZNÁLT IRODALOM

CSENKEY ÉVA (2000): *Zsolnay: szecessziós kerámiák*. Budapest, Helikon.

CSENKEY ÉVA – STEINERT ÁGOTA (2002): *Hungarian Ceramics from the Zsolnay Manufactory: 1853–2001*. New Haven, Yale University Press.

CSENKEY ÉVA – HÁRS ÉVA – WEILER ÁRPÁD (2004): *Zsolnay Ceramics: a Guide for Collectors*. Budapest, Corvina.

CSENKEY ÉVA – GYUGYI LÁSZLÓ – HÁRS ÉVA (2006): *Zsolnay a nagyvilágból: Gyugyi László gyűjteménye*. Budapest, Helikon.

CSERI LÁSZLÓ (2011): *A Zsolnay Mauzóleum*. Pécs, Zsolnay Örökség Kezelő Nonprofit.

ESTÉVE JEAN (et. al.) (1994): *Ägyptomanie: Ägypten in der europäischen Kunst 1730–1930; die Sehnsucht Europas nach dem Land der Pharaonen; zur Begegnung von Orient und Okzident am Beispiel des Alten Ägypten*. Egypt and Austria XI. Wien, Kunsthistorisches Museum Wien.

FERÓ ESZTER (2015): Az egyiptománia jelensége az újkori Magyarországon, avagy hogyan kerül piramis egy Esterházy kastélyparkba? In BÁCS TAMÁS – DEZSŐ TAMÁS – VÉR ÁDÁM (szerk.): *Aegyptiaca et Assyriaca*. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből. Budapest, az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja. 59–76.

FERÓ ESZTER (2016): Pyramids in the „Back Garden”: Some Remarks on Egyptomania in Hungary. In HUDÁKOVÁ, LUBICA – HUDEC, JOZEF (eds.): *Perception of the Orient in Central Europe (1800–1918)*. Proceedings of the Symposium held at Betliar, Slovakia (October 21st to 24th, 2013). Egypt and Austria IX. Kraków, Aigyptos Foundation. 57–66.

FULLÉR ANDREA (2015): A kaposvári Szivárvány Mozi – A húszas évek egyiptomi stílusú mozijainak hazai példája. In BÁCS TAMÁS – DEZSŐ TAMÁS – VÉR ÁDÁM (szerk.): *Aegyptiaca et Assyriaca*. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből. Budapest, az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja. 77–92.

FULLÉR ANDREA (2016): Egyptianizing Decoration of the Szivárvány Cinema in Kaposvár. In JÚNOVÁ MACKOVÁ, ADÉLA – STORCHOVÁ, LUCIE – JŮN, LIBOR (eds.): *Visualizing the Orient: Central Europe and the Near East in the 19th and 20th Centuries*. Prague, AMU – FAMU. 179–192.

GERELYES IBOLYA (2004): Seeking the East in the West: The Zsolnay Phenomenon. In BEHRENS-ABOUSEIF, DORIS – ANNA CONTADINI (szerk.): *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*. XXI. Leiden, E. J. Brill. 139–152.

GERELYES IBOLYA – KOVÁCS ORSOLYA (1999): *Egy ismeretlen orientalista: Zsolnay Miklós keleti kerámiagyűjteménye*. Budapest – Pécs, Janus Pannonius Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum.

GERELYES IBOLYA – KOVÁCS ORSOLYA (2000): *Art Above Borders: Turkish Ceramics and Orientalism in the Zsolnay Collection*. Istanbul, Türk ve Islam Eserleri Müzesi.

HÁRS ÉVA (1997): *Zsolnay Ceramics Factory*. Budapest, Helikon.

KATONA IMRE (1977): *Zsolnay Vilmos*. Budapest, Gondolat.

KOVÁCS ORSOLYA (1997): *Zsolnay nővérek*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum.

KOVÁCS ORSOLYA (2003): *Szeccessiós Zsolnay kerámia*. Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága.

KOZMA F. (2006): *Zsolnay-örökség: valóság vagy legenda?*. <https://www.bama.hu/kozelet/zsolnay-orokseg-valóság-vagy-legenda-51988/>. Hozzáférés: 2018. 12. 25.

MATTYASOVSZKY – ZSOLNAY MARGIT – HÁRS ÉVA (1966): *A Zsolnay kerámia*. Vezető a Janus Pannonius Múzeum állandó kiállításához. Janus Pannonius Múzeum füzetek 9. Pécs, Janus Pannonius Múzeum.

MERÉNYI GYÖRGY (2015): *Zsolnay építészeti kerámia az Osztrák–Magyar Monarchia korában*. Budapest, Vince Kiadó Kft.

NIKELSZKY GÉZA (1959): *A Zsolnay-gyár művészete*. Pécs, Pécs MJ. Város Tanácsa V.B. Művelődésügyi Osztálya.

PALATINUS JÓZSEF (1939): *A szabadkőművesség bűnei II. A magyarországi szabadkőműves páholyok tagjainak névsora 1868-tól 1920-ig*. Budapest, Palatinus József.

RÚZSÁS LAJOS (1954): *A pécsi Zsolnay-gyár története*. Budapest, Művelt Nép.

SVOBODA VILMOS (2014): *A Zsolnay gyár iparkrónikája*. Pécs, Svoboda Vilmos.

ZSOLNAY MIKLÓS (1887–1888): *Útinapló*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum Zsolnay Archívuma.

ZSOLNAY TERÉZ – MATTYASOVSZKY – ZSOLNAY MARGIT – SIKOTA GYŐZŐ (1974): *Zsolnay. A gyár és a család története 1863–1948. A gyár története 1948–1973*. Budapest, Corvina.

Szerző nélkül és év nélkül: *Zsolnay szobor*. In Digitális képtár OSZK. DKA-034359 <http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=34359>. Hozzáférés: 2018. 12. 25.

Szerző nélkül (2010): *Zsolnay-gyár: szfinxek a raktárban*. http://www.muemlekem.hu/magazin/pecs_zsolnay_gyar_rehabilitacio_ekf. Hozzáférés: 2018. 12. 25.

Szerző és év nélkül: *A Zsolnay Negyedről*. <https://www.zsolnaynegyed.hu/informacio/a-zsolnay-negyedrol>. Hozzáférés: 2018. 12. 25.

GÖNCZI GERGŐ

gergo.goncz.87@gmail.com

levéltáros, történész (Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára)

A római elit átalakulása 193–284 között

The Transformation of the Roman Elite between 193–284

Mennen, Inge (2011):

Power and Status in the Roman Empire, AD 193–284.

Impact of Empire Vol. 12. Brill, Leiden–Boston. XIV + 306 old.

DOI 10.14232/belv.2019.1.12

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.12>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Gönczi Gergő (2019): A római elit átalakulása 193–284 között. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 179–182. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Inge Mennen monográfiája egy átfogó, logikusan felépített elemzés arról, hogyan rendeződött át a Római Birodalom vezető politikai és társadalmi eliteje a *Severus*-dinasztia (193–235) és a válságtól sújtott *katonai anarchia* (235–284) idején a császárság fénykorának számító *Antoninus*-kor (96–180) elitjéhez képest. A könyv valójában a szerző nijmegeni Radboud Egyetemen benyújtott, 2010-es doktori disszertációjának alig javított változata (VII. old.), amelyet a tudományos körökben elismert, 1683-ban alapított *Brill* jelentetett meg az *Impact of Empire* című sorozat tizenkettedik részeként. Ennek a sorozatnak a szerkesztői a 3. századi római történelem olyan neves szakemberei, mint *Lukas de Blois*, *Olivier Hekster*, vagy *Gerda de Kleijn*. Mellettük más elismert történészek, például *†Alföldy Géza*, *Christian Witschel*, *Alan Bowman*, vagy *Fergus Millar*, is hozzájárultak Mennen kutatásához és a mű létrejöttéhez (VII–VIII. old.).

A könyv célja világos: a 193–284 közötti időszak közigazgatásának, kinevezési politikájának és társadalmi hierarchiájának vizsgálatán keresztül bemutatni, hogy miként alakult át a birodalmi kormányzásban vezető szerepet betöltő körök hatalmi státusza és a közöttük levő kapcsolatrendszer a 2. századhoz képest (2. old.). A vizsgálat tehát nem terjed ki az egész római társadalomra, szigorúan a politikai elitre szorítkozik: a császárra, a hivatalt betöltő senatorokra és lovagokra, valamint a tiszti ranglétrán felemelkedő és *limes* menti elmaradott provinciákból származó hivatásos katonákra. A beállt változások dinamikájában a birodalmat sújtó barbár támadások és a polgárháborúk a legfőbb generáló tényezők, és ezt a vezérfonalat követve Mennen társadalomtörténeti műve teljes mértékben teljesíti a kítűzött célját.

A következtetések, a megállapítások a források kritikus elemzésére épülnek. A szerző három fő forrása: 1. a vizsgált időszak feliratai, különösen a *cursus honorum*ot részben vagy egészben tárgyaló feliratok; 2. történeti munkák; 3. közigazgatási, jogi dokumentumok és könyvek (12–17. old.). A számos, felhasznált feliratgyűjtemény közül megemlíthető például a *L'Année épigraphique (AE)*, a *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)* vagy a *Dessau-féle Inscriptiones Latinae Selectae (ILS)*. A történetírók közül elsősorban *Cassius Dio* és *Héródianos* munkáira, valamint a komoly forráskritikával kezelt *Historia Augusta* életrajzaira, és az erre épülő *breviarium*okra történnek hivatkozások. A közigazgatási és jogi dokumentumok közül a szerző főként egyiptomi papiruszokra és a *Corpus Iuris Civilis* könyveire támaszkodik. Mennen természetesen többször felhívja az olvasó figyelmét a források korlátaira és kritikus vizsgálatára: a feliratok száma a 3. században jóval alacsonyabb a korábbi korokhoz képest, egykorú történeti munkák a 238–284 közötti évekről nem maradtak fenn, így a jogi könyvekkel együtt az írott források zöme 4–6. századi. Ezek miatt a szerző következtetései egyes esetekben nem többek pusztá feltételezéseknél.

A 306 oldalas mű (nem számítva a római számmal jelölt oldalakat) egy részletes bevezetésből, négy fejezetből, egy *excursus*ból, három függelékből, bibliográfiából, egy általános névmutatóból és egy ókori személynévmutatóból áll. A fejezetek végén a következtetéseket, megállapításokat mindig konklúziók összegzik, végül a negyedik fejezet és az első függelék között egy záró összegzést (247–254. old.) olvashatunk.

A szerző gondolatmenete végig könnyen követhető, érthető. A fejezetek is logikusan épülnek egymásra, a római politikai elit társadalmi hierarchiájának megfelelően.

Az első fejezet (21–48. old.) a birodalom legfőbb hivatalával, a császári intézménnyel foglalkozik, rámutatva a 193–284 közötti császárok társadalmi háttérében és kötelezettségeiben beálló változásokra. A 3. századtól már lovagok is elnyerhették a császári bíbort, sőt, *Maximinus Thrax*tól kezdve a legtöbb császár már hivatásos katonaként kezdte a pályáját, és a tiszti ranglétrán felkapaszkodva került hatalomra a *limes* menti provinciák seregeinek támogatásával (27–28. old.). A császári hatalom megszerzéséhez a jelölteknek már nem kellett feltétlenül *senatori* ranggal bírniuk, és főként 268 után egyre többen a birodalom perifériájáról, főként az illír térségből származtak. Mennen emellett helyesen állapítja meg, hogy az állandó kül- és belháborúk következtében a hadseregtől egyre inkább függő császárok katonai képzettsége, tehetsége nyert prioritást a bíráskodási, közigazgatási vagy diplomáciai szerepkörökhöz képest az uralkodói kötelezettségek sorában (35–40. old.). A társadalmi háttér és a kötelezettségek változásának ezért egy igen fontos következménye lett: Róma domináns szerepe egyre csökkent, és így a hatalom súlypontja a központból a birodalom perifériájára került.

A második fejezet (49–82. old.) a *senatori* elit politikai szerepét, státuszát és befolyását vizsgálja. Mennen tizennyolc *gens* epigráfiai hagyatékát vizsgálva a *senatori* elitbe tartozás két kritériumát állapítja meg. Egyrészt az adott nemzetségből legalább három személynek a *cursus honorum* során a 3. században is hatalmi státuszt jelölő négy *consul* hivatalból (1. *consul ordinarius*; 2. *praefectus urbi*; 3. *proconsul Africae*; 4. *proconsul Asiae*) egyet vagy többet is viselniük kellett, másrészt a vizsgált személyek pályájának legalább két évtizedet kellett felölelnie (51–53. old.). A feliratok alapján a szerző további fontos következtetéseket is levon. Például a vizsgált nemzetségek *patriciusi* ranggal bíró tagjai a 3. század folyamán főként békés térségekben töltöttek be közigazgatási, pénzügyi és jogi hivatalokat, viszont a *Severus*-kor végére a *gentes* fele eltűnt a *Fasti Consulares*ből, és 240 után a vizsgált *senatorok* (egy kivételtől eltekintve) nem kaptak hivatalt katonai szempontból fontos, válságtól sújtott provinciákban, ami a vezető politikai hatalomból való kiszorulásukat jelzi (67–75. old.). A megállapításokat részletesebben szemlélteti a második fejezetet kiegészítő *excursus* (83–134. old.), amelyben Mennen bemutatja a tizennyolc *gens* tagjainak pályáját a fennmaradt feliratok precíz kritikai elemzésével. A második fejezet és az *excursus* tudományos szempontból magasan a könyv legkidolgozottabb részei, azonban fontos megemlíteni, hogy Mennen a *senatori* elit meghatározásakor saját kutatásai során szerzett megfigyeléseit alkalmazza premisszákként. Természetesen ő maga is elismeri, hogy nem az egész *senatori* elitről beszél, csupán tizennyolc *gens* feliratanyaga alapján vizsgálja a hatalom és státusz kapcsolatában rejlő folytonosságot (75. old.). Mivel az elithez több más nemzetség is tartozhatott, más feliratokból más következtetések szűrhetők le, például más *consul* hivatalok birtokában is kapcsolódhatott egy *gens* több nemzedéken át a vezető *senatori* körhöz. Így Mennen elit-definíciója nem vehető kőbe véssett tételként, csak hipotézisként.

A harmadik fejezet (135–192. old.) a lovagrend vezető köreinek hatalmi státuszára fókuszál. A szerző a források segítségével helyesen állapítja meg, hogy a tehetséges lovagok három színtéren indulhattak el a felemelkedés útján. A tartományi közigazgatásban és a hadseregben már a *Severusok* alatt kezdett kibontakozni politikai befolyásuk, de hatalmuk csak *Gallienus* császár újításai nyomán teljesedett ki a 260-as évek végétől (137–149. old.). Ezzel szemben a császári bürokráciában elérhető értelmiségi és jogi hivatalok csak a *Severusok* idején jártak együtt komoly hatalmi státusszal, mivel a 240-es évektől az egyre gyakoribb háborúk és a hatalmi centrum perifériára tolódása miatt a lovagok nem-katonai elitje fokozatosan kiszorult a birodalom kormányzásából (149–156. old.). A lovagrend politikai elitjének bemutatása után kerül sor még a harmadik fejezetben a *praefectus praetorio* tisztség esettanulmányára is, amelyben Mennen részletesen vizsgálja a hivatallal járó katonai és polgári hatalom főbb aspektusait, valamint a korszak testőrparancsnokainak kapcsolatait a *senatorokkal* és a császárokkal (159–187. old.).

A negyedik fejezetben (193–246. old.) a szerző források segítségével elemzi és hasonlítja össze *Septimius Severus* (193–211) és *Gallienus* (260–268) korában befolyást szerző hivatásos katonák társadalmi státuszának gyors felívelését, és a *senatori* rang csökkenő presztízsét a katonai pályán. Külön kiemelendő, hogy a két császár kronológiai sorrendben bemutatott háborúin keresztül ismerjük meg a harcokban szerepet vállaló katonák vélt vagy valós tisztségeit, illetve az azokkal járó befolyásukat és hatalmi pozícióikat.

A könyv végén három függelék nyújt segítséget az olvasónak a 193–284 közötti évek áttekintéséhez. Az első függelék (255–256. old.) a császárokat és a trónbitorlókat listázza. A második függelék (257–262. old.) a legerjedelmesebb, mivel Mennen itt összegzi a *consules ordinarii*, a *praefecti urbi*,

a *proconsules Africae* és a *proconsules Asiae* névsorait. A harmadik függelék (263–268. old.) a római testőrparancsnokokat sorolja fel.

A bibliográfia (269–288. old.) rendkívül terjedelmes és sokrétű, a szerző alapos felkészültségét jelzi az angol, a német és a francia nyelvű szakirodalom beható ismerete. Az általános névmutató (289–296. old.) főként földrajzi neveket, tisztségneveket és szakkifejezéseket összegez, míg az ókori személynévmutató (297–306. old.) külön részt képez, ami főként az *excursus*ban előforduló számos név miatt mindenképp praktikus megoldás.

Összességében elmondható, hogy Mennen társadalomtörténeti könyve a római történelem viharos 3. századáról a szakirodalom egyik megkerülhetetlen darabja. Jóllehet csupán a római társadalom vezető rétegét tárgyalja, mégis hiánypótló mű, amely jelentősen hozzájárul a *Severus-kor* és a forrásokban alig bővelkedő *katonai anarchia* korának alaposabb megismeréséhez.

KAPI PÉTER

kapipeter@gmail.com
PhD-hallgató (SZTE BTK)

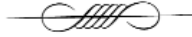
Magyarország története az ókorban

Kelták és rómaiak

An Ancient History of Hungary
Celts and Romans

Szabó Miklós – Borhy László (2015):
Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak
Bibliotheca Archaeologica 4. kötet. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 264 old.

DOI 10.14232/belv.2019.1.13

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.13>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Kapi Péter (2019): Magyarország története az ókorban. Kelták és rómaiak. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 183–185. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A könyv célja bemutatni Magyarország területének a kelták bevándorlása előtti (13–14), a kelta uralom alatti (15–81), a római uralom alatti (89–224) és a provincia elvesztése utáni (224–229) történelmének szakaszait a legfrissebb régészeti eredmények, az ókori írott források és a szakirodalom segítségével. A kötet abban a Szabó Miklós és Kalla Gábor által szerkesztett *Bibliotheca Archaeologica* sorozatban jelent meg, melyben Szabó Miklós *Keleti Kelták* című összefoglaló munkája is napvilágot látott 2005-ben. Szabó Miklós kiváló felkészültségű szakemberként, több

évtizeden keresztül megszerzett kutatási tapasztalatára támaszkodva írta meg az ismertett kötet keltákra vonatkozó szakaszát (13–81) az antik írott források, valamint a régészet és a nyelvészet eredményeinek figyelembevételével. Ugyanez igaz a munka *A rómaiak Magyarországon* című részét (83–229) jegyző Borhy Lászlóra is, aki Pannonia provincia történetének elismert kutatója. A kötetet kronológiai táblázat, tematikus bibliográfia és rövidítésjegyzék zárja (231–264).

A kötet tehát a Kárpát-medence csaknem ezeréves történelmét mutatja be közérthetően és látványosan. A szövegben említett régészeti források mellé számos esetben kiváló minőségű fénykép társul, emellett pedig több térkép és írott forrásrészlet is hozzásegíti az olvasókat a tárgyalat problémák megértéséhez. A szövegben elgépelés nem található. Burebista dák király esetében azonban nem következetes a névalakok használata, ugyanis helyenként a szintén használatos Boirebistas névalak is előfordul.

A könyv egyes részei egyébként kisebb-nagyobb tematikus egységekből épülnek fel. A kelták esetében külön tematikus egységként tárgyalt a kelták Kárpát-medencébe történő bevándorlása (15–19), a kelták Kr. e. 4. századi vándorlása (19–24), a kelta népek hellenisztikus világ elleni támadása (25–32) és az invázió kudarcának a következménye (32–37), a kelták társadalma és művészete (41–47), a keleti kelták kulturális közössége (47–57), a boius, tauriscus és scordiscus törzsek Kr. e. 2. századi hatalma (57–61), az oppidum-kultúra (62–71), a scordiscusok alkonya (71–73), a kelta függetlenség vége és Burebista dák állama (73–76), a római foglalás a kelta kor szemszögéből (76–78), végül pedig a kelticitás alkonya és továbbélése (78–81). Először tehát a kötet keltákkal foglalkozó részének módszereit és eredményeit ismertetjük a teljesség igénye nélkül. Kiemelendő a források kritikus megközelítése és árnyalása a régészeti eredmények figyelembevételével, például Pompeius Trogus leírásával kapcsolatban (16). A szerző továbbá a kelták Kárpát-medencébe történő bevándorlását taglaló fejezetben felállít egy munkahipotézist, mely szerint a Kárpát-medencében a keltizálódás a csekély számú, Észak-nyugat Bajorországból, Ausztriából és Dél-Csehországból bevándorló kelta lakosság érkezését követően egy gyorsan lezajló akkulturációs folyamatként a Kr. e. 5. század második felében kezdődhetett (18). A Hercyniai erdő lokalizálásával kapcsolatban meggyőzőek a szerző ellenérvei az erdőt Csehország területére helyező elméletekkel szemben, melyek elsősorban Csehország *Boiohaemum*mal történő azonosításán alapulnak (57), emellett megalapozott és elfogadható a szerző azon feltevése, mely az erdőt egy Caesar hely alapján a Kárpát-medencébe helyezi (58). Hasonlóan eredményes Jan Filip a boiusok beérkezésére vonatkozó elképzelésének régészeti alapú cáfolata (59–60).

A kötet második részében Borhy László tekinti át a rómaiak magyarországi történelmét (83–229). A szerző ismerteti Pannonia területét a római hódítás előtt (83–88), a római hódítás és integráció folyamatát (89–95), a városok és a limes Kr. u. 1. és 2. századi helyzetét és Pannonia principatus kori történetét (96–118), a markomann háborúkat (119–125) és a Severus-kort Pannoniában (125–135). Ezt követően áttekinti Pannonia társadalmát, gazdasági életét, művészetét és vallását a római hódítástól a Severus-kor végéig terjedő időszakban (136–174), Pannonia és Illyricum 3. századi történetét (174–192) és Pannonia történetét a késő császárkorban (193–223). Mindeközben a szerző a provincia ókeresztény emlékeivel és ezáltal a kereszténység helyzetével is foglalkozik (215–224). Végezetül röviden áttekinti Pannonia provincia utolsó évtizedeit és a provincia elvesztéséhez hozzájáruló eseményeket, majd végül foglalkozik a provinciális lakosság továbbélésének kérdésével. Borhy László több ponton is kiválóan érzékelteti, majd feloldja az írott források állításai és a régészeti leletanyag alapján rekonstruált folyamatok közötti

ellentmondásokat. Kiváló példa lehet ennek a szemléltetésére Pannonia meghódításának kérdése (89–90). Miként a szerző is írja: „*Első ránézésre a tartomány meghódításának története teljesen világosnak és problémamentesnek tűnik,*” (89) legalábbis a *Res gestae Divi Augusti* alapján. Ennek ellenére a szerző számos, a kérdéshez kapcsolódó ellentmondást ismertet, melyek közül a legsúlyosabb kétségtelenül a hódítást követő leletanyag hiánya, vagy szórványos mivolta a későbbi római határvonal és a tartomány belső területén. Továbbá ezeken a területeken nem ismerünk sem Augustus-kori katonai objektumokat, sem településeket (89). A régészeti leletek segítségével tehát a szerző meggyőzően arra a következtetésre jut, hogy az Augustus-kori hódítás csak a Dráva és Száva folyók közötti Duna-szakaszra terjedhetett ki, és ezzel megnyugtató magyarázatot ad az északi Duna-vonal mentén és a későbbi provincia belsejében mutatkozó római leletek és katonai táborok hiányára (90).

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a kötet a szerzők által kitűzött célt teljesítette, és korszerű áttekintést nyújtott Magyarország ókori történelméről olvasmányos stílusban. A felvetett problémák ismertetése és a fogalmak magyarázata minden esetben jól sikerült, az egyes tendenciák és folyamatok bemutatása helytálló, a szerzők kritikus forráskezelésének és óvatos fogalmazásának köszönhetően pedig a kötet színvonalas és közérthető áttekintő munkaként értékelhető.

VAJDA OLGA

olga.vajda@gmail.com
PhD-hallgató (SZTE BTK)

Isis megújult szentélye

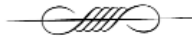
Egy kiállítási katalógus ismertetése

The renewed shrine of Isis
Review of an exhibition catalogue

Sosztarits Ottó – Balázs Péter – Csapláros Andrea (szerk.) (2013):
A savariai Isis szentély

Sistrum. Az Iseum Régészeti Műhely és Tárház kiadványa. Serie A. No. 1.
Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata. 331 p. ISBN 978-615-5067-03-7

DOI 10.14232/belv.2019.1.14

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.14>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Vajda Olga (2019): Isis megújult szentélye.
Egy kiállítási katalógus ismertetése. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 186–188. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Az újonnan rekonstruált szentkerület¹ Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház néven 2011-ben nyitotta meg kapuit, ebben a modern épületben kapott helyet az *Isis savariai otthona* című állandó kiállítás, ami 2013. március 5-én nyílt meg.

¹ A legújabb rekonstrukció Mráv Zsolt és Sosztarits Ottó közreműködésével Mezős Tamás építész tervei alapján készült.

Az állandó kiállításához készült vezető egy ugyancsak friss sorozat első köteteként jelent meg 2013-ban. A sorozat igen sokatmondó címet kapott, a Sistrum elnevezés is jelzi, hogy minden a nagy egyiptomi istennő, Isis körül forog majd.²

Talán nem túlzás azt állítani, hogy az Iseum Szombathely legismertebb látványossága. Az 1950-es években kerültek elő a szentély faragványai, aminek hatására Szentlélek Tihamér végzett ásatásokat a területen. Az akkori kor szellemében helyreállított³ Iseum évtizedeken keresztül nagy népszerűségnek örvendett, azonban az épület leromlott állapota és a frissen előkerült adatok miatt is sürgető volt az ismételt rekonstrukció. A 2001-ben megindult újabb kutatások ugyanis lényegesen megváltoztatták a szentélyről alkotott képet.

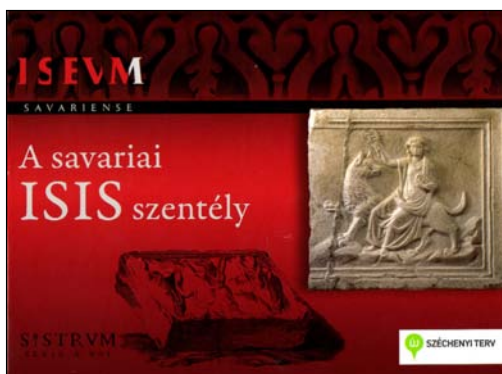
A megújult, mintegy 900 négyzetméter alapterületű kiállítóterben a Szombathelyen előkerült leletek mellett a provincia római kori vallásosságába, főként az ún. „keleti-kultuszok” világába tekinthetnek be a látogatók.⁴

A kötet az előlap verzón megjelenő címváltozat szerint kiállítási katalógus. Szerencsésebb lett volna a címdoldalon is jelölni ezt, nem összезавarni szegény bibliográfiai leírást készítő könyvtárost!

Kiállítások rendezése kapcsán egyre gyakrabban merül fel az a kérdés, hogy a katalógus a szakmának vagy éppen a nagyközönségnek szóljon-e. A jelenlegi kötet véleményem szerint inkább a szakértők számára mutatja be a legújabb kutatási eredményeknek köszönhetően felgyűlt régészeti tárgyak sokaságát, ugyanakkor talán a laikusok számára is lebilincselő látványt nyújtanak a tárgyakról készült fotók, valamint a szakmai igényességgel megfogalmazott, mégis általában követhető és érthető rövid tárgyleírások. A régészeti leletek ismertetésénél a szerzők követik a múzeumi tárgykatalógusok leírásának gyakorlatát: származási hely, leltári szám, méretek megjelölésével lényegre törő, pontos leírások.

A katalógus igen nagy mennyiségű, összesen 690 tárgyat felölelő leletanyagot közöl igényesen illusztrált kiállítási katalógus formájában. A könyv egyik érdeme, hogy ezen anyag egy része az utóbbi 20 év ásatásai során került elő, idáig közöletlen volt.

A savariai feltárások során előkerült leletek mellett kölcsönzött tárgyak is szerepelnek a kiállításon és a katalógusban, többek között a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményéből, illetve határon túli múzeumokból, az innsbrucki és a ptuji múzeumból. Ugyanakkor számos másolat is helyet kapott a tárlaton. Ezek olyan, nagy vallástörténeti jelentőséggel bíró, Savarián kívül előkerült tárgyak, melyek bemutatása érthető okokból csak így volt megoldható.

² A B sorozat kisebb, a múzeumlátogató nagyközönség számára is kezelhetőbb formátumban, mintegy népszerűsítő füzetekként tartalmaz vezetőket az új állandó kiállításához: SOSZTARITS OTTÓ (szerk.) (2013): *Vezető az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház állandó kiállításához*. Isis savariai otthona. Sistrum. Az Iseum Régészeti Műhely és Tárház kiadványa. Serie B. No. 1. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata. 16 p. ISBN 978-615-5067-05-1; BALÁZS PÉTER – CSAPLÁROS ANDREA – SOSZTARITS OTTÓ (szerk.) (2013): *Iseum. Isis temploma Szombathelyen*. Sistrum. Az Iseum Régészeti Műhely és Tárház kiadványa. Serie B. No. 2. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata. 64 p. ISBN 978-615-5067-04-4.

³ Szentlélek Tihamér és Hajnóczy Gyula készítette a régészeti-műemléki rekonstrukciót 1963-ban.

⁴ A múzeum 2013-ban „Az év múzeuma 2013” díjban részesült.

A katalógus összesen 27 fejezetben, tárgycsoportonként mutatja be a kiállítási anyagot, egy-egy rövid összefoglalással felvezetve azokat. Ezen írások valóban rövidek, többnyire egy oldalra korlátozódnak, így a nagyközönség számára csak tájékoztató, figyelemfelkeltő jelleggel bírnak. Azonban a kötet végén (p. 318–327) található egy részletes irodalom- és rövidítésjegyzék a legfrissebb irodalmi utalásokkal, így aki szeretne az adott témában mélyebben elmerülni, annak e felsorolás átbogarászását ajánlom. A rövidítésjegyzék 327. oldalán rossz fejezetcím szerepel az oldalszám mellett, ami a tördelés során becsúszott hiba lehet.

A különböző témakörök sorrendjének a megválasztásánál talán célszerűbb lett volna az összetartozó lelettípusokat egymás után tárgyalni. A könyv a 10. fejezetben érinti a numizmatikai anyagban található vallási témájú ábrázolásokat, majd a 15. fejezetben ismét az Iseum kutatása során előkerült éremanyag a téma. Logikus lett volna ezeket közvetlen egymás után tárgyalni. Ugyanígy összetartozónak érzem a 8. fejezet (Bronzplasztika, fémédények, ékszer), a 12. fejezet (Fibulák) és a 13. fejezet (Orvoslás és szépségápolás eszközei) témáit.

Külön fejezetet kapott a szentély utóéletéhez kötődő tárgycsoport, és az itt létesült textilműhely és bronzműhely feltárása során előkerült leletanyag ugyancsak külön részben került bemutatásra.

Az Isis-kultusz egyiptomi eredetét tekintve igen helyes választás volt, hogy a kiállítás, és így a katalógus is külön foglalkozik az egyiptomi anyaggal, Isis egyiptomi megjelenésével és az istennőhöz köthető emlékművel (p. 293–317).

Az amúgy egységes szakmai koncepcióval rendelkező kötet egyetlen csorbája a magyar és latin elnevezések nem éppen következetes használata.⁵ Néhány fejezet szöveges részében a latin eredeti fordítása is olvasható, egy-egy kifejezés szakmai néven is szerepel zárójelben, azonban a különböző szerzőknél nem egységes ezek alkalmazása. A nagyközönség számára gyakran még a közismertebbnek tekinthető latin elnevezések is ismeretlenek (mint például a terra sigillata, illetve a fibula), a kevésbé ismert strigilis, lunula, votiv, gladius, phalera vagy éppen a tabula ansata kifejezés pedig teljességgel idegen számukra. Helyenként a közérthetőségre törekszik a katalógus, a 123. oldalon „gyűrűkő (gemma)”, a következőn „gyűrűkő (intaglio)” megnevezés olvasható – bár a két külön elnevezés egy nem szakmabeli számára némi magyarázatra szorulna. Ugyanakkor egy fejezetben belül is akadnak eltérések, a 143. oldalon az egyik tárgynál „kardszj (balteus)”, a másik tárgynál csupán „gladius” szerepel, a magyar elnevezés nélkül. Habár véleményem szerint a katalógus inkább a szakmai köröknek készült, mégis hasznos lett volna összehangolni e tekintetben az egyes fejezetek írásait, tárgyleírásait. Én a magam részéről a közérthetőség érdekében a magyar elnevezést követő zárójeles latin megnevezést támogatom.

A kötet végén található egy alaprajzi térkép és konkordancia-jegyzék a kiállításról, melyek segítségével könnyebben eligazodhatunk a kiállítóterben. Ezen a ponton hiányolok egy pár enteriőr képet, ami még színesebbé tette volna az amúgy nagyon színvonalas katalógust. Összességében elmondható, hogy a 2013-ban megjelent, igényesen szerkesztett, nívós kiadványt haszonnal forgathatja minden érdeklődő. Izgalmas a bemutatott anyag, az „egzotikusnak” számító istennő, Isis már az ókori rómaiak fantáziáját is megmozgatta, így a kötet tanulmányozása mellett a kiállítás megtekintése is ajánlatos.

⁵ A Sistrum B sorozatában láthatóan jobban törekedtek a szerkesztők a közérthetőségre, annak kötetekben következetesen jelennek meg az ókori kifejezések: a magyar elnevezést zárójelben követi a latin elnevezés, illetve a 2. kötetben egy rövid kislexikon is segíti az olvasót az idegen kifejezések világában eligazodni.

MEGJELENT! KAPHATÓ A KIADÓNÁL.

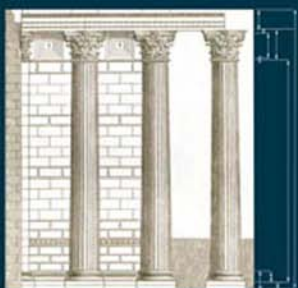
An abstract painting with a central vertical blue stripe, surrounded by various colors like green, yellow, brown, and red, suggesting a landscape or a river scene.

GAZSÓ FERENC

PÁLYAKÉP
A SZOCIOLÓGIA
SODRÁSÁBAN

www.belvedere.hu
BELVEDERE

MEGJELENT!
KAPHATÓ A KIADÓNÁL.

T. HORVÁTH
ÁGNES

AUGUSTUS
FORUMA
RÓMÁBAN

